

LLIBRE II

ELS MONUMENTS

Fig. 48 — El *cardo maximus* d'Empúries

(Gandia)

I

ELS POBLES I LES CIUTATS

LES antigues ciutats romanes de la nostra terra, tot i ésser modestes, eren més sumptuoses que les actuals: aleshores, una vila provincialiana tenia nombrosos edificis de pedra que s'aixecaven per damunt l'habitació particular; posseïa llocs d'esbarjo, construïts, no pas de fusta ni de guix com els d'ara, sinó de carreus ben treballats; llurs places s'omplien d'innombrables estàtues i des de les portes, vorejant els camins, es passava per entre fileres de monuments funeraris.

ELS PETITS NUCLIS
DE POBLACIÓ

Els nuclis elementals del poblat romà foren les cases isolades en mig de finques de gran extensió: la pacificació del país, la pau romana, així ho permetia; és comú avui trobar llurs ruïnes en els fonaments de les nostres cases de pagès i fins dels mo-

nestirs que eren les gran conerries medievals; a vegades un *agger* fortificat les defensava, com l'Ager que ha conservat el nom llatí a la vall afluent del Noguera Pallaresa. El nom d'Agell (*Aggellum*) indica l'existència de petits llocs fortificats. Els nuclis de població reduïda, com *Baetulo* i *Iluro*, s'aixecaven al mig de la plana, dalt de montículs, i eren formats de cases del tipus que els colonitzadors construïen per tot el món romà. S'agrupaven al redós d'un *Sacellum* on abundaven les ares dedicades a les divinitats predilectes. Al voltant, hi havia, com avui, les vil·les rústiques amb llurs grans cases aïllades al mig de les hortes i de les vinyes, els fruiterars i el bosc que ocupava la major extensió, i les vil·les urbanes on l'home de ciutat cercava el repòs i la salut. Entre les poblacions alguna que ha conservat el nom de *Vicus* (Vic) fou potser un carrer bastit als costats de la via antiga o un raval d'una vila indígena. A Vic indubtablement la població romana era presidida per un temple. Altres ciutats, les més grans, s'apretaven dintre els murs amb estrets carrerons on els edificis públics s'enduien el millor lloc i on el particular tot just hi cabia. Eren creuades principalment per dos carrers gairebé en angle recte, el *decumanus maximus* i el *cardo maximus* que encara s'entreveuen a moltes de les ciutats antigues d'Itàlia.

Aquests nuclis, essencialment romans, porten encara avui noms indígenes deformats, llatinitzats pels invasors. Probablement les viles indígenes fortificades foren desguarnides de llurs muralles i a vegades abandonades per llurs habitants voluntàriament o a la força, com una mena de concentració dels indígenes als llocs de la plana fàcils de batre per l'exèrcit romà. Es dedueix per la manca de ceràmica *sigillata* romana a moltes viles ibèriques. En pocs casos, com esdevé a *Iluro*, coneixem la situació de la ciutat romana dalt d'un turó de poca alçada proper al mar, i el de la vella ciutat ibèrica murada a uns 350 metres d'alçada, al mont acinglerat i esquerp de Burriac. Aquest fet segurament era freqüent encara que les excavacions no sempre ens el revelen. Sempre, però, com en els llocs colonials actuals, s'hi observa la separació entre la població indígena i els invasors.

GERUNDA

La regularitat de les ciutats aixecades de bell nou no s'ha conservat gairebé en cap ciutat romana de Catalunya.

La *Gerunda* romana (Girona) tenia una disposició de fortificacions adaptada a la irregularitat del terreny; amb la seva ciutadella de la qual emergia una torre a la seva part més alta, com a darrer reducte de defensa, que ha pres el nom de Torre Gironella o petita Girona. La ciutat romana s'havia

erigit damunt d'una vila indígena abandonada, i els murs romans foren bastits damunt les grans pedres de primitius murs (figura 21). L'ur pla general, té una gran irregularitat (fig. 20); la part baixa, prop del riu Onyar, en l'època romana, també era travessada per la via que anava cap al Pirineu i a la Gàl·lia, i aquesta situació de dos dels seus portals, ni de lluny no seguia la regla geomètrica romana. Era una petita ciutat col·locada en un lloc estratègic; *Parva Gerunda*, l'anomenava Prudenci (1).

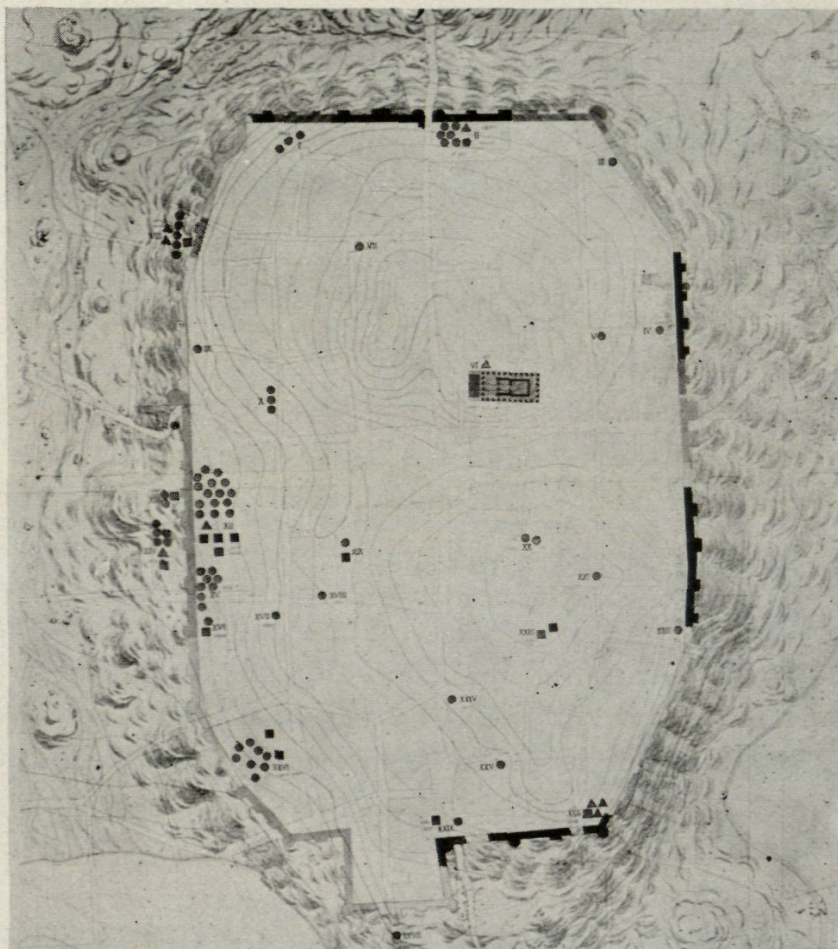

Fig. 49. — Pla de Barcino

(Escala apr. 1:5000)

(Duran i Sanpere)

BARCINO

La Barcino romana estava situada damunt un turó que s'avançava al mar, el qual entrava terra endins per llevant i per ponent, i formava a aquest costat com una mena de badia entre el turó del Mont Tàber, damunt el qual s'aixecava el centre de la ciutat, i el Mont Jovis (Montjuïc). Aquesta situació donava un caràcter de ciutat forta a la petita ciutat predecessora de Barcelona (2).

El perímetre dels murs romans de Barcelona (fig. 49), que en gran part es conserva i que es podria restaurar totalment, diu el P. Fita (3),

(1) *Parva Felicis decus exhibebit*

Artubus sanctis locuples Gerunda...

(AURELIUS CLEMENS PRUDENTIUS, *Peristephanon*, IV *Hymnus*, 29).

(2) RUE DALMAU, Antonio, *El Puerto de Barcelona*. Barcelona, 1932.

(3) FITA, Fidel, *Estatua marmòrea de estilo griego recién hallada en Barcelona*, en «*Revista Histórica Latina*», II, Barcelona, 1875, pàg. 194. — PI Y ARIMÓN, *Barcelona antigua y moderna*. Barcelona, 1854. Vol. I, cap. IX, art. I.

Fig. 50. — Tarragona : Castell de Pilat
(Laborde)

que correspon, com el de León (*Legio VII gemina*) i com el de Londres (*Londinium*), no al quadrat de Polibi, sinó al quadrilong amb llurs angles esmotxats i curviformes (*circinnatis*) del *Gramaticon* de l'Higinius, que prevalgué durant el primer segle de la nostra Era. Des de la *Porta Pretoria*, el portal de la plaça Nova (part alta del pla) (figura 49) les torres del qual es conserven el *cardo mati-*

mus, seguint amb poca diferència el traçat del modern carrer del Bisbe, baixava fins a trobar el *decumanus maximus*, caient perpendicularment damunt d'ella i anava fins al carrer de la Ciutat, tocant a la plaça del Regomir, prop de la qual s'obria l'altre portal. El *decumanus maximus* transversal, acabava en les dues portes nomenades *Castrum vetus* i *Castrum novum* durant l'Edat Mitjana.

A l'extrem SE els murs formen un cos avançat com una ciutadella de darrera defensa i a la vegada com a castell que guardava la porta. A la part més alta de la ciutat senyorejaven el temple, no gaire lluny d'on es troben les dues vies, lloc a propòsit per al fòrum.

La nostra Barcino era una ciutat provincial, no gaire gran. És possible, però, que s'extengués fora les muralles construïdes que foren com un refugi davant les invasions dels bàrbars. Al *Corpus Inscriptionum Latinarum*, de Hübner, tantes vegades esmentat, l'epigrafia de la nostra COLONIA FABENTIA IULIA AUGUSTA PIA BARCINO presenta prop de cent cinquanta inscripcions. Gairebé tots, o al menys la immensa majoria de monuments llatins, tan artístics com epigràfics, procedeixen, bé del *recinte primer* de Barcelona o bé de les *muralles* que el constitueixen. Fins a darrers del segle XIII aquest recinte murat fou la ciutat (*civitas*), i la resta, extramurs, ravals creuats per rieres i encatifats de jardins, prats (1) i vernedes, vinyes i pinedes.

(1) Els carrers de la *Boqueria* i de la *Bòria*, gairebé tocant a les antigues muralles foren, a l'edat mitjana, la *boveria* o prats per a pastura de bous; el de la *Bòria* amb llur pleta, pertanyia al burg o raval al voltant del monestir de Sant Pere de les Puel-

TARRACO

Les ciutats que, com Tarragona, havien aprofitat els vells murs de la població indígena és evident que s'hi subjectaven. L'antiga capital que dona nom a una gran part de la Hispània estava situada sobre un turó, la vessant del qual baixa en pendent suau de NE. a SO. fins a morir a les ones del mar. Els Scipions aprofitaren les fortificacions antigues i emmotllaren l'estructura de la nova ciutat a la més antiga que trobàren; d'aquesta manera el seu pla és irregular (fig. 15), i el seu mur segueix les ondulacions de la roca i facilita la defensa sense exigir gran alçada. El perímetre obeeix a l'antiga estratègia; els murs són gairebé rectes, el polígon presenta angles obtusos molt resistents. Les torres, contra el precepte de Vitruvi i de Filo de Bizanci, eren rectangulars. (1).

Aquesta part alta, d'ascendència ibèrica, vingué a ésser una mena d'Acròpolis en la qual s'aixecaven els principals edificis dedicats als déus i els que eren destinats als serveis públics. La ciutat s'extenia després fins al mar ocupant unes trenta cinc hectàrees, quantitat considerable. Timgad no tenia gaire més de dotze hectàrees.

Un rectangle situat sota les graonades de l'actual catedral, que ha conservat la major regularitat, travessat avui pel carrer Major, és molt possible que fos ocupat pel fòrum. Un dels costats llargs del rectangle, donava a la muralla. En el costat situat al sur, en un corn de la muralla, hi havia l'edifici que coneixem avui per

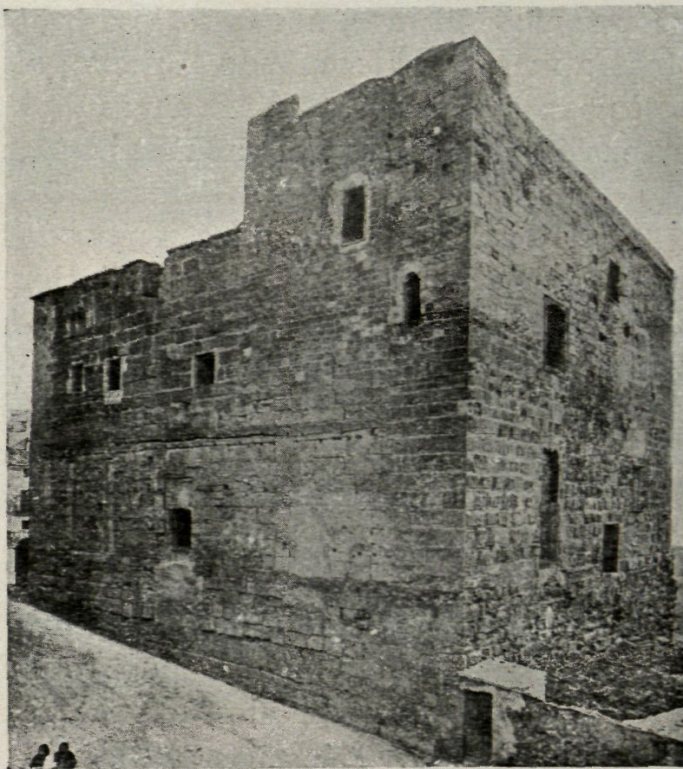

Fig. 51. — Tarragona : Castell de Pilat

(Martinez)

les. El de la *Boqueria*, al raval de Santa Maria del Pi o *burgo de ipso pinu*. Vegeu FITA, Fidel, *Antiguas murallas de Barcelona*, «Revista Histórica Latina», III, Barcelona, 1876, pàgs. 1-13 i següents.

(1) SERRALLACH, L., *Monumentos romanos de Tarragona*, Barcelona, 1886, pàgines 15 i següents.

Pretori o Palau d'August, exornat amb pilastres que sostenen l'entaulament de la façana (figs. 50 i 51). A la cara NO. hi ha diverses restes d'edificis arrengrats, entre ells una arcada d'entrada al clos de la plaça. Al costat SE. es conserven restes de columnes corínties que sostenen un entaulament, part d'un pòrtic immediat al Pretori d'August. A l'altre costat més gran hi havia, igual que avui, la graonada que porta al pla superior, lloc dels temples. Una inscripció ens recorda el fòrum de Tarragona on s'erigí un epígraf a honor de *Lucius Valerius Tempestivus* (1).

El carrer Major venia probablement en línia recta amb el temple de Júpiter situat al lloc de l'actual catedral; al centre de la plaça superior, situada a la part alta de l'Acròpolis, com si fos el Capitoli de Tarraco. En un dels costats s'aixecà el grandíol temple d'August. Sota el mur i recolzat al peu del palau d'August, es veia el circ; més lluny cap a l'O., prop també del mar, el teatre, les termes, el fòrum de la ciutat nova destinat a mercat, el temple de Minerva; al E. l'amfiteatre. La ciutat s'havia estès cap a la plana fora els murs de l'Acròpolis primitiva, en una gran extensió entre el mar, el riu Francolí i la Via Augustea, la carretera que, des de Barcelona, anava a Sagunt. (2).

De la topografia d'aquesta part de la ciutat únicament ens és coneguda la situació dels edificis que ja hem esmentat. Fou en un raval on s'establí en el segle IV-V la basílica cristiana igual que a Djemila i Timgad a l'Àfrica, al mig del barri cristià, edificat a part de la ciutat pagana. Un moll de pedra limitava el port de Tarraco. La Via Augustea era plena de monuments sepulcral, les restes dels quals, aprofitades, es troben a la necròpolis cristiana. Un aqüeducte portava a la ciutat l'aigua del riu Gaià des de 32 quilòmetres lluny.

SAGUNT

Sagunt ibèrica i cartaginesa era una fortalesa que encimbellava un turó isolat, espatat per tots costats, fent difícil el seu accés; des de baix havia de semblar una fortalesa inexpugnable.

La ciutat antiga també imposà la seva disposició (fig. 27). A la part més alta hi havia les restes de la primitiva vila ibèrica, seguia en un pla més baix la vila cartaginesa i més avall encara dins la vella fortalesa, hi havia un engrandiment romà amb el fòrum (fig. 52) en un dels costats del qual hi ha una gran cisterna que sembla el subassament

(1) *C. I. L.*, II, n.º 4275-4278. Vegeu el capítol IX del present llibre.

(2) NAVASCUÉS, Joaquín María de, *Tarragona*. Barcelona, 1929.

d'una *stoa* i a l'altre costat, les restes d'un temple perípter; després la ciutat, s'extenia cap a la plana (1).

A la vessant de la muntanya es veia el teatre, i vora el riu, el circ; un pont de la via romana comunicava les dues riberes i la via seguia vorejant el turó, per la banda del pla dominada per les fortificacions.

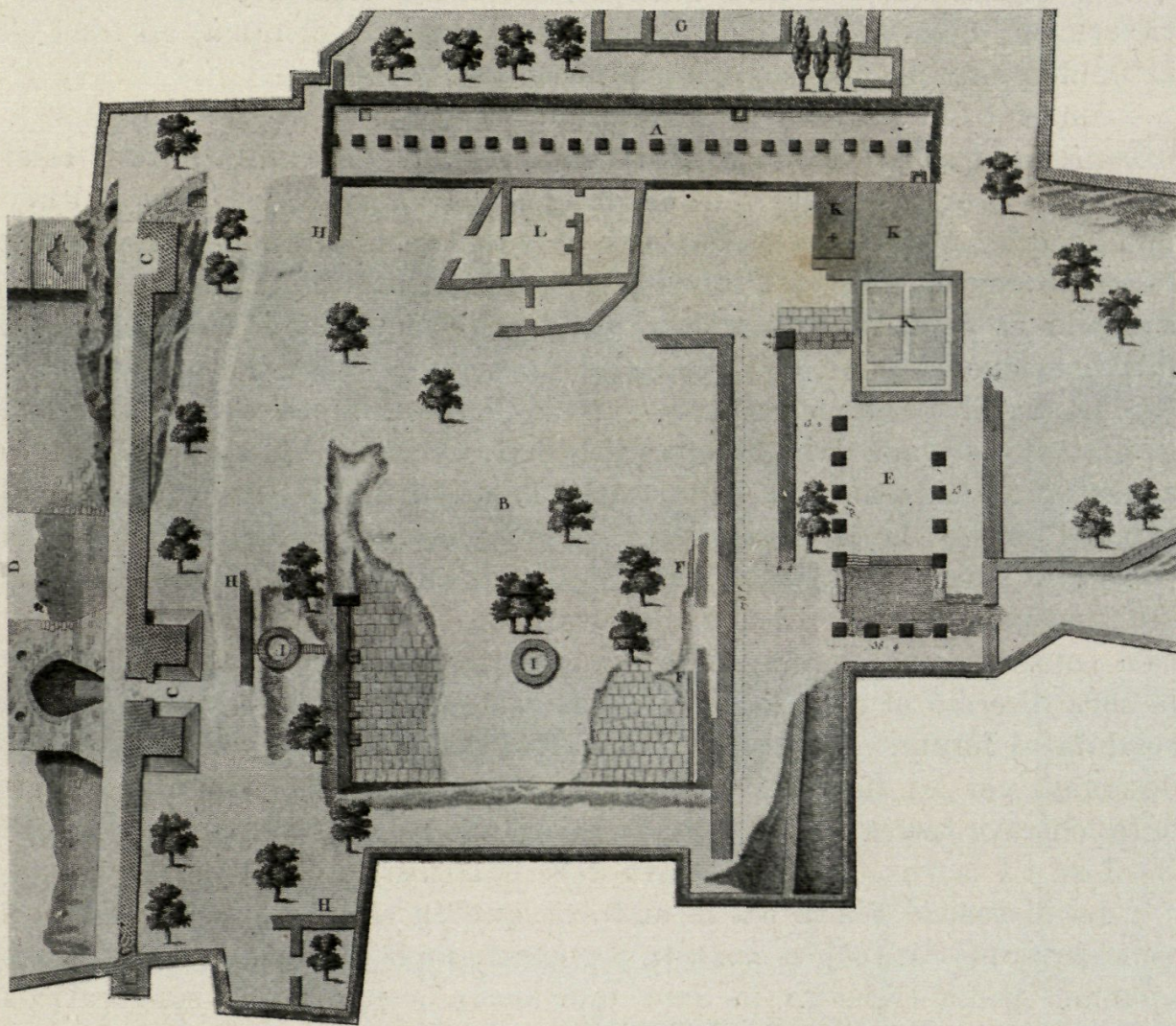

Fig. 52. — Sagunt : Plaça d'Armes o de l'Eco. A, dipòsit; E, temple; F, rigoles indici de pòrtic
(Laborde)

EMPÚRIES

Tanmateix l'ideal de la ciutat era la ciutat quadriangular, com un *agger* militar i així les traçaven en el pla, com en la colònia romana d'Empúries (fig. 28).

El pla de la ciutat d'Empúries en el seu període romà, és el que hem trobat a les excavacions. Hi ha per a determinar-lo una característica:

(1) GONZÁLEZ SIMANCAS, *Sagunto*. Barcelona, 1929.

la presència de la ceràmica campaniana (segles III a I de J. C.) i de la sigil·lata roja, la qual perdura amb l'Imperi.

La ciutat presenta quatre barris ben definits: el primitiu barri grec a la vella Paleòpolis; la Neàpolis, servant encara en part també el seu vell caràcter grec i la colònia romana fundada en la part plana i alta del nord i engrandida més tard, i després els barris intermitjos murats posteriorment, quan s'uniren els dos recintes, el grec i el romà, en fondre's la doble ciutat en un sol municipi.

En el barri grec de la Neàpolis, es conservava la vella estructura urbanística que ja havem descrit (1). Una part dels murs havien estat destruïts. Per les armes que s'han trobat amagades (2) i per l'alçada que ha quedat de les muralles, se'n desprèn un desarmament dels grecs fet pel romans, els quals començaren essent llurs aliats. Aquesta premissió és confirmada per les construccions que es sobreposen a les fortificacions.

La distribució de la ciutat és clara; a l'angle Sud-oest de la Neàpolis, la part més elevada damunt el mar, hi havia els temples, a part, dels més antics que s'aixecaven a l'Illa de la Paleòpolis. Més avall del portal cap a l'Est, on hi havia construït el temple amb períbol dedicat a un culte alexandrí i situat fora de la muralla inútil i prop del mar que el limitava pel costat de Llevant, hi havia una plaça en trapezi de la qual se'n conserva una vorera. Del seu centre partia el carrer Major, per la seva direcció el *cardo maximus* dels romans, que travessant la ciutat conduïa al fòrum. Pel costat del mar, cap a l'Est, la ciutat ha estat destruïda per les ones; cap al Nord hi havia el port i el mar que aleshores entrava terres endins, voltava la ciutat grega i la romana pel costat Nord-est i a la vegada la defensava dels indígenes que no eren navegants.

La disposició viària era la mateixa que en el temps grec, amb els seus carrerons on totjust passava un carro, amb les seves travessies on solament podia transitar la gent que anava a peu i els seus carrers sense sortida. L'àgora grega s'havia engrandit; la gran plaça-mercat fou a Empúries una obra construïda segons els mètodes característics del període hel·lenístic; ho prova la forma del seu conjunt, la situació dels edificis que la volten i la seva disposició. Està situada no gaire lluny del portal, tal com prescriu Vitruvi per a les ciutats marítimes. La seva forma rectangular allargassada, era la pròpia del segle II abans

(1) Capítol I, pàgs. 21-29.

(2) La catapulta amb projectils i centenars de *glandes* trobats en la dependència del temple que hem anomenat de Serapi i les espases descobertes en una casa.

de J. C. per tot on la disposició del terreny ho permetia. Per influència jònica s'havia substituït la plaça irregular per la rectangular. L'àgora de Priena n'és potser l'exemple més sumptuós; aquesta forma es repeteix a Magnèsia del Meandre. La primera tendeix a una forma menys allargada tal com, probablement conservant velles tradicions de la Grècia jònica, prescrivé Vitruvi.

L'arquitecte d'August diu que «els fòrums entre el grecs són quadrats, voltats de dobles i amples pòrtics. Però, per als fòrums moderns, l'amplada ha d'ésser determinada de tal guisa que de la llargada, dividida en tres parts, n'hi han d'ésser dedicades dues». L'àgora de Priena, comprnent-hi l'amplada del carrer de la Porta de l'Oest, s'acosta a aquesta regla (1). Aquesta proporció es troba també molt semblant a Timgad, no pas en l'àrea lliure de la plaça, que gairebé és quadrada, sino en l'àrea ocupada junt amb els edificis que hi donen (2). La forma allargada es troba encara al fòrum de Pompeia l'amplada del qual és aproximadament la cinquena part de la llargada (157 × 33).

El fòrum d'Empúries tingué d'amplada uns 21,60 i de llargada més de 58 metres. A l'O. hi ha tres edificis rectangulars juxtaposats, precedits

(1) Les dimensions són: 75,63 × 55,59 m. Segons Vitruvi havien d'ésser 75,65 × 50,42.

(2) BOESWILLWALD, E., CAGNAT, R., BALLU, A., *Timgad. Une cité africaine sous l'Empire romain*. Paris, 1905, pàg. 16 i següents.

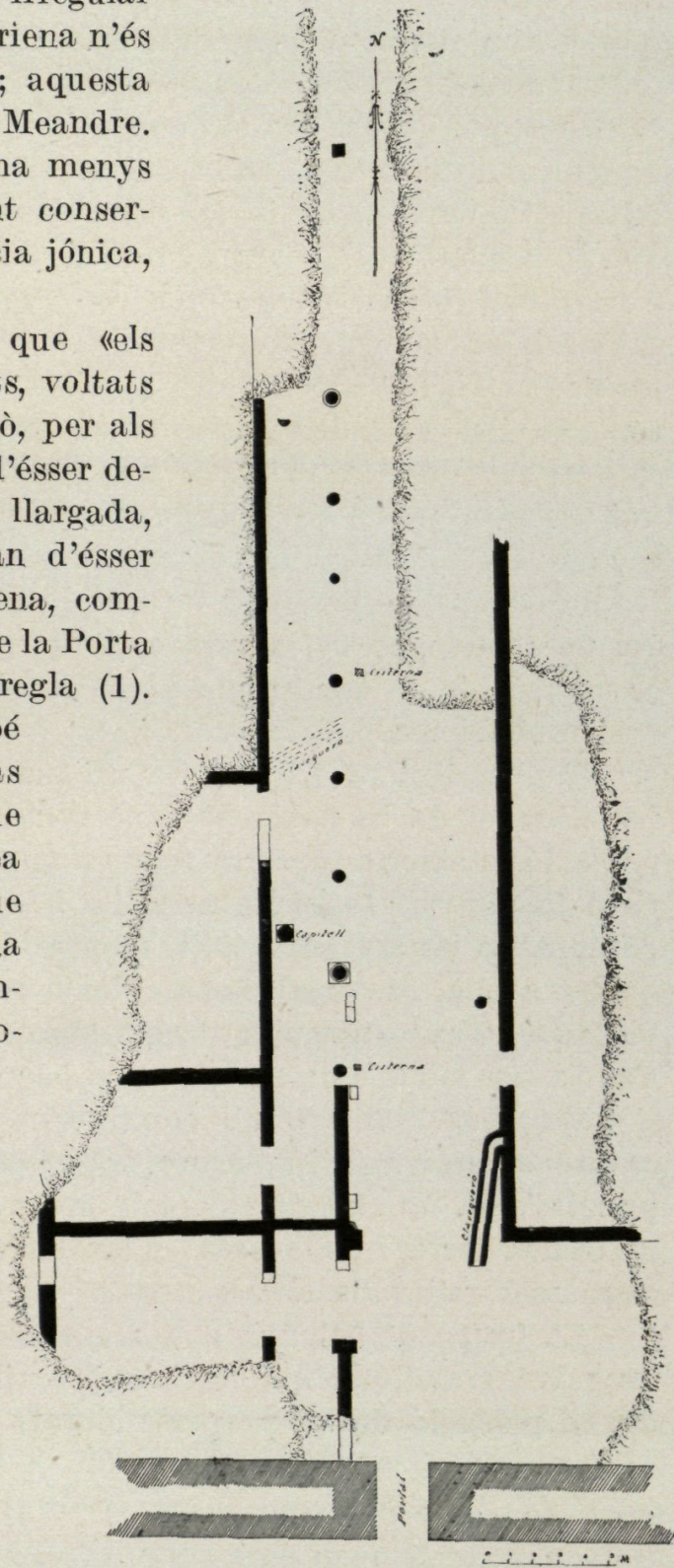

Fig. 53. — Pla del cardo maximus d'Empúries

de pòrtics que corresponen a les tres cùries del fòrum romà i als tres edificis de Pompeia destinats també al consell municipal i oficines públiques d'administració de la ciutat. Enfront d'elles es veu un gran pedestal damunt de grades i dos més, semblants però petits i un pou públic. Es sabut que l'àgora era el lloc on s'aixecaven nombroses estàtues que a Empúries no han estat trobades. Al costat S. hi havia un pòrtic senzill. Al costat nord hi havia la *stoa*, el mercat grec que descriurem en el lloc corresponent. El carrer que del cantó NO. del fòrum donava al port, segurament conservava el seu vell caràcter de barri marítim. Havien millorat les clavegueres i creat els serveis de cisternes públiques que es troben en l'àrea dels temples i a la *stoa*, a fi d'aprofitar l'aigua de les teulades i terrats dels edificis públics.

La colònia romana formava un gran rectangle de la qual en coneixem únicament el perímetre i els dos portals, el del costat del migjorn i el del costat nord. Els enllaçava una via de N. a S. el *cardo maximus*, porticada en una de les seves façanes i empedrada (figs. 48 i 53). Una altra via perpendicular la travessava pel centre: el *decumanus*. Prop de l'encreuament és de creure que hi havia el fòrum. La colònia romana destruï probablement el barri indígena del qual parlen els textos.

Tenim així en la història urbana de la ciutat d'Empúries quatre períodes: el de la població concentrada en una illa: la Paleòpolis; la població establerta en terra ferma i murada de grans pedres: la Neàpolis. Cató fa destruir totes les muralles i les noves construccions s'edificaren damunt de les antigues valls, mentre damunt el lloc de la vila ibèrica, o junt a ella, es construïa la colònia romana. En un quart període, el vell perímetre rectangular s'engrandeix cap al N. i el barri romà superior s'uneix per mitjà d'un mur, amb el barri grec proper al mar.

Estrabó, Livi i Plini, conegueren aquesta darrera disposició, que cregueren antiga, i li aplicaren les precaucions de defensa que havien de prendre's en les ciutats colonials gregues situades davant de les viles indígenes, fortes i bel·licoses. L'evolució successiva de la ciutat es troba clarament reflexada en els textos.

La forma de l'Empúries romana és la del pla (fig. 28), de forma irregular, grandiosa, que devia sobreexir els dies de mercat al qual acudia la població de les properes ciutats indígenes.

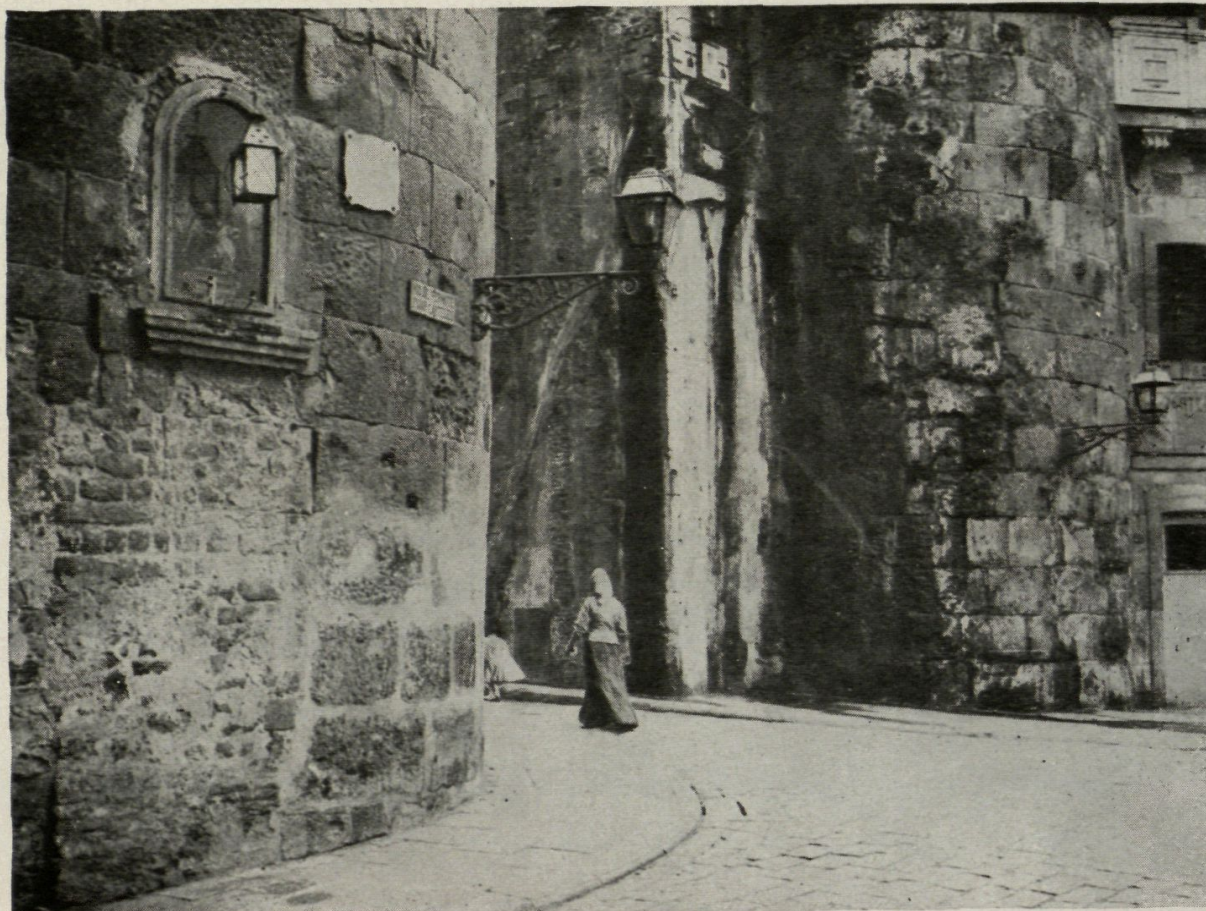

Fig. 54. — Barcelona : Portal de la Plaça Nova

II

FORTIFICACIONS

UNA part principal de cada ciutat era la fortificació; sobretot en els temps de la conquesta romana fins a la pau d'August i després, des de les incursions dels bàrbars en el segle III.

LES TORRES

La fortificació romana més elemental fou la torre aïllada, de tradició ibèrica; representava la defensa dels petits veïnats i dels casals isolats, que rebien el nom de *turris* i *castellum*, tal com avui a Barcelona les cases de camp s'ancmenen torres i a

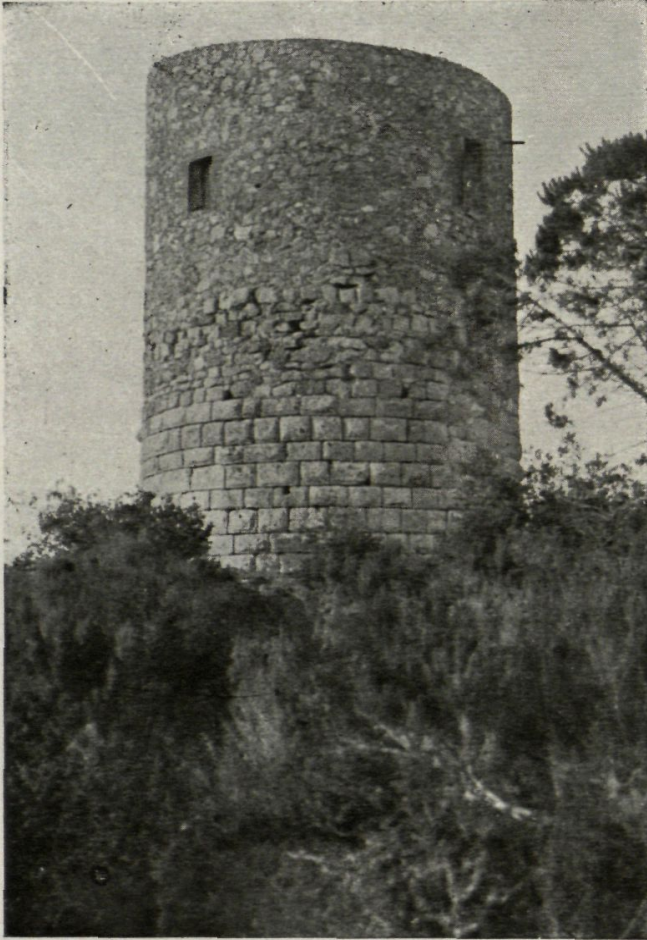

Fig. 55. — Llinàs : Torre romana «La torrassa del Moro»

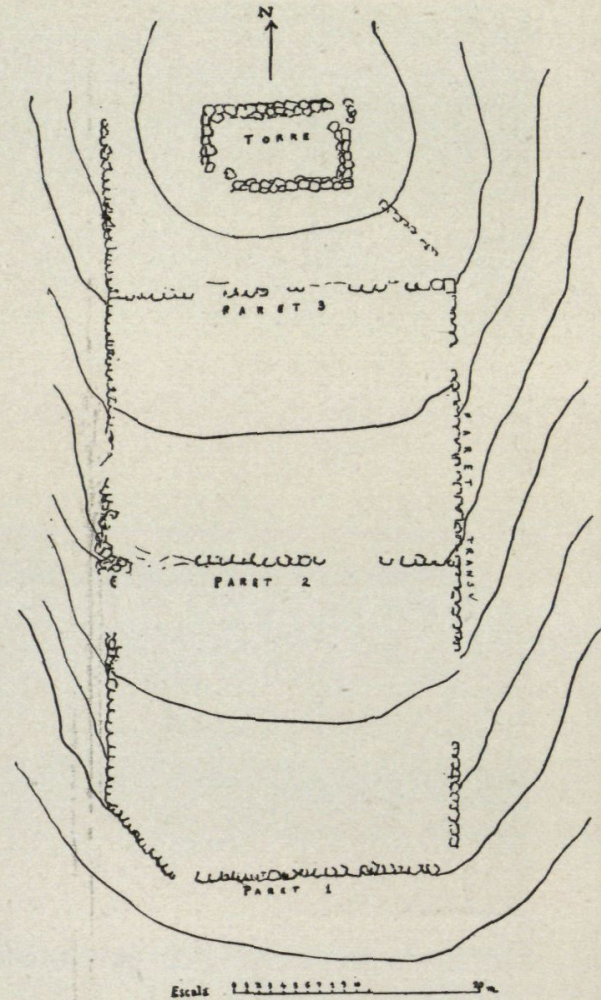

Fig. 57. — Sant Pol de Mar
Esboç del pla de la fortificació romana

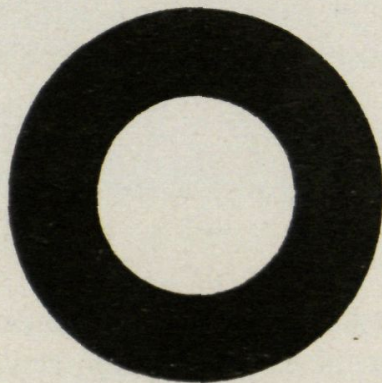

Fig. 56. — Llinàs : «La torrassa del Moro»
Planta
Escala 1:200 (Pellicer)

Osca *castellos*, com a sinònims de *vicus*. Les torres eren el primer element de dominació (1); servien de talaia i es comunicaven entre sí per mitjà de senyals; Livi s'hi refereix (2), les cita Plini en parlar de la construcció de tàpia (3) i el *Bellum Hispaniense* d'autor inconeget,

- (1) TÀCIT, *Agrícola*, XIV, 3. XVI.
- (2) *Història Romana*, llib. XXII, XIX; llib. XL, XLVII.
- (3) *Història Natural*, llib. XXXV, LXVII.

quan parla de la guerra entre Cèsar i Pompeu esmenta les torres de guaita. Fou una torre d'aquesta mena, feta de grans carreus de pedra, fins a una certa alçada, de tàpia en la part superior, la Tor-rassa del Moro situada dalt la serra que separa el Vallès de la Costa de Llevant, al terme de Llinàs (figu-res 55 i 56). Des d'allí es feien visi-bles quatre viles indígenes avui co-negudes: eren Burriac, Cellecs, El Far i Castell Ruf (1), a més, domi-nava una gran part del Vallès i el coll més baix que el fa comunicar amb la Maresma. Es de pla circular; la part

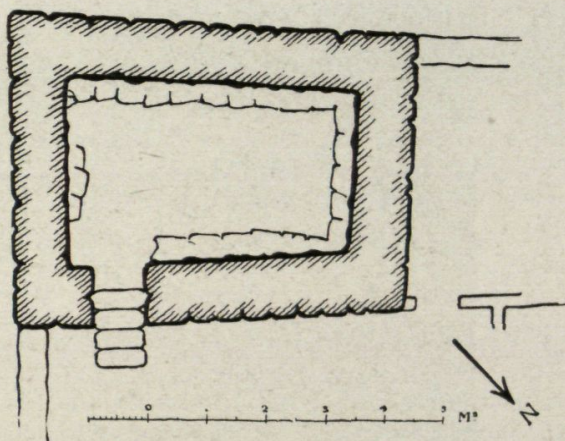

Fig. 58. — Serós : Pla de «La Torre dels Moros»
Escala 1:200

de pedra té 8 metres d'alçada i els seus murs 2 metres de gruix. Un mur exterior la ro-dejava i li donava un més gran valor de defensa.

Prop de Sant Pol de Mar (figura 57), ha estat trobat el basament d'una torre rectan-gular de 9×12 metres, els murs de la qual tenen un gruix de 1 a 2 metres. El sòl de la part interior s'aixeca damunt de l'exterior cap a uns 2 metres. Orientats com la torre de N. a S., hi han tres reductes plans situats a diferents nivells que tenen per centre la torre. Hom pensa en un petit campament que dominava un antic camí pa-ral·lel a la costa, que seguia per la muntanya (2). La Torre

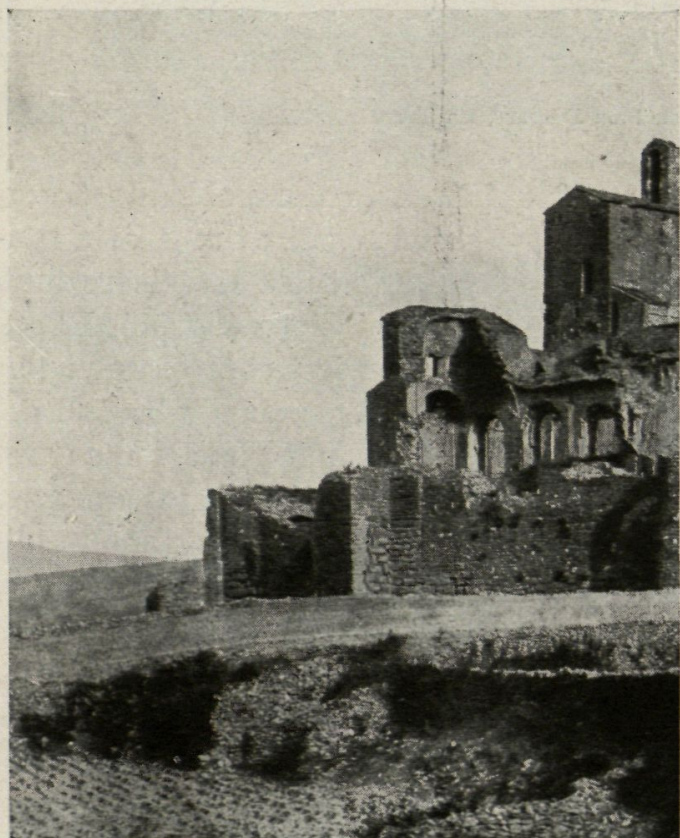

Fig. 59. — Ager : Muralles romanes

(1) SERRA I RÀFOLS, *Forma Conventus Tarraconensis*. I. Baetulo-Blanda, pàgines 42, 51, 67 i 69.

(2) SERRA I RÀFOLS, *Forma Conventus Tarraconensis*. I. Baetulo Blanda, pàg. 70.

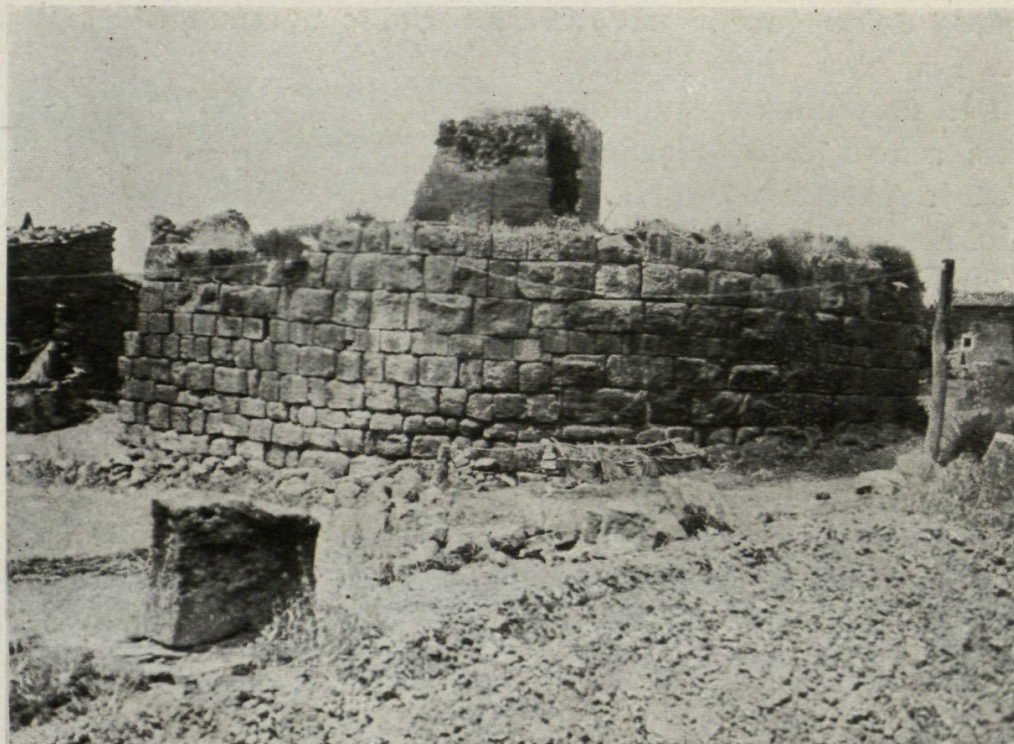

Fig. 60. — Castellnou d'Ossor : La Torre

dels Moros, de Serós, està situada a 3 quilòmetres del poble de Serós, no gaire lluny de la confluència del Segre amb el Cinca (fig. 58). El seu objecte era el de vigilar l'entrada de la vall del primer riu. Es una construcció de grans pedres, moltes de les quals amiden un metre de llarg, de les quals es conserven actualment vuit filades. El nivell interior és de 2 metres damunt l'exterior (1).

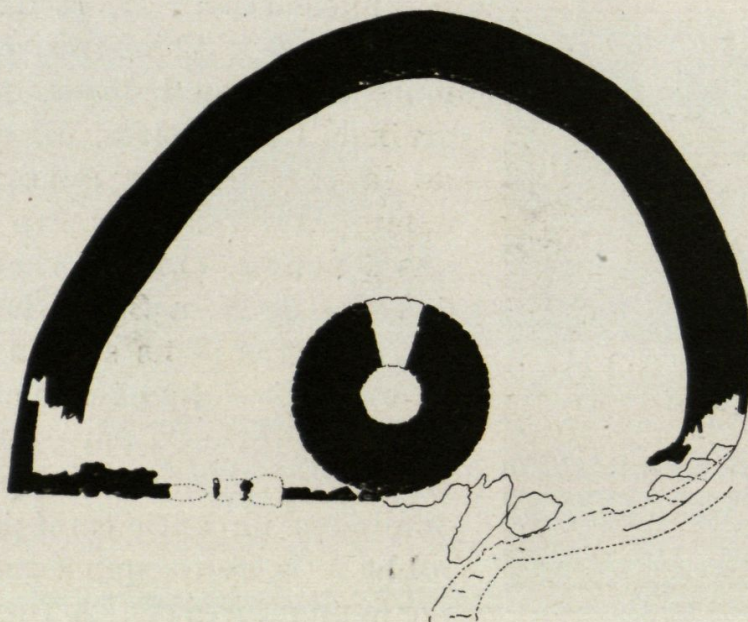

Fig. 61. — Castellnou d'Ossor : La Torre. Planta
Escala 1:400

A Castellnou de Meca o de Llord entre Agramunt i Ossor s'ha

(1) Anuari de l'I. E. C. 1927-1931, pàg. 75.

Fig. 62. — Castellnou d'Ossor : La Torre

descobert una interessantíssima fortificació romana situada prop del riu Ció (1). Servia indubtablement per vigilar la població indígena de la conca d'aquest riu, les aigües del qual aflueixen al riu Segre. En el país hi ha rastre de poblats indígenes.

Consisteix la fortificació de Castellnou en una torre rodejada d'un mur (figs. 60-63).

La torre és circular, d'un diàmetre exterior de 8'30 ms. amb murs

gruixudíssims de 2'87 ms. de gruix. Està revestida exterior i interiorment de carreus petits treballats de pedra sorrenca del país, allisats en llurs paraments. Té en la part interior una petita habitació cilín-

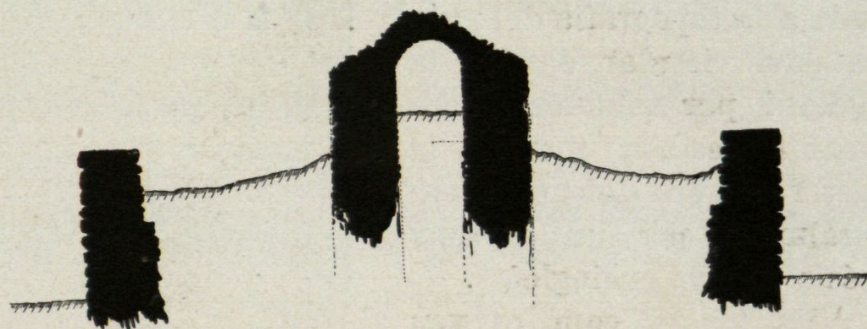

Fig. 63. — Castellnou d'Ossor : Secció de La Torre

Escala 1:400

(1) Les ruïnes han estat assenyalades i fotografiades per el Sr. Josep Colomines del Servei d'Excavacions de l'Institut d'Estudis Catalans.

Fig. 64. — Tarragona : La muralla romana

truïda també d'obra més feble. Es construïda amb grans carreus perfectament treballats en una part dels quals es deixa, seguint la costum romana, la part central del parament sense treballar.

La forma de mig cercle que implica una part de la fortificació més dèbil, és deguda a la topografia del país. La part circular dava a la plana i per tant era fàcilment accessible, mentre la part recta era defensada naturalment per un terreny més o menys encinglerat.

Es tracta com es veu d'un terreny murallat on podia haver-hi les habitacions per una petita guarnició militar, amb una torre de guaita que al mateix temps era el darrer lloc de

defensa en el cas d'ésser assaltat el recinte. La cavitat coberta amb volta de la torre podia ésser un magatzem de provisions per un cas de setge.

drica coberta amb una cúpula. La part superior de la torre era de construcció més feble, tàpia possiblement, i ha estat destruïda.

La torre era voltada d'una muralla de 2'60 ms. de gruix que tenia aproximadament la forma de semicircumferència tancada per la seva corda. Té avui uns tres metres sobre el sòl, però és probable que hagués tingut una major altura cons-

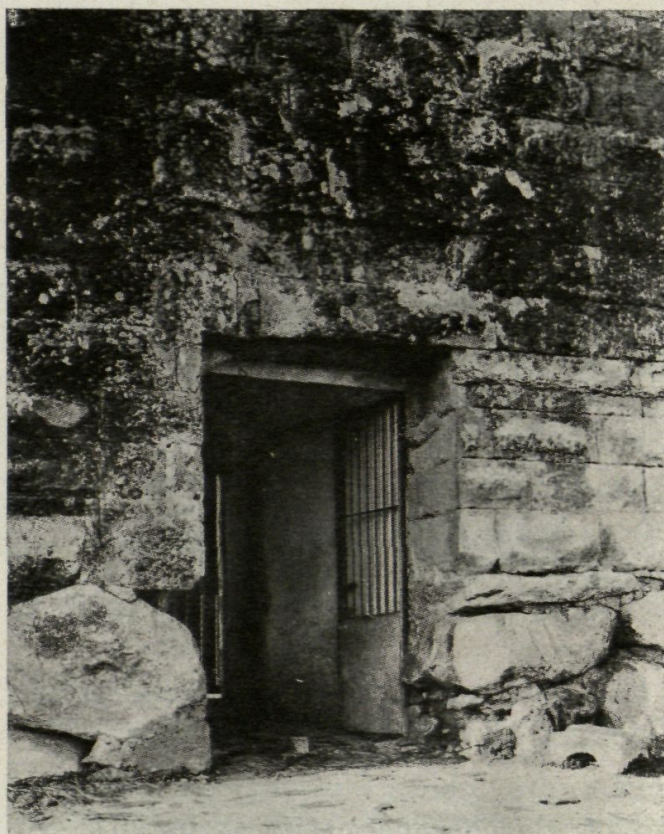

Fig. 65. — Tarragona : Portal romà

CASTRUM I CASTELLUM El mot
castrum

i el seu diminutiu *castellum*, signifiquen una fortificació més important que la simple torre voltada de murs poc resistents; comunament formava aquesta fortificació una muralla reforçada de torres que tancava una petita extensió; a vegades en un dels seus corns hi havia una fortificació que podia servir per a una darrera defensa.

El *Castrum octavianum*, de Sant Cugat del Vallès, prop de Barcelona, és un exemple d'aquesta mena de fortificacions. Excavacions tot just acabades han posat de manifest una part del seu pla poligonal amb torres de tant en tant. Tal podria ésser la fortificació d'Ager (fig. 59).

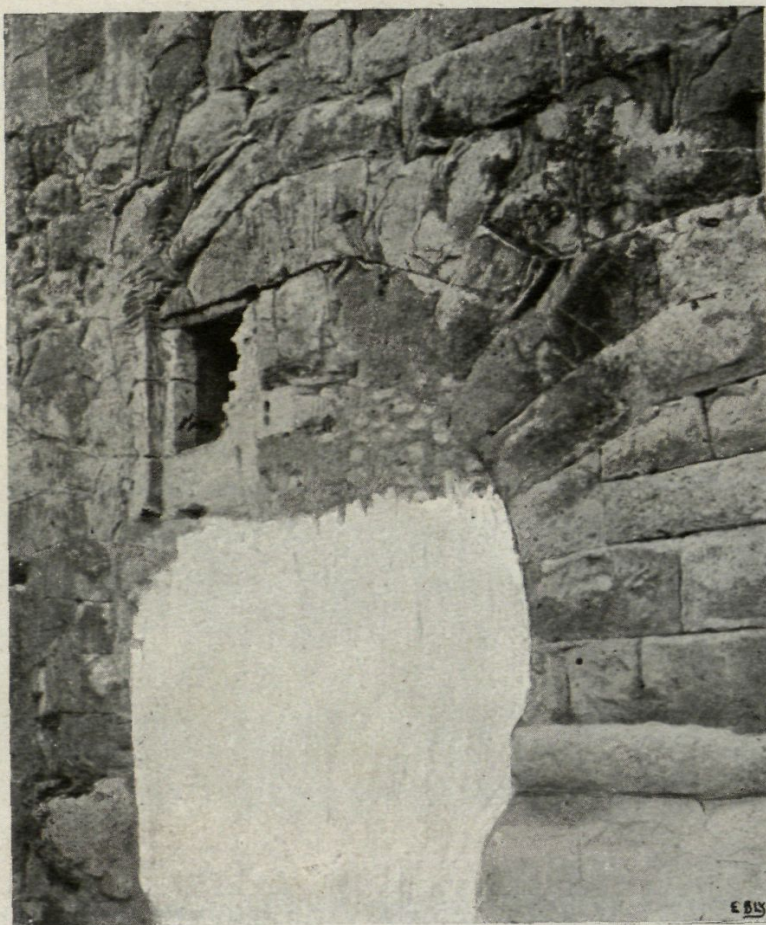

Fig. 66. — Tarragona : Portal roma

LES MURALLES DE
LES CIUTATS

Les muralles de les ciutats eren amples, per poder marxar-hi per sobre i sovint monumentals. A Tarraco, Scipió féu aixecar la muralla primitiva que, com hem dit, és possible que, en arribar-hi trobés en part destruïda (fig. 64); l'obra és de carreus alguns dels quals tenen per marques de picapedrers lletres ibèriques (fig. 45) (1), en la reconstrucció es renova un portal que té la llinda treballada (fig. 65), i se'n construí un altre amb un arc semicircular (figura 66). Junt a la muralla hi havia l'anomenat Palau d'August de pla rectangular i de grans dimensions, les parets del qual tenien 2 metres i mig de gruix. Aquest edifici ocupava una de les façanes del Fòrum.

(1) Vegeu capítol I, pàg. 37.

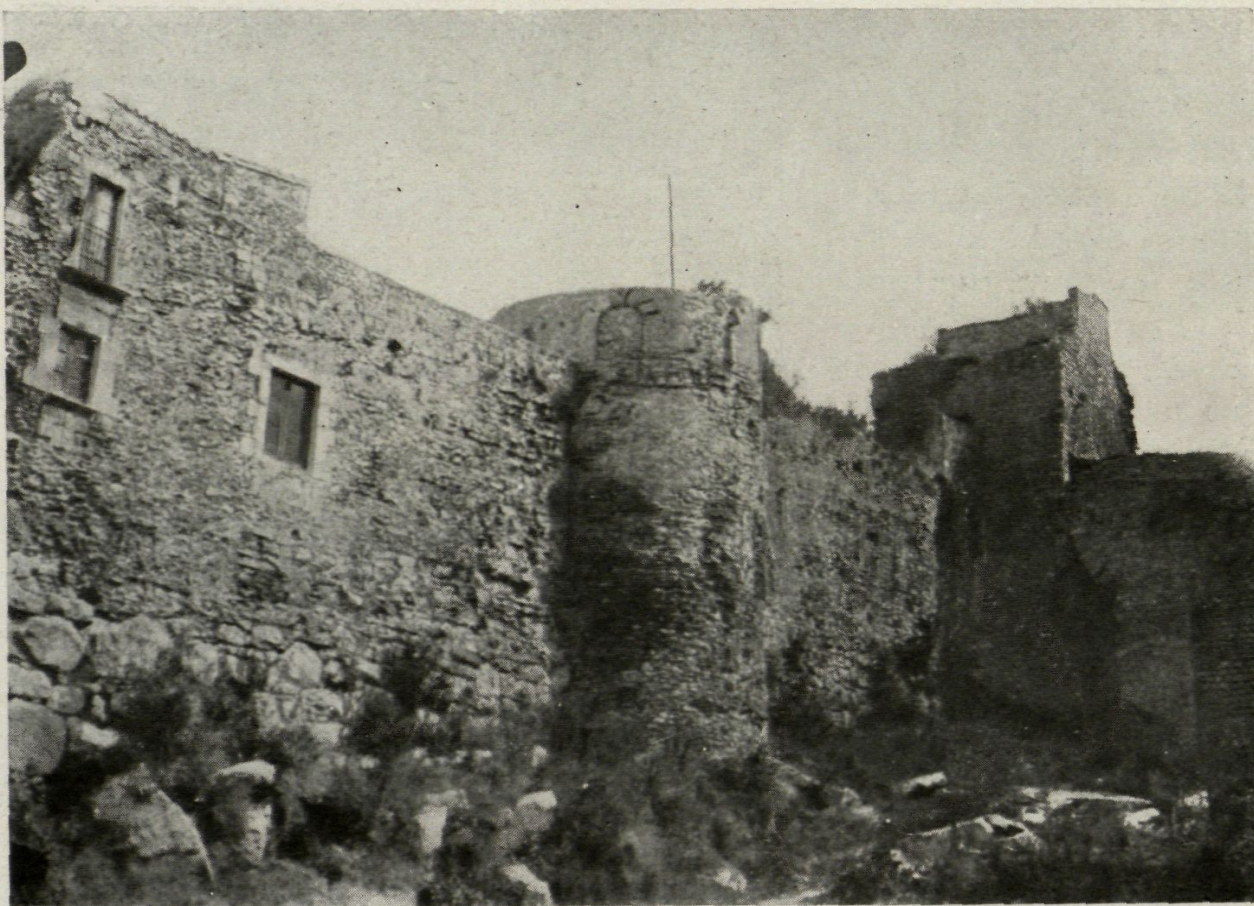

Fig. 67.— Girona : Muralla romana construïda sobre la indígena

(Serra-Ràfols)

A Girona la fortificació romana construïda també damunt un mur primitiu està reforçada per torres coronades de finestres fetes en arcs semi-circulars amb claus de pedra barrejades amb maons (fig. 67), que recorden per la seva forma les torres de la Porta *Asinaria* de Roma construïdes per Aurelià, que s'eleven igual que aquelles damunt del nivell superior de la muralla. Una torre aïllada feia de guaita a la part alta de la ciutat (fig. 20).

A Empúries, Cèsar establí una colònia i aquesta construï una muralla feta de carreus (figs. 68-71) de la qual en coneixem el pla rectangular (fig. 28) i la situació dels dos portals a l'extrem de la via decumana. Ni els portals, ni la muralla, tenien torres de defensa, segons l'habitudo més antiga dels romans. Més tard, probablement en el segle III, període dins el qual s'inicien les revoltes i invasions dels bàrbars, les muralles foren aixecades amb formigó (figs. 68 i 70).

La de Barcelona feta probablement en el segle III, destruint monu-

ments diversos, estava coronada per una motllura (figs. 72-74). Flanquejaven la muralla torres quadrades i circulars en els llocs de més perill, especialment en els angles (fig. 49). Les portes eren abastament defensades per torres circulars (Portal de la Plaça Nova), (figura 54), o bé octogonals (Portal de la Plaça de l'Angel) (1). Tal era el precepte antic transmès per Vitruvi. Les torres tenien finestres a l'alçada del mur, com les de Girona i s'aixecaven a gran alçada damunt d'ell (2) tal com ens ho ensenya Ausoni.

Junt als murs hi havia la Ciutadella, la casa forta, emplaçament actual del Palau Episcopal de les ciutats antigues com a Barcelona, Tarragona, etc.; com si el bisbe hagués estat l'àrbitre del regiment de la ciutat en el moment que es desfeia l'Imperi. A fora, torres aïllades servien per a

(1) PI Y ARIMÓN, *Barcelona antiga y moderna*, II, pàgs. 319 i següents.

(2) Les finestres han estat trobades en restaurar la Casa de l'Ardiaca, avui destinada a Arxiu històric de la Ciutat. Devem aquesta nova a la gentilesa del Sr. Agustí Duran i Sanpere, Director de l'Arxiu històric de la Ciutat.

Fig. 68. — Empúries : Portal de la ciutat romana
(Gandia)

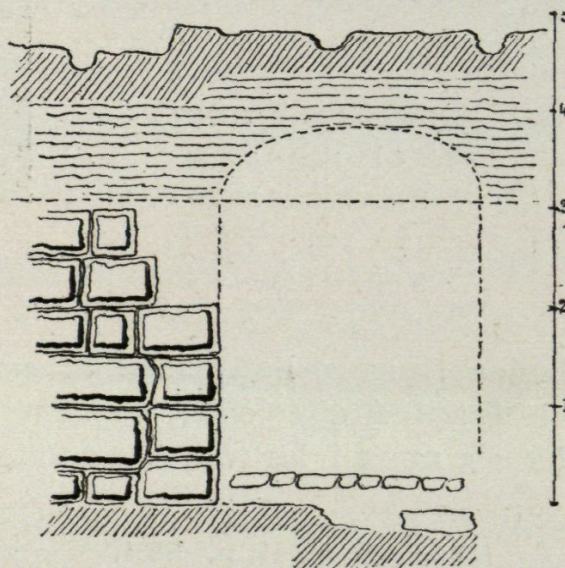

Fig. 69. — Empúries : Portal de la ciutat romana

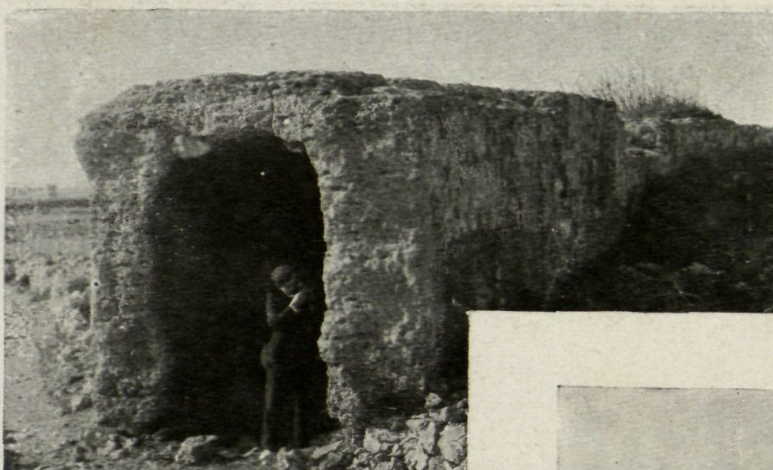

Fig. 70. — Empúries : Part superior de la muralla romana reconstruïda amb formigó

l'epigrafia. A Alacant, *M. Tadius*, prefecte que va fer les torres, és commemorat amb un epígraf (1). Una làpida

-. TADIVS · M · F
RVF · PRAEF · TVR
FACIVN · COER

de Sagunt (2) commemora a *C. Lucilius*, el qual tingué al seu càrrec refer els murs i les torres. A Barcelona, una

-. FVLvius -. f | · TITININ
C · LVCILII / S · L · F ·
II · VIR · EX · D · D ·
TVRRIS · ET · MVP / S
REFIC | CO / ser. i. q. p.

làpida trobada l'any 1903 al cementiri del S. O., que es conserva en el Museu Arqueològic, commemora a *C. Celius*, que prengué cura de fer els murs i les torres. La interpretació que d'aquesta làpida dona el

(1) *C. I. L.*, II, n.º 3561.

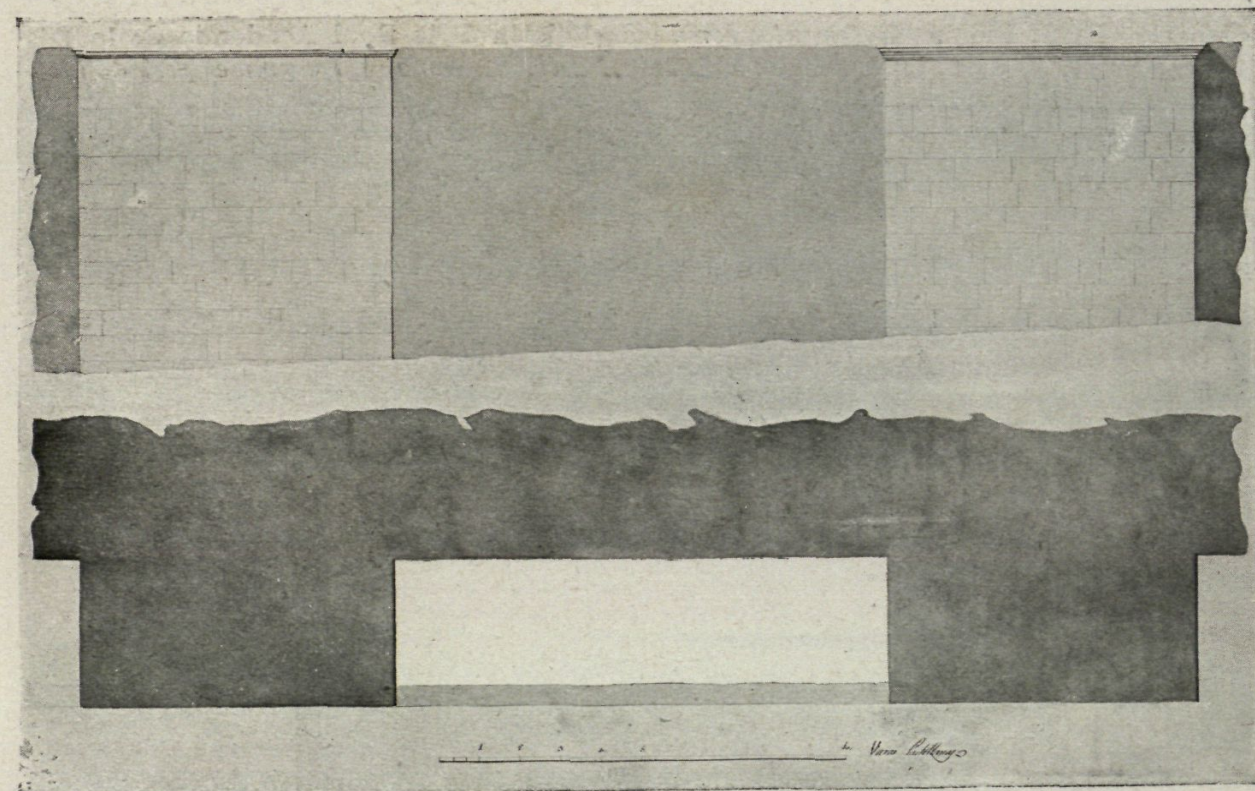
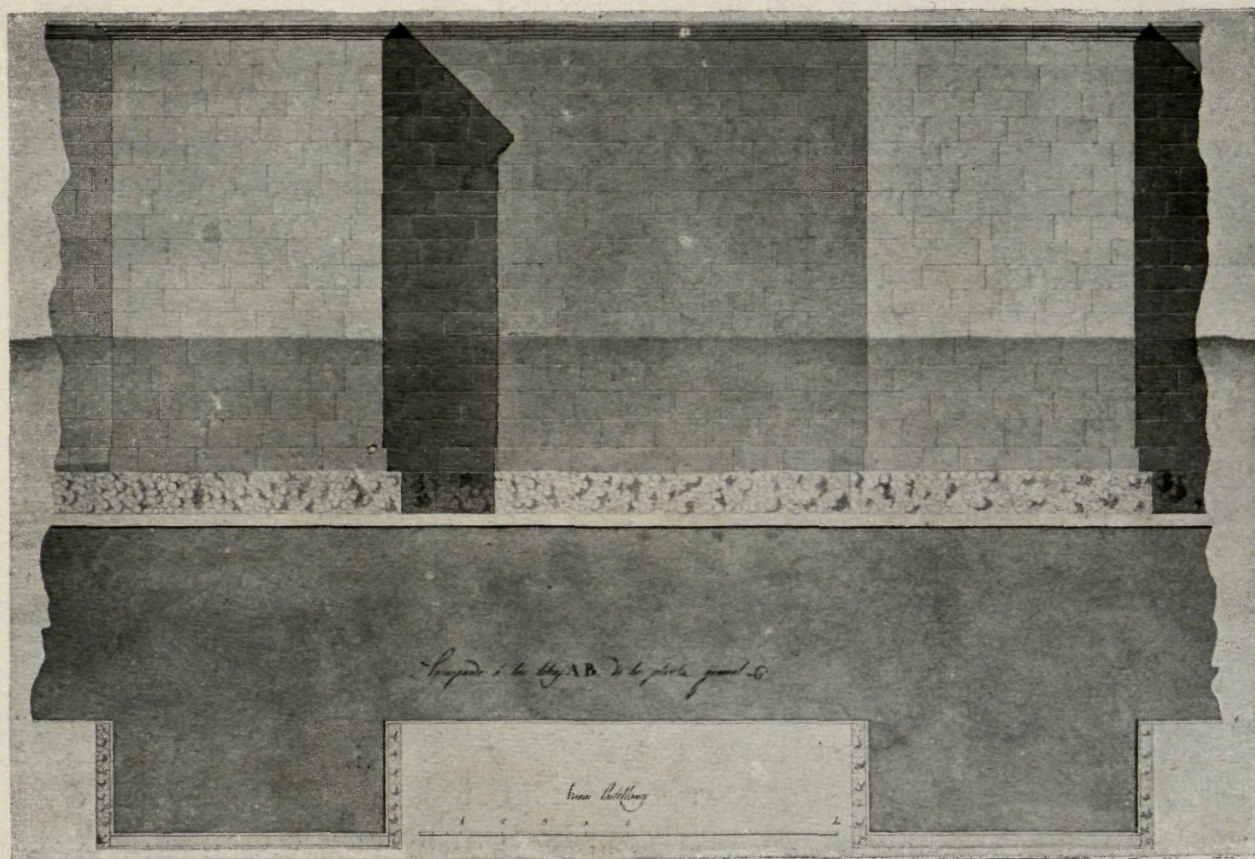
(2) *C. I. L.*, II, Supp. n.º 6021. CHABRET, *Sagunto*, II, pàg. 158 i següents.

protegir la ciutat, igual com les torres i castells medievals.

LES MURALLES EN L'EPIGRAFIA L'erecció de les muralles era una obra costosa, commemorada per

Fig. 71. — Empúries : Muralla en direcció d'E. a O. que divideix l'actual recinte romà (Gandia)

Figs. 72 i 73 — Barcelona : La muralla

(Celles)

P. Fita (1) és la següent: *Caius Coelius, Atisi filius, duumvir quinquenalis muros turres portes faciunda coeravit*. El sentit de la qual segons el mateix autor és: «Caius Celius, fill d'Atis, duumvir quinquenal, curà que es fessin

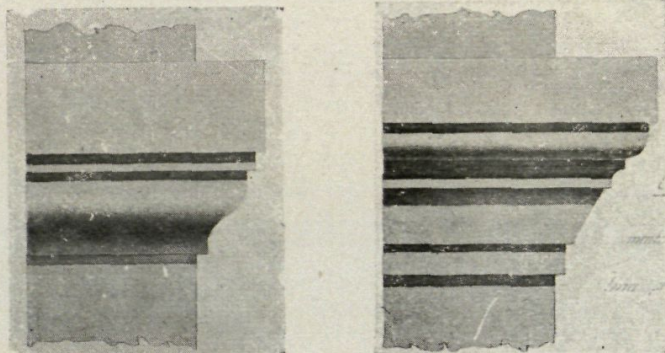
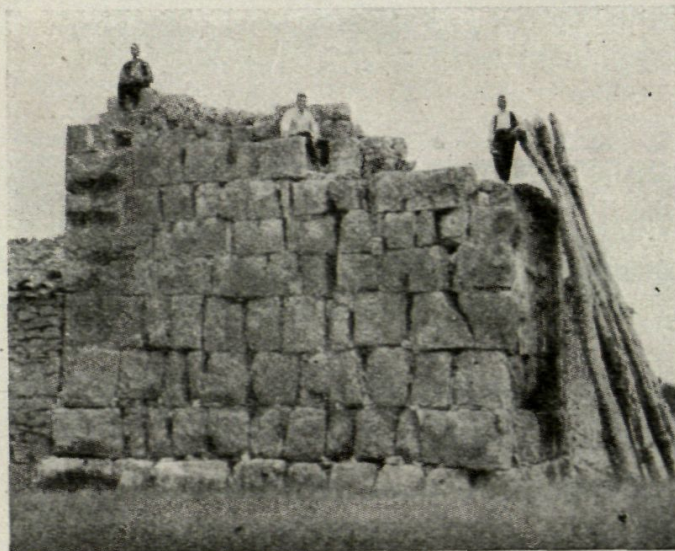

Fig. 74. — Barcelona : Cornisa de la muralla
(Celles)

els panys de les muralles, les torres i les portes de la present ciutat». Expressa el P. Fita la idea que tal vegada la ciutat que amurallà *Caius Coelius* no és l'actual, el centre de la qual està en la plaça de Sant Jaume, sobre l'alt del turó denominat *Tàber* pels documents de l'Edat mitjana, sino el *castrum* del Port, cap al desguàs del Llobregat, en

la falda de Montjuïc on radica el cementiri del S. O. L'erecció del recinte amurallat de Barcelona a què es refereix la làpida, diu el P. Fita, data del temps de la República romana com ho testimonien els caràcters de les inscripcions.

(1) FITA, Fidel, *Monumentos romanos*. «Boletín de la Real Academia de la Historia», XLII, Madrid, 1903, pàgs. 459 i 460. *Barcelona romana. Su primer período histórico*, en el mateix volum, pàg. 481.

Serós : «La Torre dels Moros»

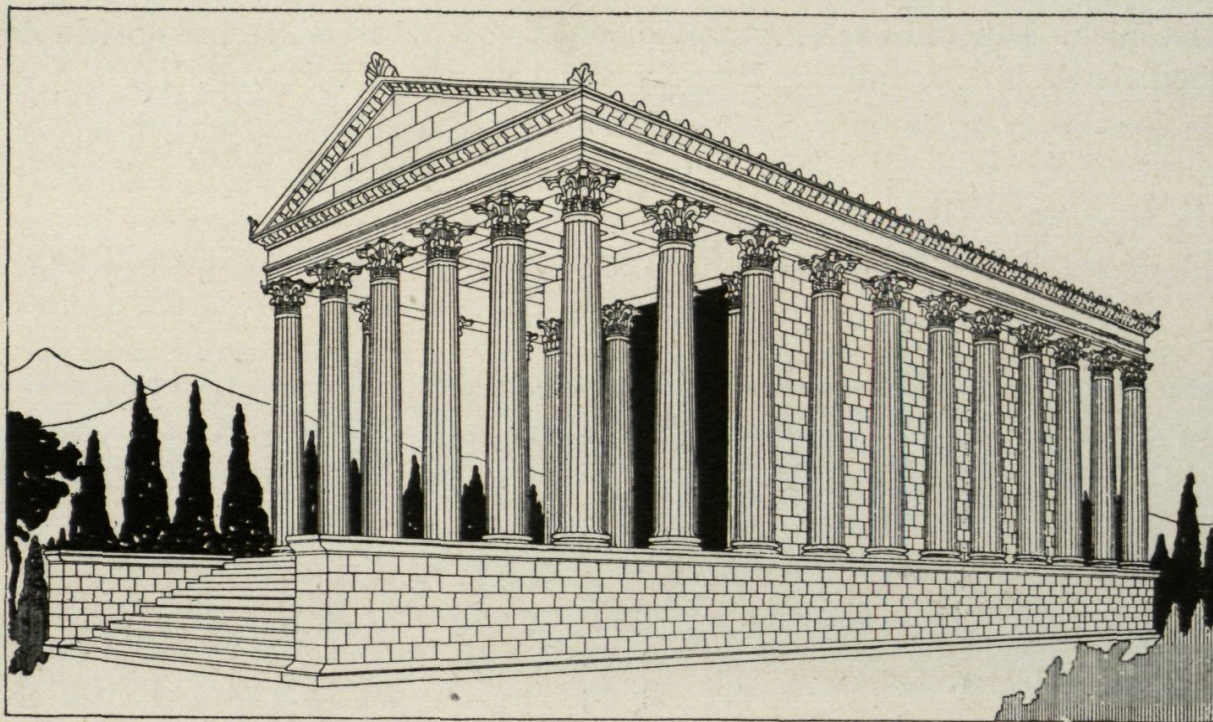

Fig. 75. — Reconstrucció del temple de Barcelona

III

ELS TEMPLES

ESTUDIAT el conjunt de les aglomeracions urbanes romanes existents a Catalunya en la distribució de llurs plans i en la de llurs fortificacions, ens cal analitzar cada tipus d'edifici, tot fent com l'anatomia de les ciutats.

Començarem pels temples que destacaven per llurs dimensions, per la solidesa de l'obra i per la dignitat de llur arquitectura, sobre l'habitatció privada, feta sempre d'obra més humil. Els temples foren el prototipus de l'arquitectura grega i de la romana i l'ordenació de llurs elements ha engendrat els estils arquitectònics que dominaren en el seu temps i dels quals fins ara ha viscut l'Europa; que sempre l'arquitectura dedicada a la divinitat ha creat les obres cabdals de la composició archi-

tectònica. Dintre la regió compresa en el nostre estudi, tenim notícia de l'existència de temples a Empúries, Barcelona, Tarragona, Roses, Vic,

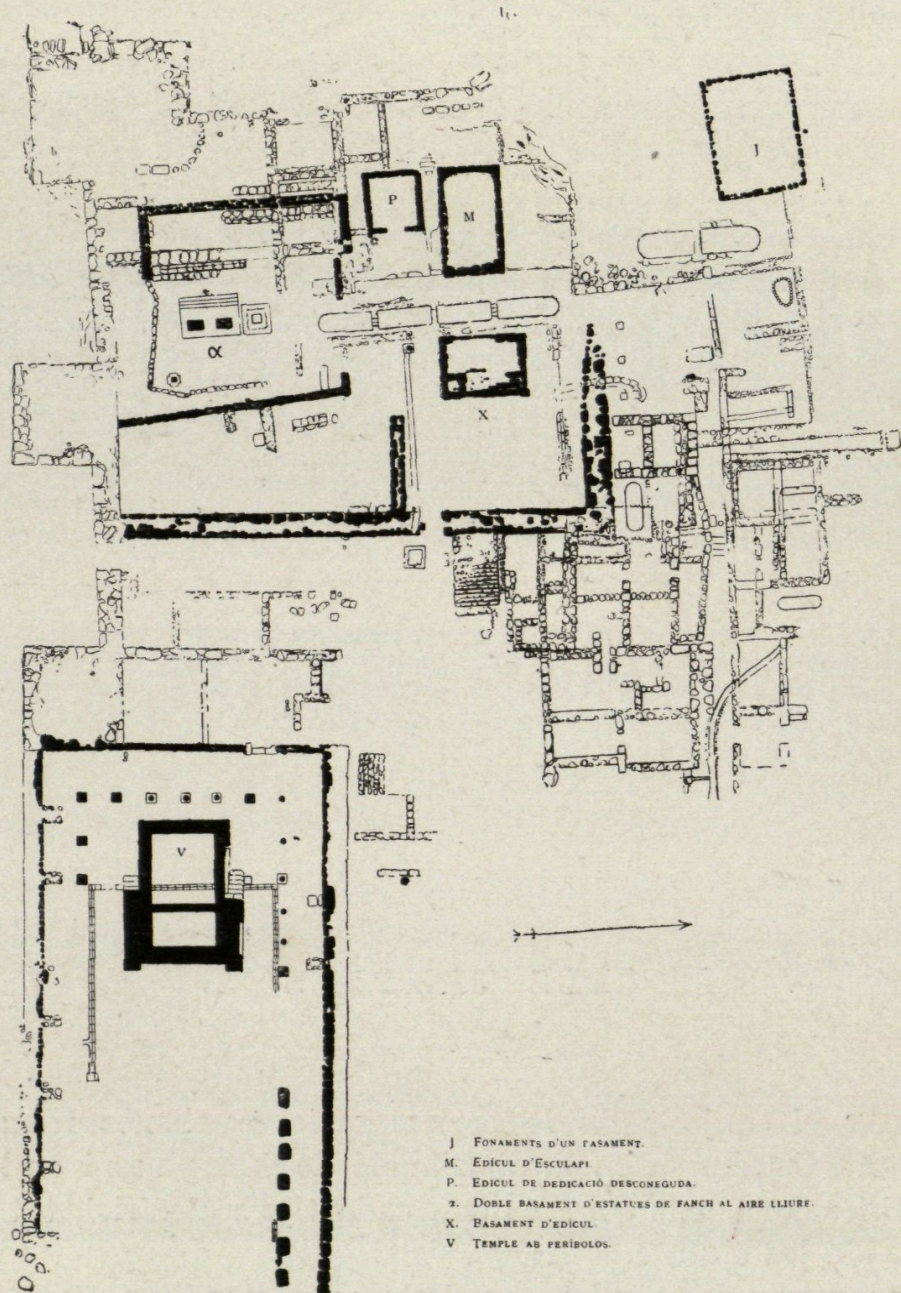

Fig. 76. — Empúries : Pla dels temples

Sagunt, València i Mahó. De pocs d'ells és possible refer la planta o l'alçat i de poquíssims es pot fixar amb certesa l'època de llur construcció i la divinitat a la qual foren dedicats.

ELS TEMPLES D'EMPÚRIES Els llocs sagrats emporitans (1) ocuparen tot l'angle Sur-oest de l'antic barri grec immediat a les muralles de grans pedres, destruïdes per Cató (fig. 76) i els seus murs es sentaren alguna vegada sobre els de les torres abandonades. L'extensió d'aquest santuari respecte a la Neàpolis emporitana era extraordinària, contemplada amb els ulls de l'home modern: una vuitena part de la ciutat estava destinada als déus. Ell era per a la ciutat com el larari a la casa, l'altar permanent col·lectiu de les divinitats.

Fig. 77. — Empúries : Basament de l'edícul d'Esculapi

És sabut que el temple sofrí gradualment una transformació anàloga a la que posteriorment sofrí la basílica cristiana. A l'altar únic primitiu d'aquesta, gradualment s'ajuntaren les nombroses capelles, sovint independents, com les que caracteritzen les nostres catedrals. Així el clos sagrat grec es poblà de cel·les i edículs, tresors, ares i pedestals.

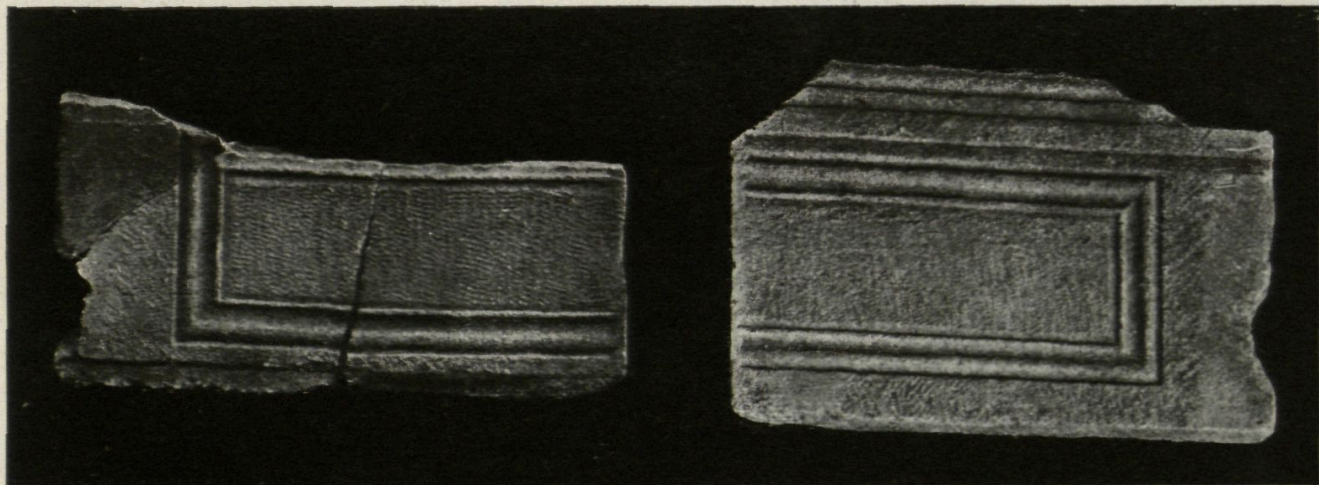

Fig. 78. — Fragments del fris de l'edícul d'Esculapi

(1) PUIG I CADAFALCH, *Els Temples d'Empúries*. Anuari de l'I. d'E. C., 1911-1912, pàg. 671. — Vegeu la figura 28 de la present obra.

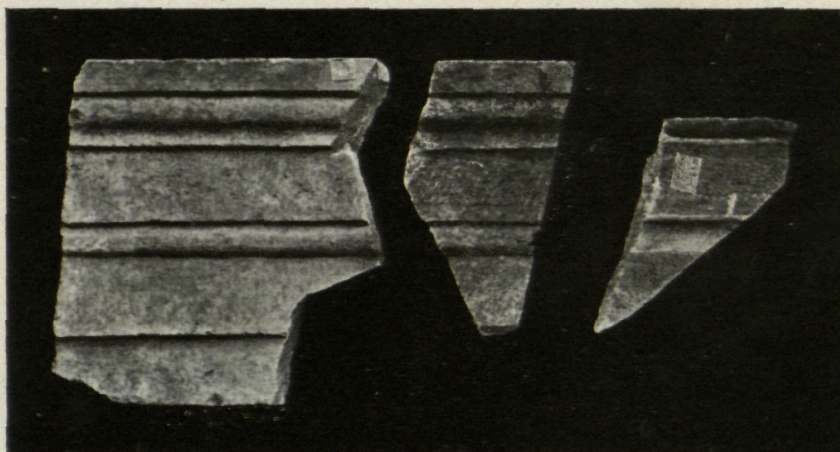

Fig. 79. — Empúries : Fragments d'arquitrau de l'edicul d'Esculapi

La part més alta de la urbs emporitana que apareixia abans de les excavacions, era possible que fos coronada per un temple. En aquest punt més alt es troba un recinte rectangular fet de carreus petits (figura 76, I) enterament arrasat, com un fonament. La seva orientació era d'Occident a Orient com els temples; mes res més autoritza per a arribar a altra conclusió.

Dessota, seguint la muralla cap al migdia, es troba la cel·la M (fig. 76), àrea rectangular feta de grans carreus ben treballats (figs. 77 i 82). En aquesta àrea es descobrí la part inferior d'una estàtua d'Esculapi, trossos dels seus braços i de la serp característica (1) i davant, dins d'una cisterna, es trobà la part superior.

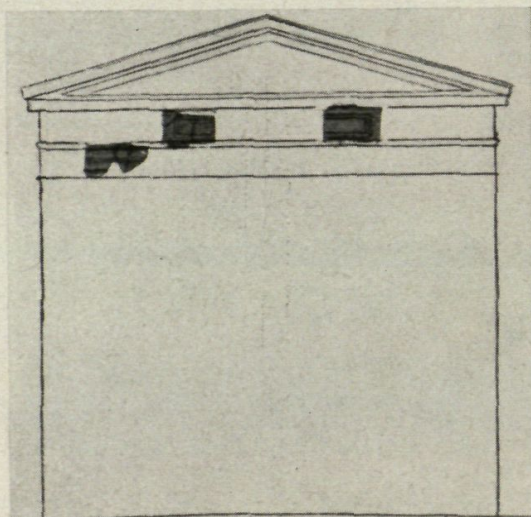

Fig. 81. — Reconstrucció del frontó de l'edicul d'Esculapi, d'Empúries

Escala 1:100

La part més alta de la urbs emporitana que apareixia abans de les excavacions, era possible que fos coronada per un temple. En aquest punt més alt es troba un recinte rectangular fet de carreus petits (figura 76, I) enterament arrasat, com un fonament.

Fig. 80. — Empúries : Fragment del fris de l'edicul d'Esculapi

de la cella, es descobrí una ara de forma d'es-còcia, de superfície acanalada, com recordant la columna jònica coronada per un rudimentari capitell de volutes angulars del tipus comú a Grècia. Es tracta doncs, d'un edícul consagrat a Ascle-

(1) PHILADELPHUS, Alex, *Un chef d'œuvre de la sculpture grecque du Vème siècle en Catalogne. L'Esculape d'Emporion dans le Musée Archéologique de Barcelone. Anuari de l'I. d'E. C., 1927-1931, pàg. 60.*

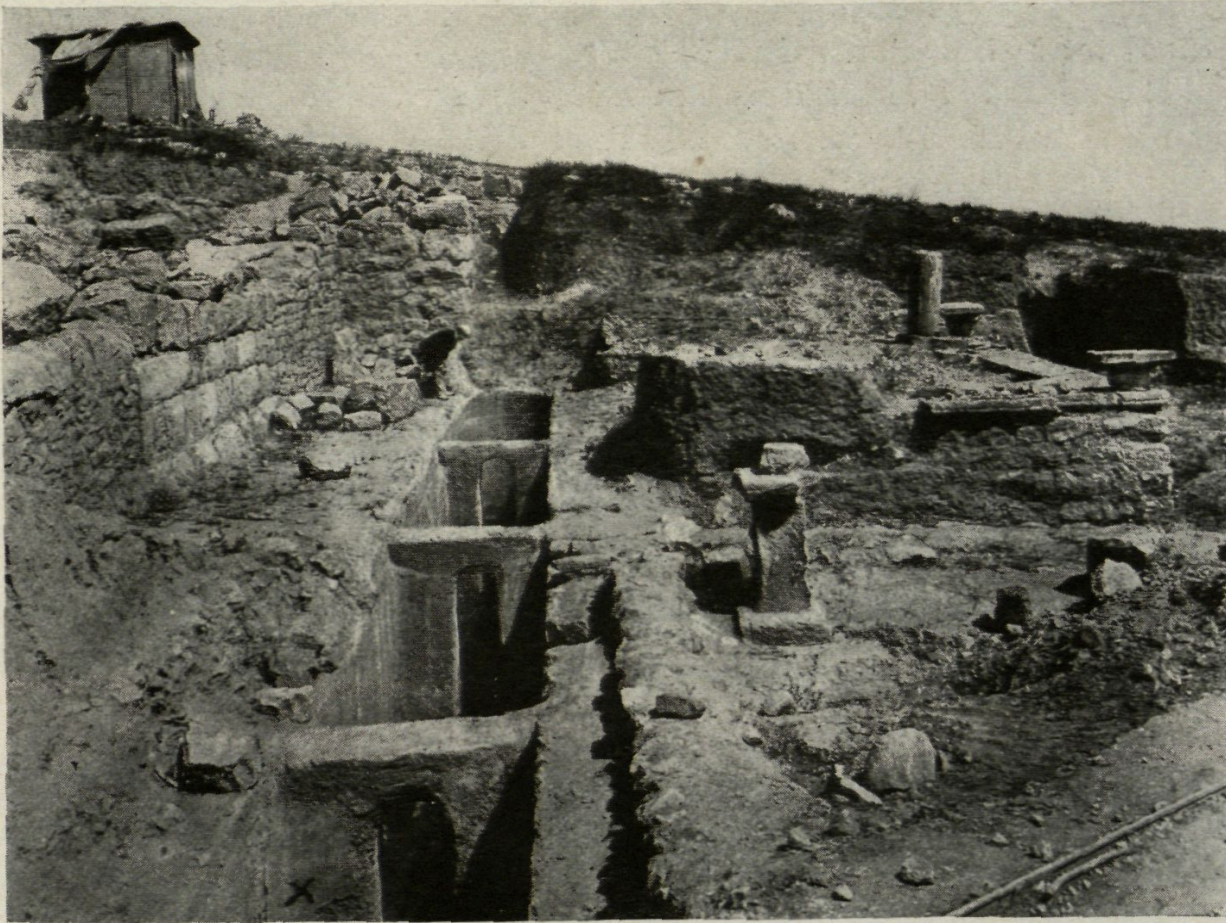

Fig. 82. — Estilobat i capitells del temple (X) d'Empúries

(Gandia)

pios. El basament de grans carreus (fig. 77) indica una obra grega la més antiga de totes les del recinte, però l'Asclepion, restaurat després, estigué obert al culte dels malalts en el període hel·lenístic i fins en el romà imperial.

Sota el bust d'Esculapi es trobaren dues plaques de marbre requadrades d'una motllura, apropiada per a una inscripció dedicatòria d'un edícul (fig. 78). Aqueixes i els trossos d'arquitrau (fig. 79) trobats prop de la muralla, tenen mesures apropiades per a un edifici de les dimensions de què es tracta (fig. 81). En la mateixa àrea del temple fou trobada una placa amb un lleó alat, de 0,205 m. d'alt (fig. 80). Són totes elles plaques de revestiment, d'una construcció en *opus caementicium* romà. L'àrea del petit temple era plena de trossos d'*imbricae* i *tegulae* de terra cuita, que indiquen una ruïna sobtada de l'obra.

Al costat mateix de l'edícul M hi ha l'àrea P (fig. 76) els murs de la qual són d'*opus caementicium* romà. Els murs laterals sembla que es

prolongaven cap a l'E., ço que fa suposar que es tracta d'un temple pròstil tetràstil o d'un edícul *in antis*.

En un nivell inferior hi havia l'edícul assenyalat en els plans (fig. 76) amb la lletra X. Se'n conserva sols l'estilobat terminat per una motllura. L'obra és de reble usual a excepció de la cornisa que és de pedra sorrenca estucada (fig. 82). Junt a ell s'ha trobat un tros de canya de

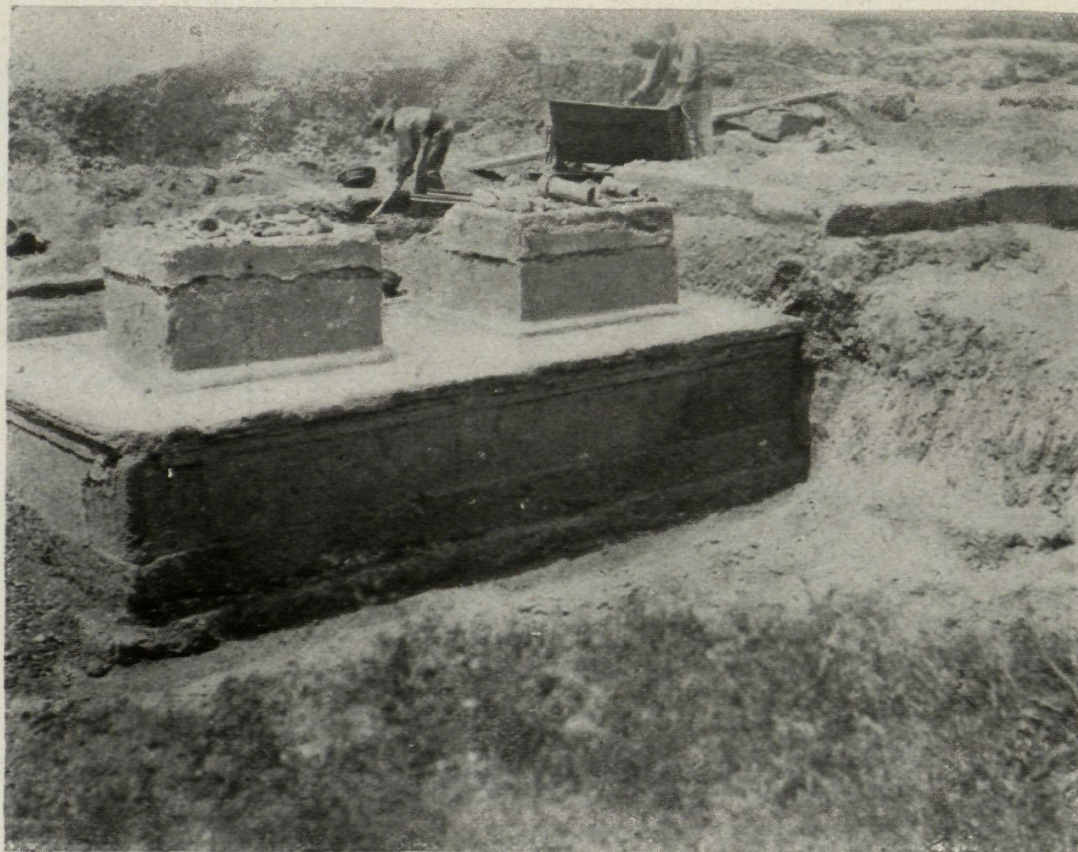

Fig. 83. — El doble pedestal d'Empúries

(Gandia)

columna, una antefixa angular en forma de palmeta sobre dues volutes, dos capitells toscans, un capitell jònic de volutes angulars, molt malmès, i uns caps de terra cuita, característics de les cornises. Tot fa pensar en un edícul aïllat, simètric. Prop d'ell, al costat de migdia, es descobrí una ara.

Al costat S. del recinte sagrat hi havia un lloc tancat per murs en el qual es celebrava culte a l'aire lliure. Al centre, cap al costat de migdia, sobre un basament al que es puja per unes graus col·locades al costat de Ponent, s'aixeca un doble pedestal (fig. 83). Tota l'obra és de pedra acarreuada, sorrenca, revestida d'estuc blanc. Recorda la dispo-

sició de l'altar d'Egina reproduït per Furtwängler (1). Es tracta d'un *sacellum* «un lloc sagrat sense sostre» (2) segons l'expressió coneguda de Festus.

Darrera, cap al N. hi ha uns bancs d'obra arrebossada, i llüida i dues graus porten a una àrea més elevada a la part d'Occident del recinte, potser una mena de prytaneu on es reunien els caps de la ciutat (fig. 84). A l'angle S.E. hi havia també

Fig. 84. - Escalinata i bancs davant del doble pedestal d'Empúries (Gandia)

una ara sobre un basament quadrat amb unes senzilles motlures per base i una cornisa de cos acanalat. Es arrebossada i llüida com els pedestals. A la part alta d'aquest hi ha un forat en el qual es veuen senyals del foc. Vora les ares s'han trobat restes de dues estàtues de terra cuita, de tamany natural.

Més cap al mar, passada la via major que donava al portal de la muralla, hi havia una plaça porticada amb un edícul al centre d'una de les cares, que és el temple més important d'Empúries que les excavacions han trobat fins ara (fig. 76, V).

(1) FURTWÄNGLER, *Aegina: Das Heiligtum der Aphaia*. München, 1906.

(2) AVIENUS, *Ora Maritima*, pàg. 251,

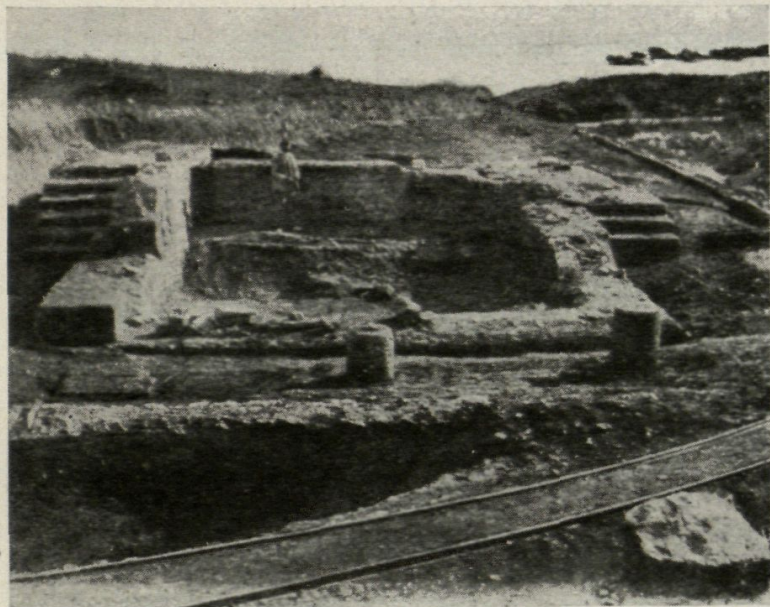

Fig. 85. - Empúries : Temple d'Issis (Gandia)

Fig. 86. — Empúries : Temple d'Issis

(Gandia)

La plaça, closa dintre d'uns murs, fou construïda junt a una llarga cortina de muralla i a la façana d'una torre del portal. Es de forma rectangular de 23,50 m. d'amplada; la llargada no ha estat encara descoberta en la seva totalitat i passa actualment de 45 m. La rodejava un pòrtic d'uns 4 m. d'ample en les cares N. i S. i d'uns 11 m. en la cara E. (figs. 85 a 89). El pòrtic era sostingut per columnes, de les quals foren trobats dos capitells toscans. Una rigola que recollia les aigües de la teulada del pòrtic, limitava el seu paviment i el separava del de la part de plaça descoberta. La rigola s'ha descobert a l'interior de la cel·la, la qual travessa sense comunicació amb l'exterior, ço que fa suposar el temple, obra posterior al pòrtic. A la part de darrera la cel·la prop del cantó N. E. hi ha el marxapeu d'una porta que dona a una habitació amb un paviment enlluït. L'analogia del pla d'aquest períbol amb el del temple d'Issis, de Pompeia (fig. 90) és extraordinària. Les columnes de les galeries del cap són set, exactament en una i altra, i en els dos la teulada del pòrtic s'avença i rodeja els murs del *naos* del temple que queda inclòs en ell. L'edícul és en canvi més semblant a

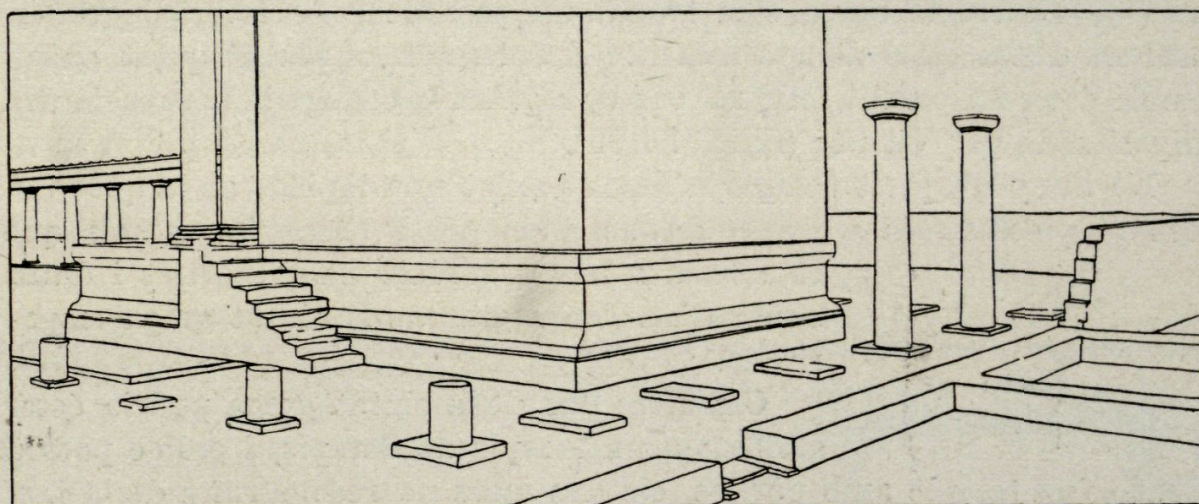

Fig. 87. — Reconstrucció del temple d'Issis, d'Empúries

l'altre temple pompejà, de dedicació desconeguda, anomenat temple de Mercuri (fig. 91) amb el *naos* rectangular precedit d'un *pronaos* més ample al que pugen dues escales laterals destinades als servents del culte. L'analogia arriba a les dependències posteriors que comuniquen al períbol per una porta col·locada al costat N. de l'edícul, i de la que s'ha conservat el marxapeu. Si seguíssim les atribucions donades a les peces anàlogues del temple d'Issis de Pompeia, la primera correspondria a la *schola*, lloc de reunió dels issiacs col·legiats, l'altra a la sala on es trobaren a la ciutat enterrada pel Vesubi nombrosos objectes del culte: el *sacrarium* o *donarium* del temple, sacristia i tresor a la vegada.

L'estilobat de l'edícul és de pedra de grans carreus en el seu parament exterior; de carreus petits en el seu parament interior. La pedra és tota arrebossada i llüida. L'aparell de l'estilobat el formen carreus lligadors rectangulars a la primera filada, col·locada vertical la major dimensió, quadrats a la segona filada, alternant amb altres rectangulars en què aquella és horitzontal com en el del mur del gran terraplè sobre el qual s'aixeca l'altar de Pèrgam, com en les muralles de Magnèsia del Mean-

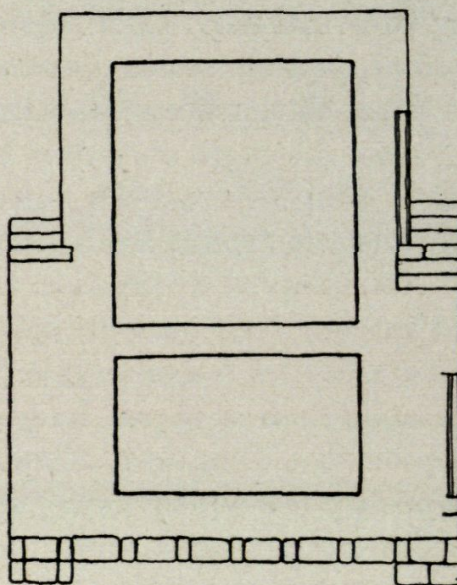

Fig. 88.

Empúries : Pla del temple d'Issis

dre (1). Dintre la cel·la s'ha trobat un paviment de formigó groller, recobert d'una capa d'altre més fi. Reconstruït el pla d'aquest edícul sembla ésser un pròstil tetràstil eustil, seguint la coneguda nomenclatura vulgaritzada per Vitruvi (figs. 87 i 89).

No lluny d'aquest temple, s'havia trobat una làpida, en la qual fan pensar aquestes ruïnes, i que, reconstruïda pel P. Fita (2), sembla que es referia a la restauració d'uns pòrtics i d'uns sitials d'un lloc sagrat de la ciutat grega emporitana.

. sera | PI · AEDEM
 sedilia | A · PORTICVS
 | MENI · F
 | IVS

Cap altre lloc de la ciutat grega podria ésser atribuït a un temple de Serapis, i enlloc podria

situar-se un temple amb pòrtics, els dos mots no reconstruïts de la inscripció. Una inscripció col·locada sobre l'entrada principal de l'Isium de Pompeia, commemorativa dels honors amb què fou premiat qui el restaurà després del terratrèmol de l'any 63, l'anomena també *aedes* i no *templum*. El mot *sedilia*, sitials, que el P. Fita tradueix per graus, és introduït per ell en la restauració de l'epígraf; mes es refereix a una característica dels temples dels cultes alexandrins. En els temples d'Issis i Serapis hi havia efectivament bancs per a seure davant de l'altar, al peu del santuari. Els fidels, després d'haver penetrat a l'interior del períbol, podien restar davant la imatge sagrada i passar còmodament les hores llargues en contemplació (3).

Això distingia els cultes hel·lènics exteriors, de les cerimònies a l'aire lliure, d'aquests novells cultes africans plens de meditació, d'ascetisme i de visions tristes de la mort i de misteris d'una vida d'ultratomba.

Els temples dedicats a Issis o Serapis eren comunment un edícul a l'extrem d'un períbol, dintre d'un cercat en el que es tancaven els iniciats, en les festes anyals (4). Vitruvi fa notar que els temples d'Issis i Serapis troben el seu lloc a la plaça porticada del Mercat (5). L'emplaçament a Empúries d'aquest temple vora les ones del mar, el fan a propòsit per a aquest culte, una de les cerimònies del qual tenia per escenari la mar mateixa.

(1) SCHRAMMEN, *Altertümer von Pergamon*, III, Berlin, 1906.

(2) FITA, Fidel, *Templo de Sérapis en Ampurias*, «Boletín de la Real Academia de la Historia», III, Madrid, 1883, pàgs. 124-129.

(3) LAFAYE, Georges, *Histoire du culte des divinités d'Alexandrie, Serapis, Issis, Harpocrate et Anubis hors de l'Egippte depuis les origines jusqu'a la naissance de l'école néo-platonicienne*, Paris, 1884, pàgs. 119 i 181.

(4) LAFAYE, *Histoire du culte des divinités d'Alexandrie*, pàg. 128.

(5) *De Architectura*, llib. I, cap. XII, 5.

El culte de les divinitats egípcies havia guanyat des de la ciutat d'Alexandria les costes de Grècia (1). Cap a la meitat del segle II, Issis i Serapis rebien semblant culte en els temples de Puzoles, Pompeia i a tota la Itàlia meridional plena d'hel·lenisme (2). Al començament del segle I, l'onada alexandrina havia invadit Roma, més l'esperit popular que les esferes del Govern, i poc a poc malgrat el Senat romà que per quatre vegades feia destruir els edículs i les estàtues egípcies, el nou culte invadia la ciutat. Tota la terra grega de la Gàl·lia havia dedicat temples a Issis i a Serapis, des de Marsella a Empúries, a Arles, a Riez, a Nimes, a Manduest (Gard) (3) i els grecs estengueren llur culte per la costa ibèrica, cap al *conventus cartaginensis* i a la Bètica. A València ha quedat memòria epigràfica d'una confraria d'Issis i del culte de Serapis; a Tarragona i a Caldes de Montbui, a Catalunya, s'han trobat epígrafs dedicats a la primera d'aquestes divinitats (4).

L'estil d'aquestes ruïnes, la seva estructura, els detalls de llurs plans, tot és concordant amb la data que els assigna la ceràmica campaniana, que es troba en el sòl sobre el que foren erigits, en ús en els segles III i II abans de J. C. L'aspecte revela l'art hel·lenístic dels dos darrers segles pròxims al començament de l'era cristiana, que els tractadistes assenyalen entre l'any 280 i el 30 abans de J. C., període de decadència a la Grècia pròpia i d'activitat a l'Orient, a Pèrgam, a Samotràcia, a Priena, a Magnèsia, a Rodes que arribà a la seva major importància, a l'Egipte amb Alexandria capital del Mediterrani. Aquest corrent d'aires orientals, rejuvenint amb nova florida l'antic art grec, arriba cap a Occident i Puzoles, el port principal del comerç siri i egipci a Itàlia i Herculano i Pompeia, eren en el segle II ciutats completament hel·lenitzades.

Tots el caràcters de l'art hel·lenístic apareixen en aqueixes ruïnes

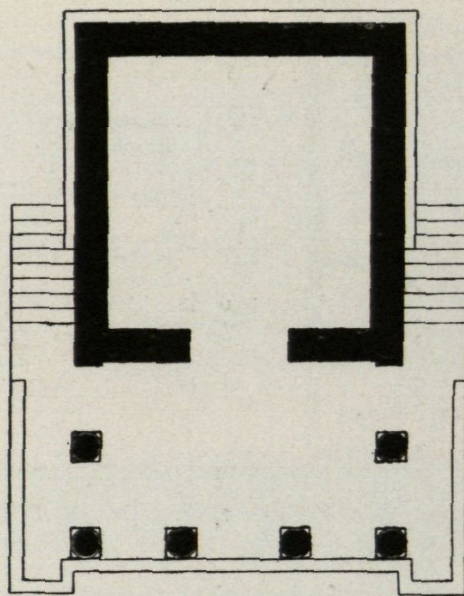

Fig. 81.
Reconstrucció del pla del temple d'Issis,
d'Empúries

- (1) LAFAYE, *Histoire du culte des divinités d'Alexandrie*, pàg. 31 i següents.
- (2) LAFAYE, *Histoire du culte des divinités d'Alexandrie*, pàg. 40.
- (3) LAFAYE, *Histoire du culte des divinités d'Alexandrie*, pàg. 162.
- (4) *C. I. L.*, II, 3730, 3731, 4080, 4491.

dels temples d'Empúries: els perfils de les motlures de pedra recoberta d'estuc, trobats en la major part dels edículs; l'aparell del pòdium del

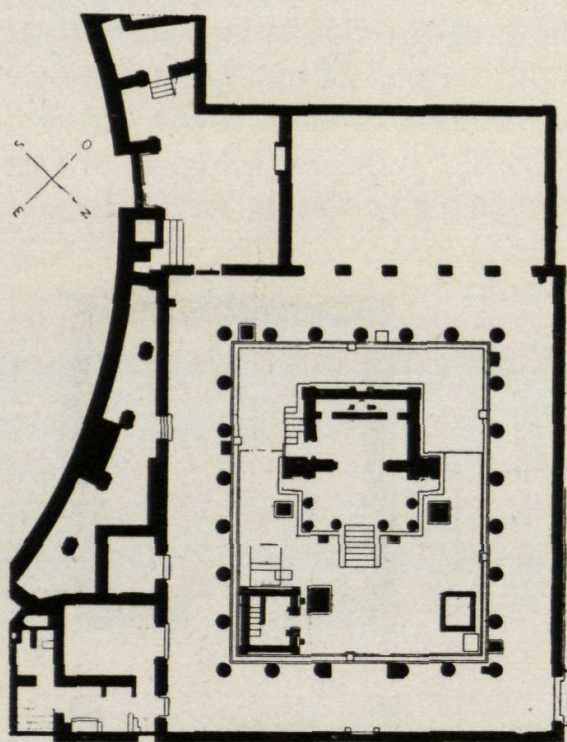

Fig. 90. - Pompeia : Temple d'Issis

temple de Serapis que recorda el del gran basament de l'altar de Pèrgam i dels murs del teatre de Magnèsia comú a totes les construccions gregues coetànies; el nombre senàs de columnes dels caps del períbol del temple V (figs. 76 i 86), número buscat pels arquitectes hel·lenístics fins per front principal dels edificis com han revelat les pintures de Pompeia; els pòrtics vorejant les places i voltant els temples; l'*opus signinum* dels paviments, en ple ús en el segle II, i l'absència de l'*opus tesellatum*. Sols el capitell toscà de les columnes del pòrtic recorda l'art de la ciutat de Roma.

La disposició del pla del temple V mateix, és per altra part ben característica. El temple grec havia anat sofrint una llarguíssima transformació; el rectangle del pla havia anat successivament escurçant-se: a l'època macedònica la proporció normal era una profunditat igual al doble de la façana, i Vitruvi, òrgan de les darreres tradicions de l'art hel·lenístic, adoptà encara una proporció menor; els pòrtics primitivament transitables, successivament han anat estrenyent-se o suprimint-se, fins a arribar al pòrtic simulat del pseudo perípter; després les graus que rodejaven el santuari han esdevingut fora de mesura humana, inaccessible o han estat convertides en el mur del pòdium al qual pugen reduïdes escales; l'*epistodomas* ha successivament desaparegut, i hem arribat així al pla, exemple del qual són els dos temples pompeians coetànis de disposició anàloga al que estudiem, els citats temple d'Issis i l'anomenat de Mercuri (figs. 90 i 91), la dedicació del qual s'ignora. L'època de construcció d'aqueixos edificis pot servir-nos per a fixar la de les construccions dels recintes sagrats emporitans.

El de Mercuri, arruïnat en el terratrèmol de l'any 63, estava a mig reconstruir quan la catàstrofe de Pompeia; l'obra de maons i pedra in-

troduïda pels romans, estava encara sense revestir d'estuc i l'ara no estava acabada.

El temple d'Issis havia estat destruït pel terratrèmol de l'any 63 i reconstruït immediatament per *Nonnius Popidius Celsinus*. L'obra de maons era ben nova quan l'erupció de l'any 79 la sepultà novament entre cendres i pedres. Mes, sota d'aqueixa reconstrucció es revela clarament l'obra anterior coetània de la Palestra o Pòrtic de Vinicius o sigui del segle II abans de J. C., construïda en *tufo*. La pedra característica del període hel·lenístic a Pompeia és revestida d'una groixuda capa d'estuc, formada de calç i puzolana. Tal era també l'obra emporitana: pedra sorrenca, grollera, revestida d'estuc com l'obra usual a Pompeia desde la fi del segle II fins cap a l'any 80 del I abans de J. C.

Tindrem així en els temples d'Empúries tres períodes: el del basament M, de grans pedres calisses, anterior al segle II, obra grega de grans carreus, probablement del segle IV usat fins a la seva destrucció, probablement en el segle III de J. C.; el caracteritzat per la pedra arenisca revestida d'estuc dels edículs V i X i del doble pedestal, que és usual a Pompeia, on caracteritza les obres del segle II abans de J. C., i finalment, el de l'*opus caementicium*, de pedres petites, romà, introduït a Pompeia per la colònia militar que després de la guerra social hi establí el cònsul Sil·la (80 anys abans de J. C.) portada potser a Empúries per la colònia militar que Cèsar hi acantonà (45 abans de J. C.).

L'analogia de construcció no porta sempre al sincronisme amb les terres italianes. Triguen, en general, a arribar a les costes ibèriques els nous corrents artístics, quasi més de mig segle, a vegades cent anys. El que sí pot afirmar-se davant les ruïnes emporitanes és que estem en el període d'hel·lenització d'Itàlia, el de la influència greco-oriental a Roma, en l'època de la construcció en pedres de fàcil treball, revestida d'estuc, coneguda pels arqueòlegs italians per període del *tufo*

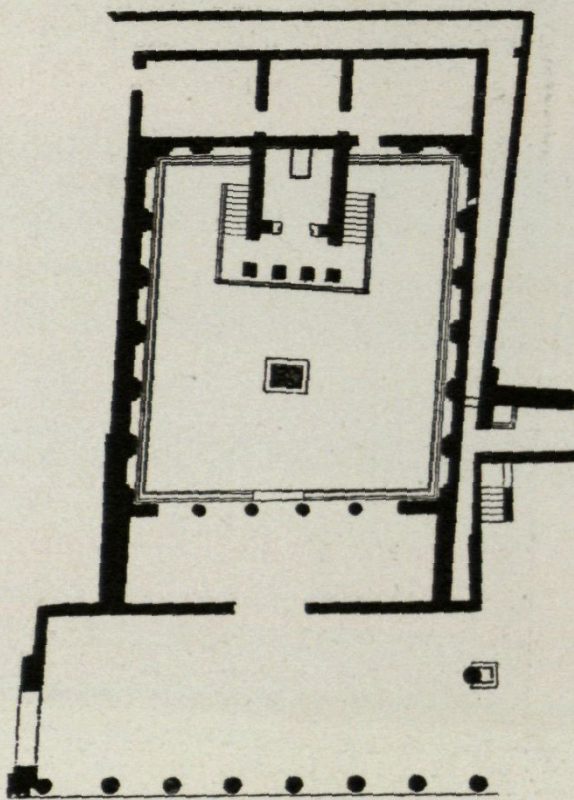

Fig. 91. — Pompeia : Temple de Mercuri

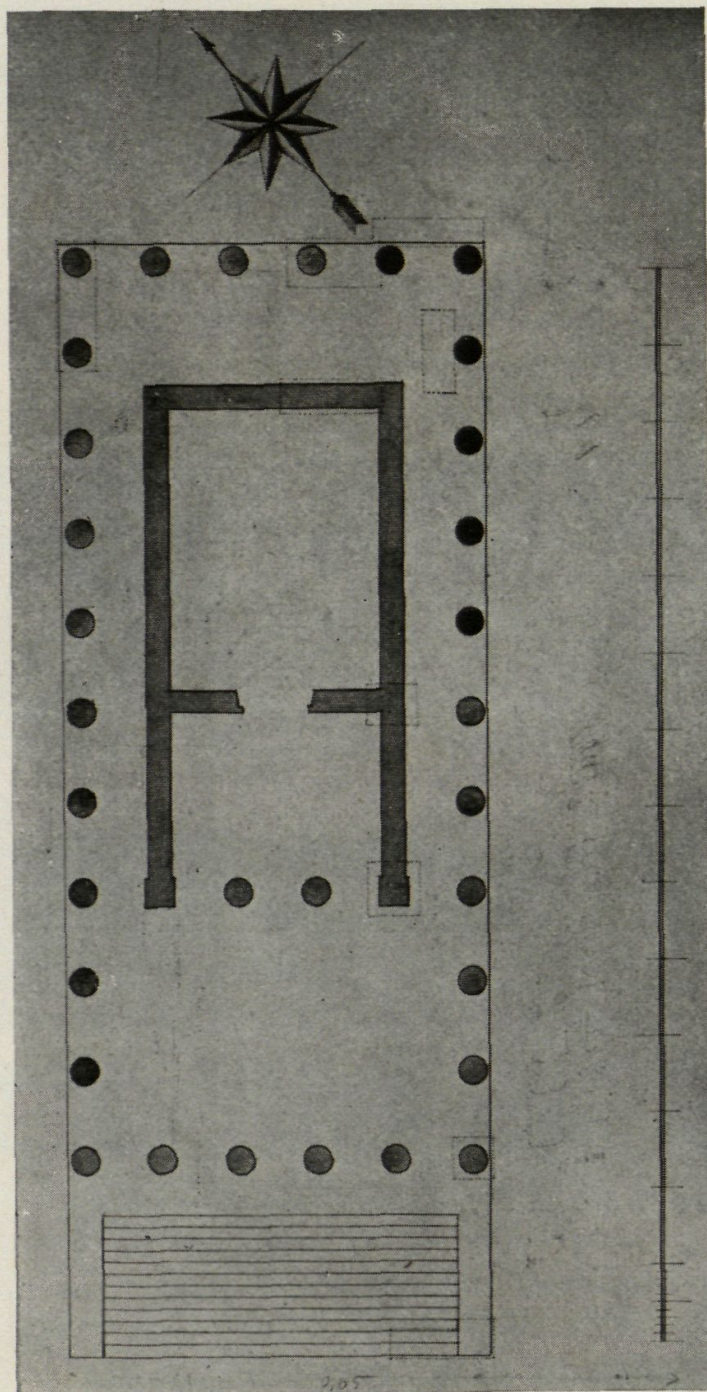

Fig. 92. — Barcelona : Temple segons el pla de Celles

lògic i altres restes anàlogues han estat trobades al fer-se obres en les antigues cases dels Canonges.

L'arquitecte Antoni Celles practicà, en 1830, a expenses de la Junta de Comerç de Barcelona, diverses excavacions i logrà alçar una planta i escriure una Memòria plena de coneixements del llibre de Vitruvi, Memòria i plans que sols en part es publicaren (PIFERRER i PI Y MARGALL, *España: sus monumentos y artes, su naturaleza e*

i que per a Roma i per a Pompeia està entre els anys 200 i 80 abans de J. C. al que precedí la construcció grega de grans carreus i substituï més tard l'obra de reble menut i dels maons, l'*opus caementicium*, amb què és reconstruïda encara en el segle I la Pompeia destruïda pels terratrèmols, a l'ésser invadida per les cendres i les pedres del Vesubi i amb la qual es reparaven més tard les muralles de l'Empúries romana.

Estem doncs, en presència de les construccions sagrades de l'Empúries reconstruïda després de la destrucció de Cató, l'any 135.

EL TEMPLE
DE BARCELONA

Es el més
estudiad i

del que es tenen dades gràfiques més completes (figures 92 a 100) (1); està situat en la part més alta de la

(1) Es conserven actualment tres columnes en el local del Centre Excursionista de Catalunya (figs. 93 i 94) apart d'una altra col·locada a la Plaça del Rei (fig. 96). Restes de cornisa guardades en el Museu Arqueo-

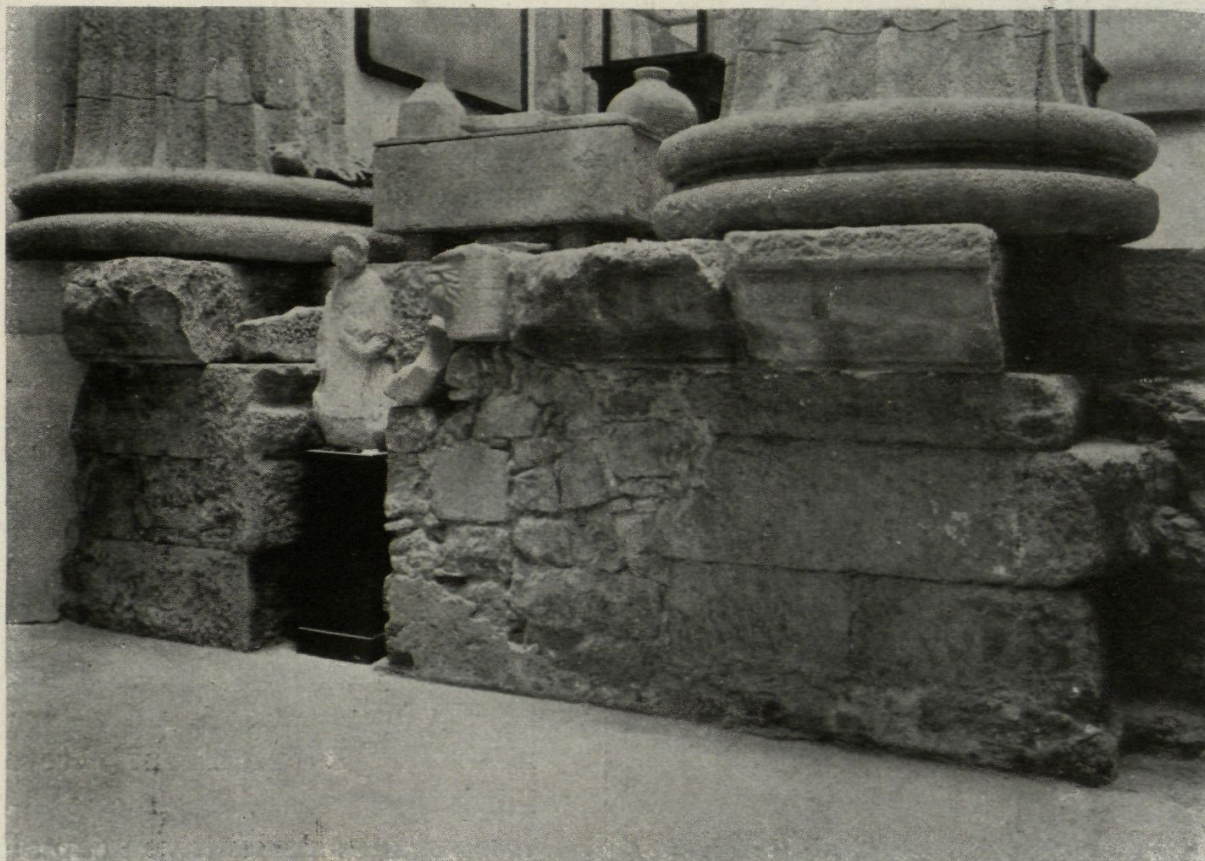

Fig. 93. — Barcelona : *Podium* i bases de les columnes del temple (Centre Excursionista de Catalunya)

ciutat (1); l'orientació, aproximadament, es N.E. - S.W.; és sabut que aquesta es determinava, en general, pel sol ixent del dia de fundació del temple, i que era el del simbòlic naixement del déu i el seu gran dia de festa. En el nostre horitzó, el màxim azimuth del sol és d'uns 122° , que correspon al solstici d'estiu i l'orientació del temple de Barcelona, no es diferencia gaire del sol ixent d'últims de juny. Correspondria,

historia; Cataluña, con notas y adiciones de don Antonio Aulestia y Pijoan. Barcelona, 1884. I, apèndix 2). En l'Arxiu de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona hi ha una planta traçada per en Celles, i una restauració executada sota la direcció de l'arquitecte Elies Rogent, però les dades gràfiques completes de les excavacions es guarden a l'Arxiu de la Junta de Comerç, avui a l'Institut d'Estudis Catalans.

(1) VITRUBI (*De Architectura*, llib. I, cap. XII), tractant de la situació dels temples, determina la que cal al de cada divinitat. «Els temples dels deus tutelars de la ciutat, diu, i els de Júpiter, Juno i Minerva, s'aixecaran en el lloc més alt d'on es vegi la major part de les muralles. El de Mercuri serà en el *forum* o també, com els d'Issis i Serapis, en el mercat, els d'Apolló i Bacus, prop del teatre; el d'Hércules, on no hi hagi gimnàs ni amfiteatre, es situarà prop del Circ; el de Mars als afores, així com el de Venus que deu estar prop de les portes. La raó de totes aquestes coses es troba en els escrits dels arúspices etruscs...»

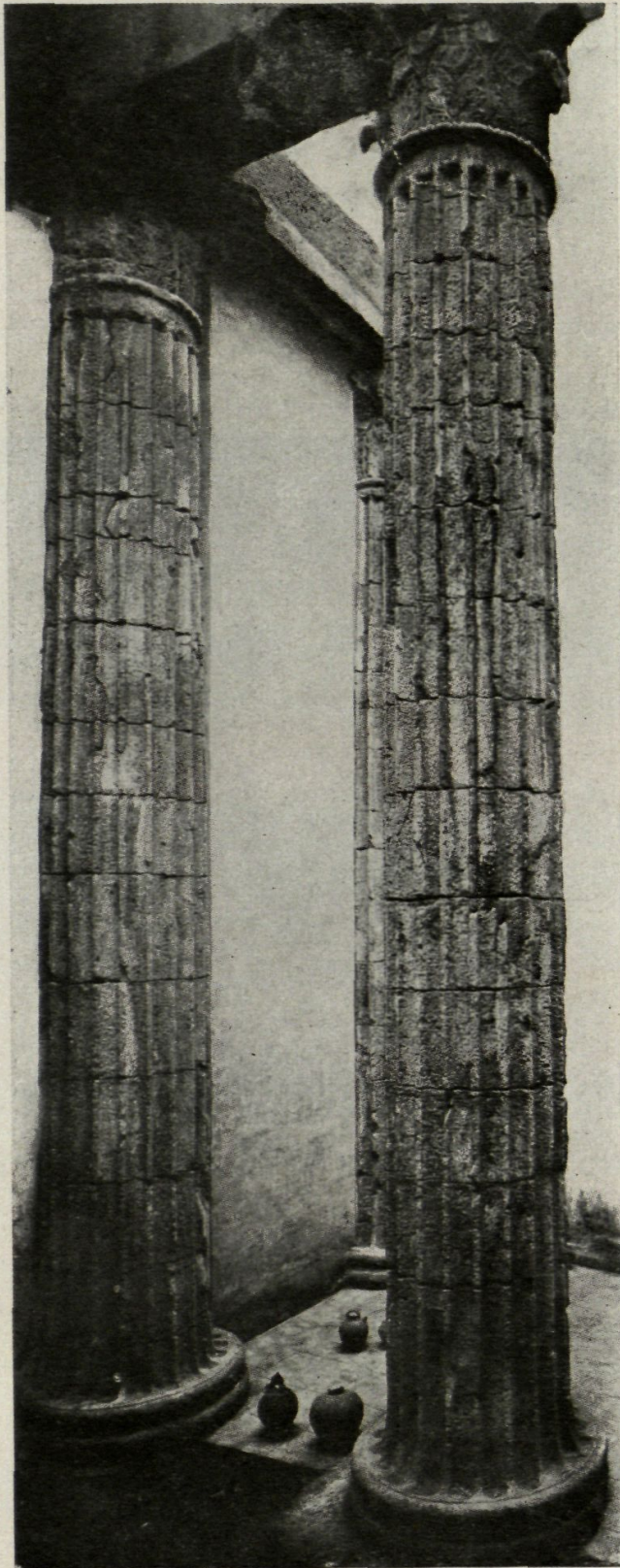

Fig. 94. — Barcelona : Columnes del temple (Centre Excursionista de Catalunya)

així, el dia de fundació en ple estiu. Vitruvi tracta d'aquesta qüestió (1). «Els temples dels deus immortals, diu, deuen orientar-se de tal manera que, si res no ho impideix, la imatge que és dins el temple miri a Ponent, a fi que aquells que aniran a sacrificar es girin cap a l'Orient i cap a la imatge, i fent llurs pregàries vegin a la vegada el temple i la part del cel que és a Llevant, i que les estàtues semblin aixecar-se amb el sol per contemplar els que els supliquen en el sacrifici; en fi, cal que sempre els altars mirin a Llevant». Amb tot, l'arquitecte romà afegia que altres vegades s'orientaven cap al carrer que hi donava, cap a la mar o cap a un lloc important de la vila. Per això es troben temples romans amb la major varietat d'orientacions. S'ha indicat si el nostre temple era dedicat a August: el dia de les grans festes augustals era el 8 de les calendes d'octubre, natalici de l'emperador; en aquesta data, per exemple, es celebraven els sacrificis a Narbona que ha commemorat una làpida (2), però l'orientació del

(1) *De Architectura*, llib. IV, 1.

(2) *C. I. L.*, XII, pàg. 530. Vegeu FUSTEL DE COULANGES, *Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France*, I, pàg. 180.

nostre temple correspon al solstici d'estiu aproximadament. Les festes de les seixanta ciutats de les tres Gàl·lies, dedicades a August, es celebraven a les calendes d'Agost. Comprobaria això que el temple de Barcelona era, com algú ha indicat, dedicat a August, la festa del qual es celebraria en la mateixa diada que a les vores del Roine.

Les excavacions de Celles, assenyalades en la planta (fig. 92), foren perfectament dirigides per a determinar, guiat per Vitruvi, tots els elements del temple, fins a poder-lo dibuixar complet. La planta conserva el seu caràcter antic a la grega; és perípter, exàstil, té en les ales laterals onze columnes, i seguint a Vitruvi (1), dues columnes entre les

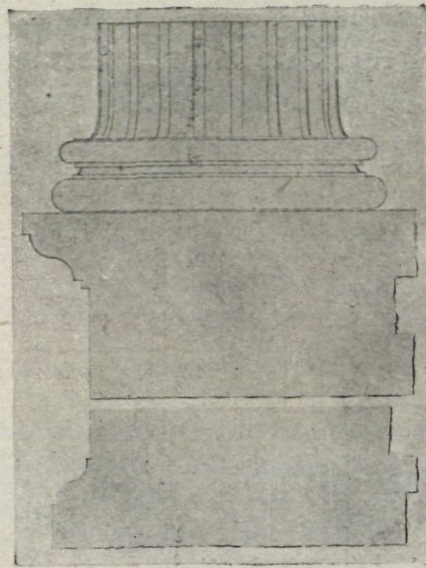

Fig. 95.- Barcelona : Base de columna i motllures del podium del temple (Celles)

antes. Seguint també el precepte transmès pel mateix autor, la cel·la té de llarg el doble de l'ample, i, de vuit parts, tres estan destinades a *pronaos* i cinc a *naos*. La descripció de l'arquitecte d'August (2), se li adapta perfectament: «El perípter té sis columnes en el front i en el *posticum* i en els costats onze cantant les angulars; aquestes columnes són col·locades de tal forma, que l'espai que existeix entre els murs i el rengle de columnes que el volta és igual a un intercolumni i formen com un passeig al voltant del temple, com es veu en el pòrtic que Metellus féu construir per Hermodorus al voltant del temple de Júpiter Stator, i en el que Mutius ha afegit a l'erigit per Màrius a l'Honor i la Virtut, que són sens *posticum*. El *podium* del temple tenia un terç de l'alcària de la columna (fig. 97) com els temples vells de Roma, de Vesta a Tivoli i el de la Fortuna Viril de Roma. L'ar-

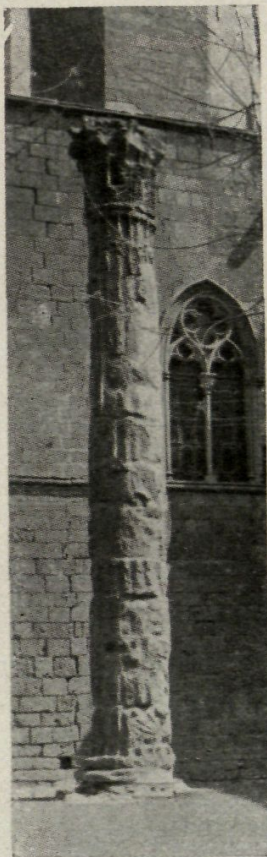

Fig. 96.
Barcelona : Columna del temple (Plaça del Rei)

(1) *De Architectura*, lib. IV, cap. IV, 5. «De la distribució de dintre els temples»... «Si el temple té més de vint peus d'ample, cal que entre les dues antes es posin dues columnes que tanquin l'espai i el separi del *pteromatos*, y entre aquests quaranta peus han de posar-se columnes dins...»

(2) *De Architectura*, llib. III, cap. II, 15.

quitecte Celles deduïa de l'examen de les columnes visibles en el seu temps i de tots els detalls del temple, que era anterior a l'Imperi Romà, en això el guiava el seu coneixement de Vitruvi, però s'errava en supo-

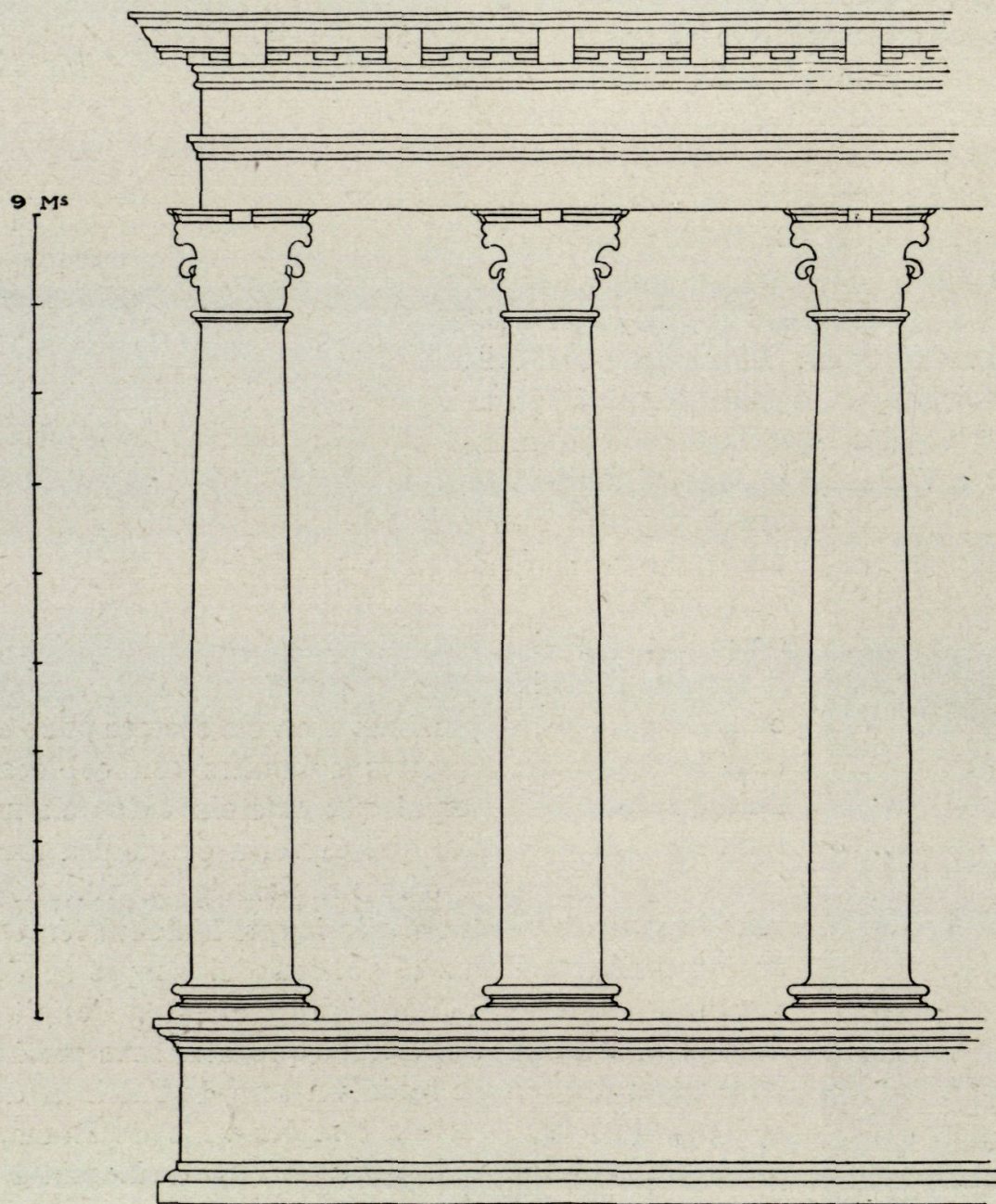

Fig. 97. — Barcelona : Reconstrucció de l'ordre arquitectònic del temple

sar-lo cartaginès. A aquesta mateixa conclusió ens portarà l'examen de les columnes i entaulament. Tots els seus caràcters indiquen pel nostre temple un cicle d'art dels temps de la República o començament

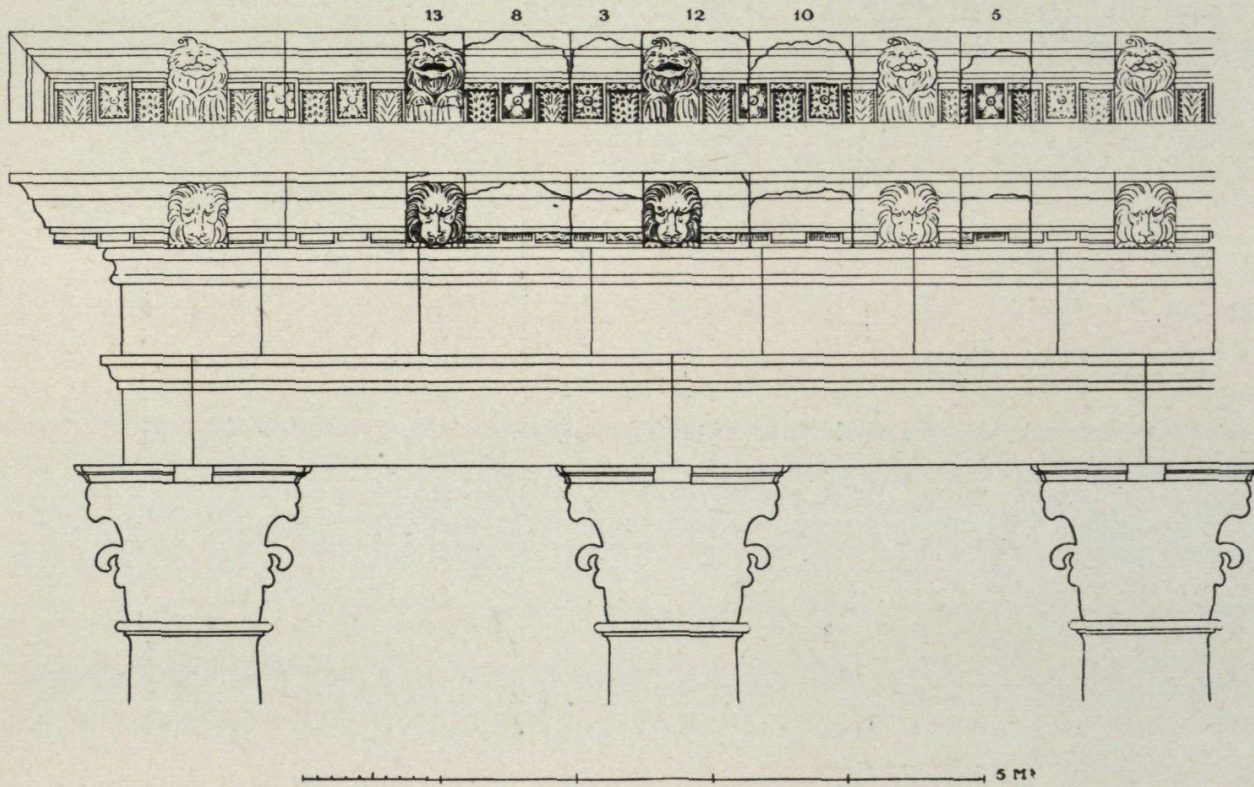

Fig. 98. — Barcelona : Reconstrucció de l'entaulament del temple

de l'Imperi, potser de més durada en la nostra terra allunyada de Roma (figures 75, 93 a 100).

TEMPLES DE TARRAGONA A Tarragona, la Roma de Catalunya, és el lloc on trobem més profusió de temples, testificada per les seves ruïnes fragmentàries guardades en el Museu i per les monedes i làpides que s'hi refereixen. De cap d'ells se'n coneix la planta; però és útil per a formar-se idea de la nostra ciutat, capital de la Hispània Tarraconense, el conèixer les dades que ens en han conservat la memòria.

El temple del qual posseïm més elements és el que els tarragonins

Fig. 99.
Barcelona : Fragment de cornisa del temple
(Museu Arqueològic de Barcelona)

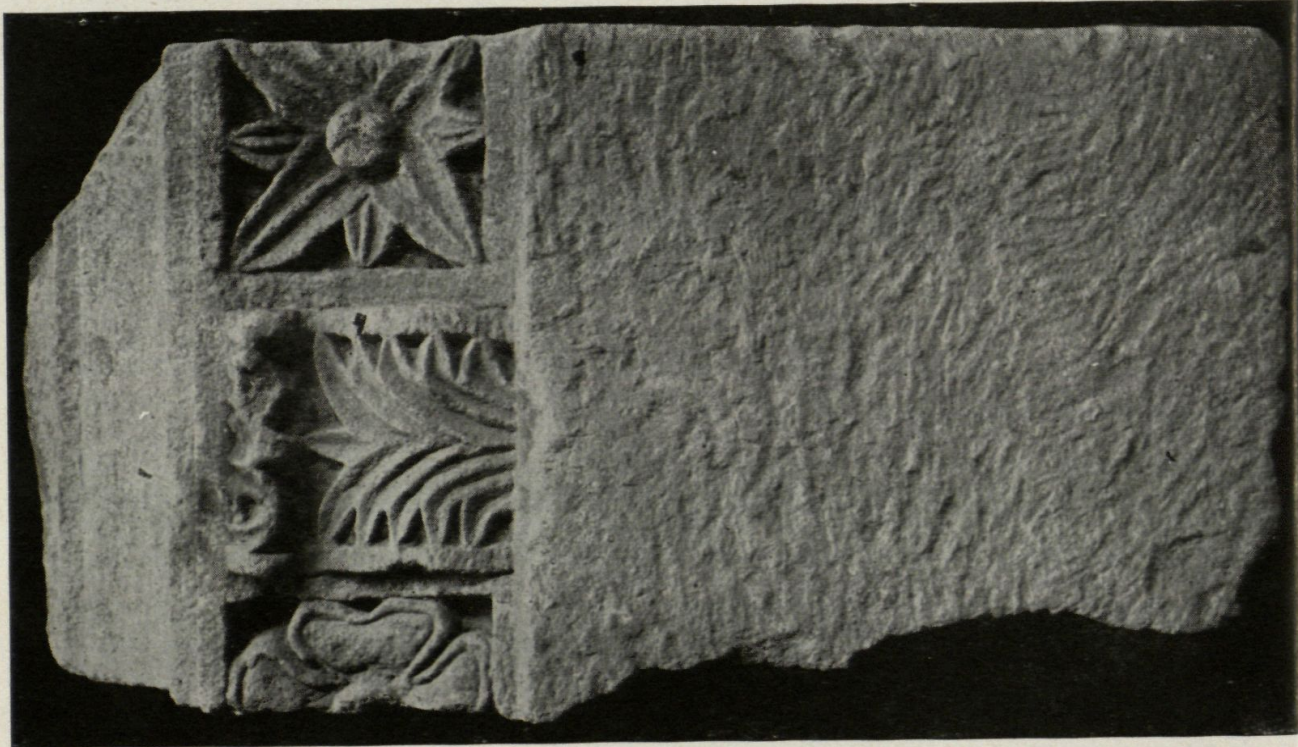
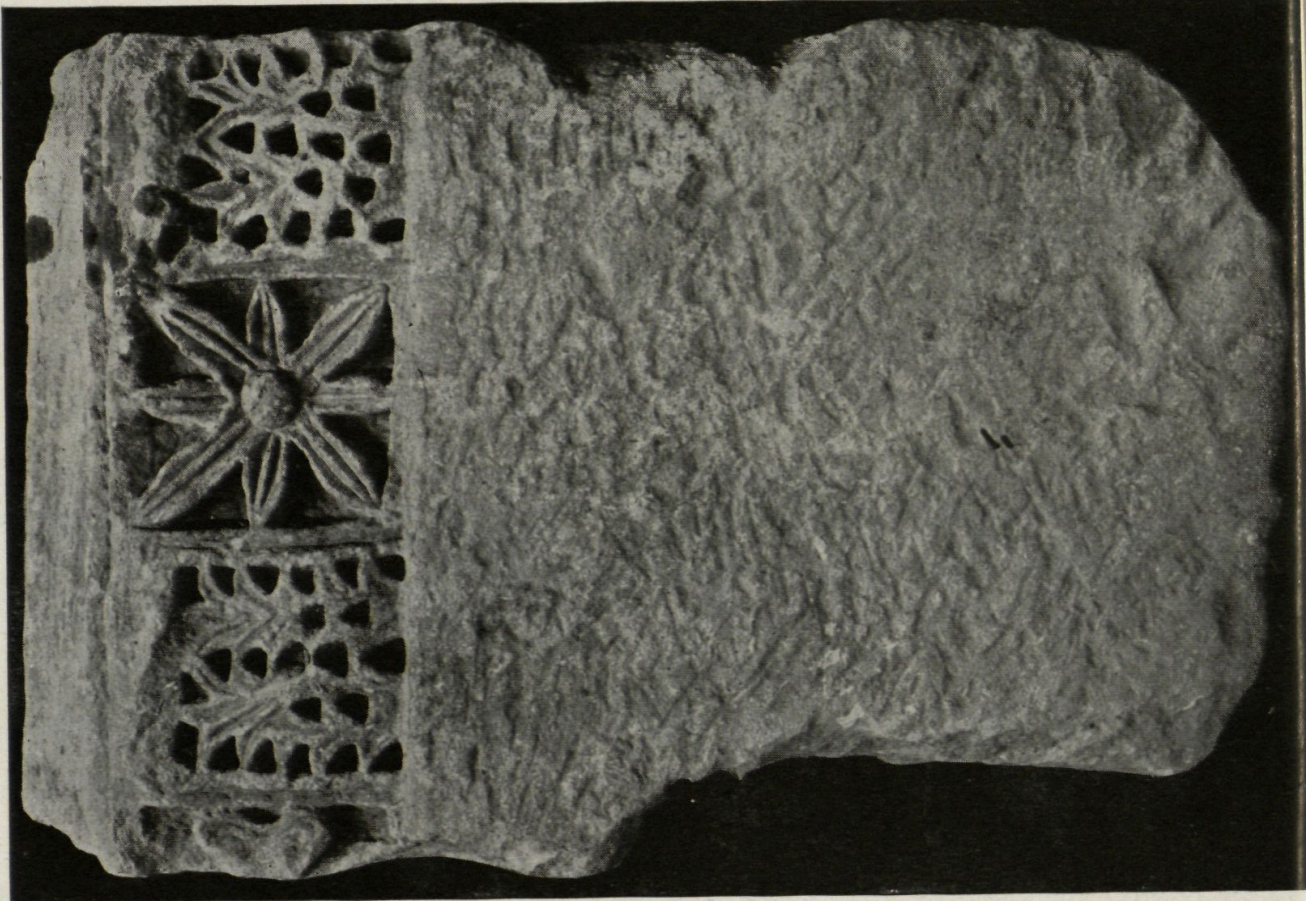

Fig. 100. — Barcelona : Fragments de la cornisa del temple

Fig. 101. - Medalles de Tarragona amb la representació del temple d'August

aixecaren a August: «Els espanyols, diu Tàcit (1), obtingueren el permís d'aixecar un temple a August en la colònia de Tarragona; aviat aquest exemple fou seguit per totes les províncies». Fou en temps de Tiberi, l'any 15 de Jesucrist quan s'autoritza la província de la Hispània

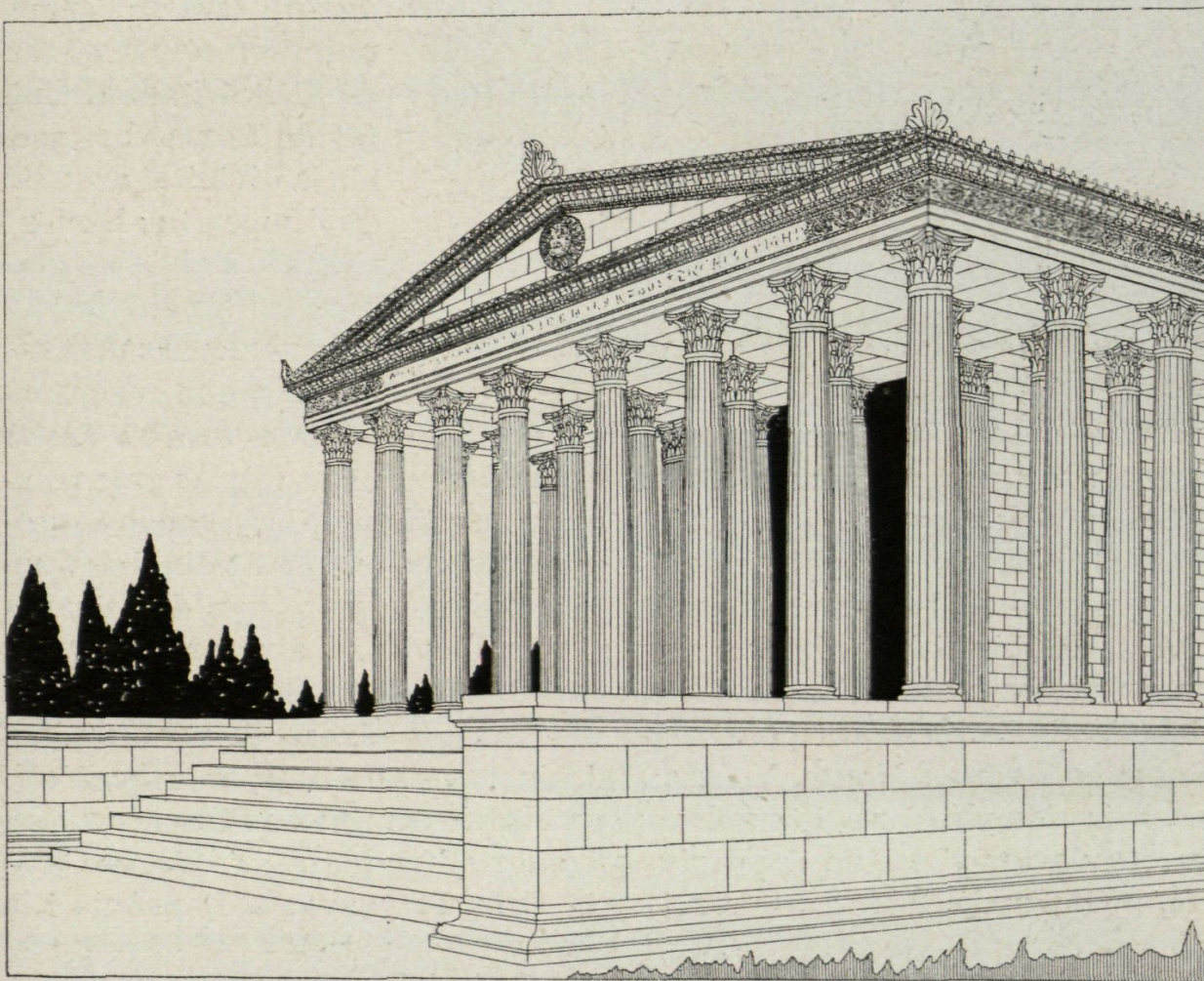

Fig. 102. - Reconstrucció ideal del temple d'August, de Tarragona

(1) *Annales*. llib. I, cap. LXXVIII.

citerior a erigir un temple a August i es proposà a les altres províncies seguir el seu exemple (1).

Fig. 103. — Clipeus amb la imatge de Júpiter Ammon (Museu Arqueològic de Tarragona, n.º 118) Diàm. 1'20 m.

En un decret conservat en una inscripció grega de Metilene en la illa de Lesbos, es menciona aquest temple dedicat a la divina Roma i als Augusts (2). L'erecció del temple de Tarragona és el reflexe d'un sentiment general de tot l'Imperi: l'emperador era com la síntesi de l'Estat i a la divinitat de Roma corresponia la divinitat augusta de l'*Imperator*; homes i ciutats s'hi consagraven; els sexvirs augustals, nomenats pels decurions, que regien els

municipis entre els ingenuus i afranquits, cuidaven de les ares modestes que els hi aixecaven les ciutats i fins les viles reduïdes (3); les grans ciutats, les federacions de ciutats, nomenaven els flàmens i els sodales escollits entre l'aristocràcia i la guàrdia imperial per a que cuidessin dels temples monumentals que els hi erigien. La Gàl·lia entera, més de seixanta ciutats de l'Aquitània, la Lungdunesa i la Bèlgica, li aixecaren un altar en un terror comú a la confluència del Ròdan i del Saona, prop de la Colònia de Lungdunum (Lió). Els Narbonesos aixecaren un temple a Roma i a August. Nimes, Vienne n'hi aixecaven d'altres; tota la Mediterrània s'omplí d'ares i temples augustals; els confins de l'Imperi encenqueren davant l'estàtua del diví emperador el foc sagrat: l'Àsia, la Galàcia, la Bithynia, l'Àfrica, la Grècia, la Gran Bretanya, la Pannònia i la

(1) ALBERTINI, Eugène, *L'empire romain*, Paris, 1929, pàg. 158.

(2) HÜBNER, E., *La Arqueología de España*, Barcelona, 1888, pàg. 248.

(3) S'han trobat inscripcions que denoten l'existència de sexvirs augustals a Tarraco, Baetulo, Dertosa, Vicus Ausonae, Barcino, Iluro, Egara, etc.

Tràcia (1); la Hispània n'hi erigia a la Lusitània i a la Bètica, a més de la Tarraconense (2).

Trobem representat dit temple en les monedes (fig. 101) única dada gràfica certa que del mateix posseïm. Segons elles, era corinti, octàstil; el centre del seu frontó estava decorat amb un *clipeus* i les seves acroteres eren en forma de palmetes. A Tarragona s'han trobat ruïnes que semblen indicar el seu emplaçament i elements complets del seu entaulament (3). El fet d'ésser octàstil indica que el temple era dípter com els més sumptuosos. Vitruvi (4) clarament ho declara. «El dípter és octàstil tan a la cara d'entrada com l'oposada i té a tot el voltant dos rengles de columnes; així és com són construïts els temples de Quirinus, d'ordre dòric i el de Diana a Efès d'ordre jònic, obra de Chersiphron».

L'Hernández Sanahuja (5) ha assenyalat les seves proporcions amb l'ajut dels fragments existents, servint-se principalment d'un tros de canya d'una columna, la circumferència de la qual està dividida en 24 canals; cada canal té quasi un pam d'obertura i el diàmetre de la canya amida 1,55 metres, ço que ha de donar aproximadament una alçada de 20 metres a l'ordre arquitectò-

(1) FUSTEL DE COULANGES, *Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France*. I. *La Gaule romaine*, pàgina 181 i següents.

(2) Vegeu per a la Hispània el *C. I. L.*, II, núms. 473, 2221, 2224, 3329, 3395, 4191, 4199, 4292, etc., i, en general, els prefacs i les taules de tots els volums.

(3) HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Historia de Tarragona*, I, segona part, apèndix pàg. 28 i següents. L'arqueòleg tarragoní suposa situat el temple d'August entre els carrers de Sant Llorenç, Santes Creus, Mercé i part dels de Talavera i Granada que és un espai al S. de la catedral actual dalt de la planície superior de Tarragona.

(4) *De Architectura*, llib. III, capítol II, 28.

(5) HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Historia de Tarragona*, pàg. 29.

Fig. 101. — Fragment de clipeus amb la imatge de Júpiter Ammon (Museu Arqueològic de Tarragona, núm. 117)

nic sens el basament ni el frontó. L'estudi del fris que sembla correspondre a aquest temple, indica dimensions menors per a l'alçada de columna i entaulament: uns onze metres seixanta centímetres si seguís les proporcions que marca Vitruvi. El tema circular del centre del frontó pot restaurar-se en forma d'un *clypeus* com els que amb el bust de Júpiter Amnon (figures 103 i 104) es conserven en el Museu de Tarragona i poden ésser restes d'ell els fragments de la figura 105.

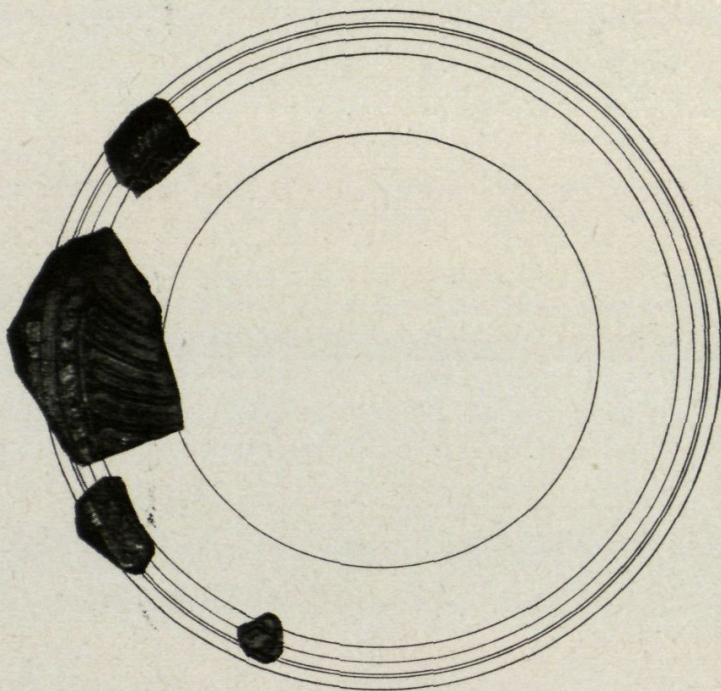

Fig. 105. — Fragment d'una *imago clypeata* (Museu Arqueològic de Tarragona, núms. 131, 145 i 147)

El tram central és representat més ample en les monedes seguint el consell vitruvià (figs. 101 i 102).

D'aquest temple coneixem a més la disposició

de l'estàtua d'August que hi venerava la *Colonia Victrix Triumphalis Tarraco*. En una moneda de Tarragona (1) es representa en una de les cares el temple octàstil amb la inscripció C. V. T. T. AETERNITATIS AUGUSTAE (fig. 101) la transcripció de la qual acaba d'indicar-se (2) i en l'altra cara una estàtua sentada en un *solium* que té en una mà una *victoria* i en l'altra una llança amb la inscripció *Augusto Deo* (fig. 106). Devia ésser aquesta obra importantíssima quan la metròpoli designava un curador del temple per a conservar-lo: hem citat una làpida (pàg. 55 i n.º 4202 del *C. L. L.*, II) dedicada a *C. Calpurnio, curator templi, proefecto murorum*, per la *Colonia Tarraco*.

Fig. 106. — Moneda de Tiberi amb la representació de l'estàtua d'August al temple de Tarragona

El culte als númens imperials no s'extingia a Tarraco. Un altre

(1) DELGADO, Antonio, *Nuevo método de clasificación de las medallas autónomas de España*, III, Sevilla, 1876, pàg. 394, lám. CLXXVII, 73.

(2) Altres han llegit en lloc de *triumphalis, togata o tyrrhenica*.

epígraf trobat en la necròpolis cristiana, perpetua que la ciutat de Tarraco, *Colonia Julia urbs triumphalis Tarraco*, devotíssima del númen de l'emperador dedicà un altar a Marc Aureli (1).

Per les festes augustes anuals del temple de Tarraco s'hi reunien els representants de les ciutats de la Tarraconense (*concilium Tarraconensis provinciae*) com era costum en tot l'Imperi (2).

IMPeratori CAESari Marco AVRELIQ
ANTONINO PIO FELICI
INVICTO ET MAXimo AVGusto
PARThuco II MAXimo BRITANico MAXimo
GERManico MAXimo PONTIFici MAXimo
TRIBunicia Potestate XX IMPeratori III CONsulí IV
PROCONsulí PATRI PATRIAE
COLonia IVLia VRBS TRIVMPHALIS
TARRaco DEVOTISSIMA NVMMi EIVS

El temple de Júpiter estava en el lloc de la catedral actual. En practicar en 1884 la vall per a fer els fonaments del frontispici del nou Seminari Conciliar, al nord-est de la catedral i prop d'ella, es descobrí, entre altres fragments, un capitell d'ordre compost, mutilat en la seva part superior. Les proporcions del capitell, diu el Sr. Hernández (3), ens donàren el mòdul de l'edifici, i, seguint les proporcions del llibre de Vitruvi, resultà una alçada de 10,29, sense contar el frontó ni l'estilobat. Concorden aproximadament amb aquestes mides diversos fragments de marbre amb escultures en alt relleu, que segurament formarien part del fris (4). Consisteixen en guirnaldes sostingudes per elegants cintes amb un signe al centre de cada una com l'*apex* o mitra sacerdotal pròpia dels flamens i l'*aspergili* o hisop, objectes de la litúrgia dels sacrificis trobats en el subsòl de la catedral. Amb el capitell es trobaren o també els *clypei* reproduïts (figs. 103 a 105) amb la representació de Júpiter Ammon amb les seves banyes característiques. La situació de l'edifici en la part alta de la urbs, era apropiada per a un temple dedicat a Júpiter, segons el text citat de Vitruvi.

Albertini nota que «un text de Suetoni (*Galba*, 12) estableix l'existència a Tarragona d'un *vetus templum Jovis* i un passatge del retòric Florus citat en el *C. I. L.* II, pàg. 539, permet d'explicar aquest epítet

(1) SERRA VILARÓ, Juan, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, Madrid, 1928, pàg. 49, lám. XLV, 2. «Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades», 93.

(2) FUSTEL DE COULANGES, *Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France*. I. *La Gaule romaine*, pàg. 220.

(3) HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Historia de Tarragona*, I, segona part, apèndix, pàgina 27.

(4) Hübner i Laborde cregueren que aquest fris formava part del temple d'August. La mateixa opinió segueix Albertini apoiat en diversos raonaments. Hernández Sanahuja els havia cregut del temple de Júpiter. Pel lloc on foren trobats poden pertànyer a un temple situat en el lloc de la catedral a propòsit pel capitolí que era presidit pel temple de Júpiter.

de *vetus*. Es a Tarragona on una tradició feia arribar Júpiter, llavors que metamorfosejat en brau rapta Europa: *hic ille colitur corniger praedo, qui Tyriam virginem portans dum per tota maria lascivit, hic amisit et substitit et eius quam ferebat oblitus subito nostrum litus adamavit*. No és impossible que en el mateix temple s'hagi introduït a continuació el culte d'un altre Júpiter *corniger*, Júpiter Ammon, venerat també a València (*C. I. L.*, II, 3729)» (1).

Làpides diverses recorden a Tarragona a Júpiter Ammon. En la necròpolis cristiana fou trobada una làpida grega dedicada a una sacerdotessa seva (2).

El temple de Júpiter estigué, almenys després de 286, voltat d'un pòrtic que havien fet construir Dioclecià i Maximimí, als quals dedicà una làpida el president de la Hispània citerior *Julius Valerius* devotíssim dels seus nùmens.

Les làpides ens han fet conèixer altres temples de Tarragona. Una làpida ja citada en aquest llibre (pàgina 54 i n.º 4085 del vol. II del *C. I. L.*) commemora a *Q. Attius Messor tector et pictor* qui restaurà el frontis i l'exedra del temple vell i en ruïnes de Minerva Augustea. Una ara que es descobrí en 1903, de pedra

SANCTISSIMI · AETERNIQUE · IMPERATO(RES · Caesares)
CAIVS VALERIVS DIOCLETIA(NVS Pius Felix)
MARCVS · AVRELIVS · VALERIVS · MAXIMIAN(VS Pius Felix)
INVICTI AVGVSTI
PORTICVM IOVIAE
FIERI IVSSERVNT
IVLIVS · VALENS · Vir · Perfectissimus · Preses · Provinciae
Hspaniae · Citeròris · DEVOTI(ssimus · NVMI)
NI · EORVM CVRAVIT · ET DE(DICAVIT)

ISIDI · AVG

SACRVM

IN · HONOR ·

ET · MEMORIAM

CIIII/LIÆ · SABINAE

CLOD · ORBIANA

MATER

SEMPRONIA · LYCHNIS

AVIA

del país amb senzill cornisament, alta de 0,55 metres i de 0,35 metres d'amplada, amb lletres del primer segle, amb fulles i signes especials de puntuació, dona notícia d'un altre temple; la inscripció diu: «Exvot voluntàriament complert a la deessa Tutela per part de Baba, esclau de Luci Numisi Stici, per quant, sens desgràcies, bastí i acabà bé l'edifici sagrat amb les dues oficines del mateix». Es refereix aquesta inscripció a un temple dedicat a la Tutela de Tarragona entre les ruïnes de la qual es trobaren numeroses inscripcions votives dedicades a la deessa protectora de la vella

(1) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, nombre 122.

(2) TULLA, G. BERTRAN, P. OLIVA, C., *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*. Madrid, 1927, pàg. 14. «Junta superior de Excavaciones y Antigüedades», n.º 88. —SERRA I VILARÓ, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*. Madrid, 1928, pàg. 27. «Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades», n.º 93.

ciutat (1). Pons d'Icart (2) fa menció d'alguns temples de la ciutat sub-urbana de Tarragona, un d'ells en el lloc anomenat Sasaladas, i afirma que en el seu temps subsistien encara tres columnes jòniques. Sota les ruïnes es trobà una làpida dedicada a la deessa Issis, que es guarda avui al Museu (3). A un kilòmetre de Tarragona, prop de la carretera de Reus, Pons d'Icart, diu l'Hernández Sanahuja (4), vegé les ruïnes d'un altre temple que atribueix al déu Març campestre, per raó de l'ara de marbre trobada allí prop, que és una dedicació que feu Titus Aureli Dècim, en el primer de març de l'any 182 de J. C., al déu Març campestre per la salut de l'emperador Còmodus. Dita làpida (5) la recullí l'arquebisbe Antoni Agustin, trobant-se, diu, actualment apare-
dada en la paret del claustre del palau arquebisbal. Es possible que

MARTI · CAMPESTRI · SAC
PRO · SAL ·
MP · M · AVR · COMMOB
AVG · ET · EQVIT · SING
T · AVREL · DECIMVS
D · LEG · VII · G · FEL ·
PRAEP · SIMVL · ET ·
CAMP · DEDIC · K · MAR ·
MAMERT · ET · RVFO · ES

siguin sols inscripcions votives dedicades al déu Març i a Issis, que no suposen un temple.

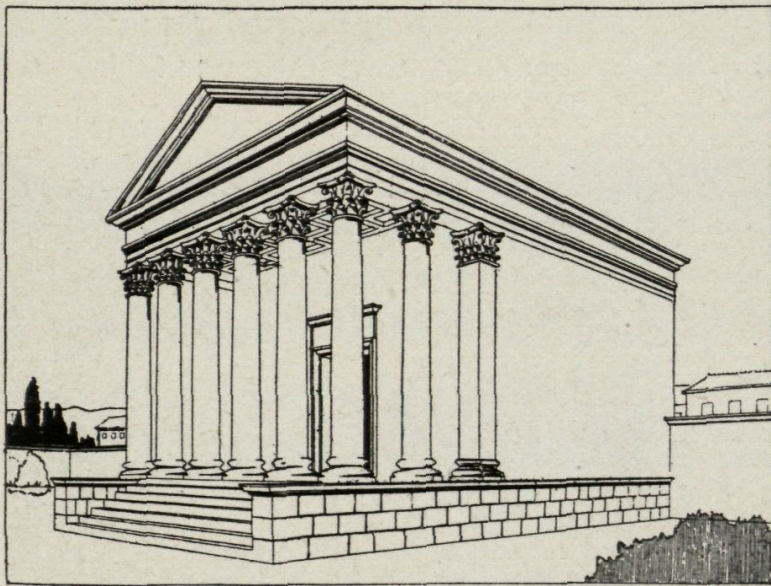

Fig. 107. — Vic : Restauració del temple

TEMPLE DE VIC El temple de Vic és l'exemple d'una construcció rural senzilla i econòmica, el temple de l'antiga Ausa, el reduït Vicus (6). La seva cel·la era feta d'una obra mixta de pedra de fil en grans carreus i *opus emplecton* o paret

(1) ARCO, Angel del, *Nuevas lápidas romanas de Tarragona*. «Boletín de la Real Academia de la Historia», XLIII, Madrid, 1903, pàgs. 453 a 455.

(2) *Libro de las grandezas de Tarragona*, cap. XXXVI.

(3) *C. I. L.*, II, n.º 4080.

(4) HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Historia de Tarragona*, I, part segona, apèndix pàgina 59.

(5) *C. I. L.*, II, n.º 4083.

(6) Del temple romà de Vic n'ha parlat DIDELOT, Ch., *Notes archéologiques sur la Catalogne*, publicades en el «Bulletin Monumental», LIV, Paris-Caen, 1888, pàg. 48 i següents, i darrerament GUDIOL, Joseph, *L'Ausa romana y el seu temple*. Vich, 1907.

Fig. 108. — Vic : Entaulament del temple

de reble revestida de carreus reduïts (figura 109). Així són construïdes les galeries interiors de servei de teatres i amfiteatres provençals; així també les del circ de Tarragona. Aquesta fàbrica era destinada a ésser revestida d'estuc exterior i interiorment. En l'interior, en els recons se'n guarden trossos que simulen un encoixinat regular i suntuós. És possible que sols el parament del *podium* fet de grans carreus, i la part baixa dels murs quedés visible sense estucar. S'ha pogut refer perfectament tota la planta; de la cel·la es guarden els murs fins sobre l'arquitrau; del pòrtic, els fonaments. La cel·la té, amidada interiorment, $9 \times 10,90$ ms.; exteriorment té $10,10 \times 12,10$ ms.; la llargada calculada segons el cànon vitruvià fóra de 12,52 ms.; els seus murs s'aparten uns 17 graus cap al E. de la línia E.O. (fig. 111). El temple de Vic es exàstil, l'intercolumni resulta 1,20 ms. o sigui prop de dos diàmetres, que és el que cal al síxtil, segons Vitruvi (1). Si es fes el càlcul

(1) *De Architectura*, llib. III, cap. III, 7. «En el pignòstil, diu Vitruvi, l'intercolumni ha d'ésser d'un diàmetre i mig com s'ha practicat pel temple de Juli Cèsar i pel de Venus, que és en el fòrum que ell ha fet construir, i per altres edificis construïts amb aquesta regla. En el síxtil, l'intercolumni té dos diàmetres i els plintes de llurs bases són iguals a l'espai que hi ha entre els plintes, com en el de la Fortuna Equestre prop del teatre de pedra i en molts altres. Aquestes dues maneres tenien molts inconvenients: primerament, quan les mares de família pugen les grades, per les pregàries, no poden passar per l'intercolumni donant-se les mans, sinó una darrera l'altra; després tapen la vista de les portes impeding veure les imatges dels déus i priven el pas al voltant del temple. En el diàstil l'intercolumni ha

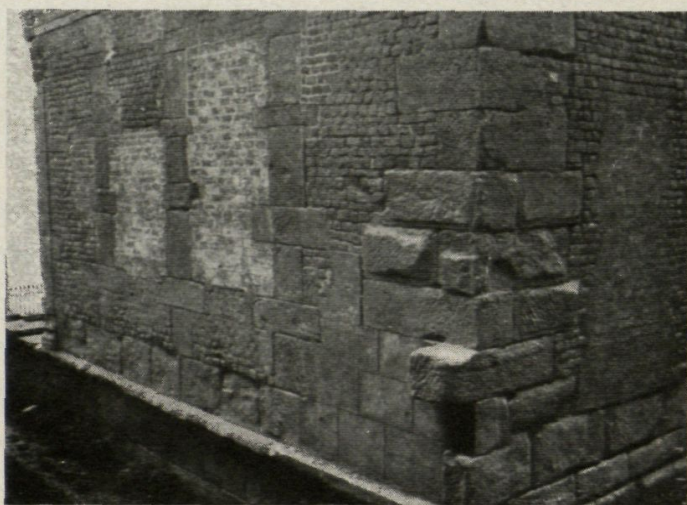

Fig. 109. — Vic : Murs de la cel·la del temple

com a temple tetràstil tindriem per intercolumni 2,46 metres que és més gros que l'assenyalat pel temple diàstil. L'altura de la columna és de 6,35 ms., el diàmetre inferior és 0,68 ms. o sigui pròximament 10 diàmetres que és la del temple pignòstil. Era, doncs, el temple de Vic un temple pròstil exàstil síxtil perfectament romà, que s'apartava quelcom del cànon de Vitruvi, però de porxo relativament petit. Era d'ordre corinti, i constava de columnes sens acanalar.

El seu capitell anàleg al de l'Arc de Barà fa pensar que data del segle II de J. C. L'entaulament i el frontó han pogut determinar-se per

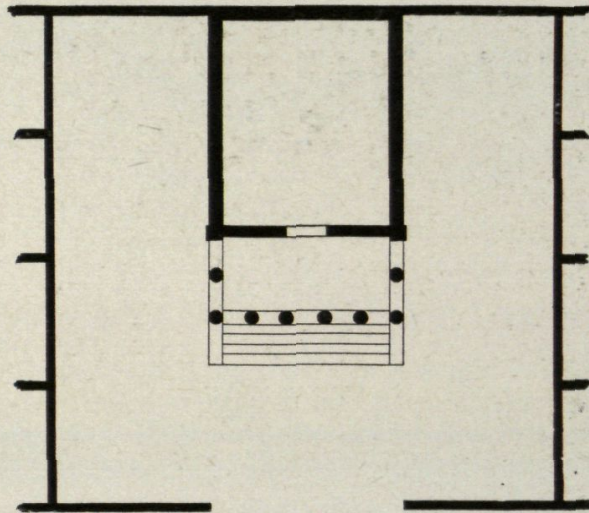

Fig. 110. - Vic : Reconstrucció del temple i el seu períbol

fragments trobats en les ruïnes (fig. 108). A l'interior es conserven clarament les caixes d'empotrament de les encavallades de la coberta (*columbaria*) que tenen 0,32 ms. d'alt per 0,60 ms. d'ample, dimensions realment extraordinàries comparades amb les d'un edifici modern. Cal, per explicar-ho, tenir en compte la disposició de les cobertes antigues. Vitruvi resumeix així les

d'èsser de tres diàmetres; l'inconvenient d'aquest ordre és que els arquitraus es poden rompre. En l'aeròstil exigeix vigues de fusta i els frontispicis hi fan mal efecte. En l'èustil que és el gènere més aprovat, l'intercolumni deu ésser de dos diàmetres i un quart».

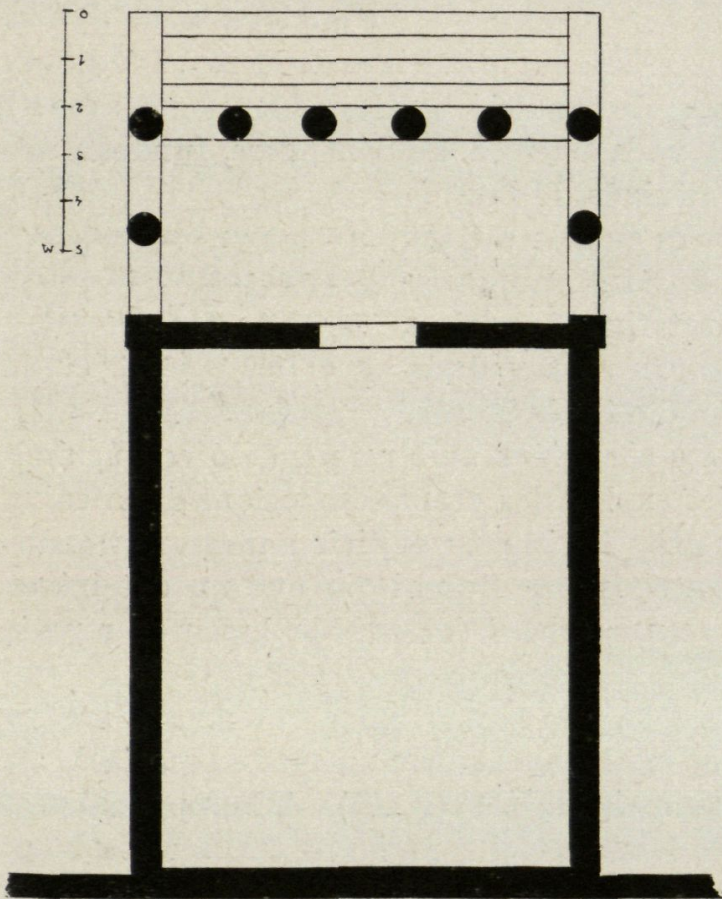

Fig. 111. - Vic : Reconstrucció del pla del temple

Fig. 112. — Sagunt : Temple
(González Simancas)

seves disposicions tradicionals (1): «Per a sostenir la coberta s'hi posarà, si els trams són molt grans, tirants (*trans-tra*) i les vigues (*capreoli*); si els trams són regulars, un carener (*columen*) i les vigues sortides dels extrems formant barbacana; sobre les vigues llates travesseres (*templa*). Després sota les teules posts (*asseres*) prou sortides sobre les parets per a protegir-les amb la seva volada». El primer

és el tipus romà de la basílica de Fano, fet per Vitruvi; el segon és el tipus grec i etrusc. El primer tipus, propi per a cobrir temples de gran amplada, que és el d'encavallades que sostenen l'envigat, és l'aplicat a Vic. Es possible que la seva disposició fos anàloga a la que es conserva encara en les basíliques cristianes primitives de Roma. D'aquests sistemes d'encavallades de fusta, de tradició romana, han pogut arribar fins als nostres dies: la de la vella basílica de Sant Pere, fundada per Constantí, tramesa per l'obra titulada *Il Tempio Vaticano* i per una pintura que es guarda a Sant Martí dels Monts, a Roma; la de Sant Pau, construïda per Honori, que ha durat fins als nostres temps; la de Sant Joan de Letran representada també en les pintures de Sant Martí dels Monts.

M · BADIVS · HONOR^{atus}
ET · CORNELIVS · SILV^{anus}
· TEMPLVM · MA^{gnae} · MA^{gnae} · et
ATTIN · DE · S · P · f.

Són aquestes, dues encavallades acoplades amb un pendoló comú, amb doble joc de tirants. Aquest fet explica les grans dimensions de la caixa d'empotrament del temple ausetà. En alguns edificis aquestes armadures s'amagaven per medi d'enteixinats; Eusebi diu que un enteixinat amagava les de Sant Pau extramurs; aquest fet sembla haver-se repetit a Vic.

En la part posterior de la cel·la, a la banda baixa el mur s'allargava i el temple quedava voltat d'un pati, tancat com un modest períbol, alt com el temple de Mercuri a Pompeia (figs. 91 i 110). A Pompeia alguns temples eren circumdats per les construccions, però una tanca els isolava,

(1) *De Architectura*, llib. IV, cap. II. — CHOISY, *L'art de bâtir chez les romains*, cap. III. *Les constructions en charpente*.

com en el d'Esculapi. El temple de Vic donava a un carrer per la seva façana posterior i estava probablement voltat de cases per les seves façanes laterals i separat d'elles per una tanca.

EL TEMPLE DE SAGUNT Laborde reproduïx existent a Sagunt a la part alta de la ciutat, a la plaça d'Armes o de l'Eco, un temple tetràstil (E. de la figura 52) que, creu, correspon al Temple de Diana del qual parla Plini el Jove, treient-ho de Cornelius Bocchius. F. Llansol de Romani cregué veure-hi en el segle XVI la inscripció: *Templum Dianae*. Es difícil que el temple a que es refereix l'escriptor lusità L. Cornelius Bocchius sigui el descrit per Laborde, de tipus perfectament romà, mentres que el a que es refereix l'escriptor llatí devia ésser antiquíssim (1).

P · FABRICIO IVSTO
P · FABRICIO · RESP · CT ·
II VIR · TEMP · IVNONIS
EX DECRETO · ORDIN ·
D · S · P · R · P · RESTITVIT

Les excavacions han posat al descobert el seu estilobat i part de les columnes (2) d'un temple de tipus romà imperial (figura 112). Una inscripció molt discutida trobada a Sagunt (3) es refereix a un sacrifici anàleg a la *Suovetaurilia* però substituïts els animals mascles per els corresponents femenins: una vaca, una ovella i una truja blanca dedicada a Diana.

M · VALERIO · SOLANIA
NO · SEVERO · MVRE
NAE · F · MAG
M · POPILLIVS · ONYXS
IIIIII · AVG · TEMPLVM · D · S
P · d · I · Q · P

A Mahó uns particulars, *Cornelius Silvanus* i *M. Badius Honoratus*, de llurs cabals fan construir el temple a la Magna Mare i a Athis (4).

RÈSTES DE TEMPLES
DIVERSOS

A Almenara s'assenyalen unes ruïnes d'un temple a les quals hom creu que es refereix una inscripció en què consta que *Attis Endymion* el paga amb els seus diners i el dedica (5).

(1) LABORDE, *Voyage*, I, part II, pàgs. 79 i 88.

PLINI parla del temple de Sagunt en la seva Història Natural (XVI, 79, 3) amb els següents termes: A Espanya, a Sagunt es diu que el temple de Diana, portada de la illa de Zacynthe amb els fundadors de la ciutat, és de dos-cents anys anterior a la caiguda de Troia, segons Bocchius, i que està sobre la ciutat. Aníbal el salva per respecte religiós; les vigues de ginebró existeixen encara.

L. CORNELIUS BOCCHIUS va ésser tribú militar de la Colònia Scalabitana (Alcazar do Sal, Portugal). (*C. I. L.*, II, n.º 35.)

(2) GONZÁLEZ SIMANCAS, Manuel, *Sagunto*. Barcelona, 1929.

(3) *C. I. L.*, II, n.º 3820.

(4) *C. I. L.*, II, n.º 3706.

(5) *C. I. L.*, II, Supp. núm. 6057. — SARTHOU CARRERES, *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*, pàgs. 743 i segs. — LABORDE, *Voyage*, pàg. 90.

Més al sud ja dintre el *Conventus Cartaginense* però en terres de llengua catalana es troben notícies de temples avui perduts.

Així s'assenyalen els restes del temple de Diana en l'acròpolis de la colònia de Marsella, *Dianium* o *Artemisia* (1).

A Elx els duumvirs, amb fons municipals, restauren el temple de Juno (2). A Elx o a Alacant M. Valeri Solania mestre dels sevirs dels augustes i *M. Popilius Onyx*s, sevir augustal, paguen amb llurs diners un temple dedicat probablement a l'emperador (3) situat a *Lucentium* (Alacant).

Fig. 113. — Moneda amb representació de l'ara de Tarragona

ELS ALTARS

La forma anterior al temple fou l'altar a l'aire lliure. Tarragona abans del temple, que hi erigí la província de la Hispania Citerior, que hem descrit, havia erigit una ara a August la memòria de la qual ens han conservat les monedes (fig. 113). Tot i ésser molt sumari el

dibuix numismàtic deixa entendre la disposició d'aquest altar: s'aixeca sobre un basament, dues pilastres decorren els seus angles i sostenen un entaulament simple; en el centre de la cara l'adorna un tema circular. En algunes monedes l'ara apareix ornada d'una garlanda i dels bucranis que semblen ésser un ornament accidental ja que no apareixen en altres monedes anàlogues. Delgado suposa amb certesa que representa una ara aïllada del culte d'August. La forma arborescent, que es veu representada en les medalles, el propi Delgado l'explica com segueix: «En temps d'August els de Tarragona li erigiren una ara. Al cap d'algun temps nasqué una palma sobre l'ara, ço

Fig. 114. — Altar conservat a Ribarroja (València) (Albertini)

(1) HÜBNER, *La Arqueología en España*, pàg. 248.

(2) *C. I. L.*, II, n.º 3557.

(3) *C. I. L.*, II, n.º 3563.

A *Baetulo* (Badalona) s'havia conservat un lloc de culte al aire lliure amb una dedicació al Sol (1).

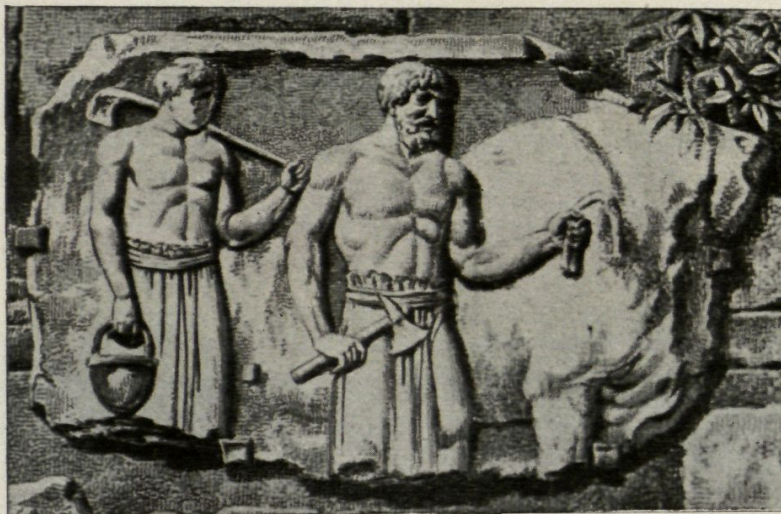

Fig. 116. — Relleu dels sacrificadors, en temps de Laborde

mitjà del mosaic emporità que representa el sacrifici d'Ifigènia, que sembla que és una rèplica fidel d'un prototipus grec que inspirà el pintor Thimantes d'Eythnos cap al 400 abans de J. C. i les pintures d'aquest tema que es troben a Pompeia (3) (fig. 115). S'alça en el centre un altar rústec de pedres; junt a ell una antorxa cap per avall, un bucrani i un exvot en el qual es descobreix una *hermae ithyphaliacia* de color vermell; el lloc és el bosc d'Artemisa; en la part alta, a la dreta, es veu la deessa amb trajo de caça amb doble sageta; en l'extrem oposat i també en la part alta, es veuen dues figures de déus, els fills de Letus: Apolló nu, sols amb el cap cobert amb el *modius*, que porta a la mà dreta la cítara, i Arte-

(1) SERRA RÀFOLS, *Forma Conventus Tarraconensis. I Baetulo Blanda*.

(2) *C. I. L.*, II, n.º 4076.

(3) HÉRON VILLEFOSSE, *Le sacrifice d'Iphigénie sur une mosaïque d'Espagne*, «Bulletin de la Société des Antiquaires de France», 1892, pàgs. 188-193.

Fig. 117. — Relleu d'un sacrificador (Museu Arqueològic de Tarragona)

misa, vestida amb corona radiant, que estén l'arc amb la mà dreta. Les figures centrals principals són a mà dreta Ifigènia conduïda per Odisseus, la qual té al seu costat un home barbut, amb mantell, cobert el seu cap amb l'*apex*, la gorra litúrgica del sacrifici, que empunya amb la mà dreta el coltell de sacrificador; sens dubte és el sacerdot Calchas que té al costat el rei d'Esparta. A la dreta un *camillus* que porta, en una plata d'or, una tovallola amb una capsa d'encens i la *mola salsa* (farina de grans d'espelta barrejada amb sal, llet i mel), etc.

Fig. 118.—Relleu d'un sacrificador (Museu Arqueològic de Barcelona)

Ifigènia era filla d'Agamemnon i de Clitemnestra, segons uns, i de Teseu i d'Helena, segons la tradició de l'Argòlia. El rei de Micenes, abans de nèixer la seva filla, prometé als déus de sacrificar a Artemisa «el que l'anyada produiria de més bell». Ifigènia, la verge meravellosa, el fruit més bell de l'any, fou condemnada a mort. El diví Calchas recorda a Agamemnon la necessitat del sacrifici de la seva

filla per la salut dels grecs. El pare s'hi resisteix; per a vèncer-lo s'envia a Ulisses i a Diomedes a Micenes per a atraure a Ifigènia al camp, donant a Clitemnestra el pretext que Agamemnon ha resolt casar la seva filla amb Aquiles. Conduïda Ifigènia a l'altar en presència de l'exèrcit grec, Agamemnon plora, gira el cap i es tapa amb el seu mantell. El servidor del culte agafa la verge, la col·loca sobre l'altar del sacrifici, es consuma aquest i la sang corre abundant. Mes no és la sang de la verge: en el seu lloc hi ha una bèstia palpitant. Calchas declara

al cap dels grecs, que Ifigènia no és morta, que la deessa ha volgut salvar-la. Aquesta substitució es troba en totes les versions de la llegenda; varien sols en la mena d'animal, que és un cérvol o una cérvola en la tradició més antiga i general.

Aquesta escena sagnant davant d'una ara rústega, es repetia sovint

iuNONI • VET
REGINAE
L • OCVLATIVS
QVIR • REctVS
ET • gEMINIa • C • F
RESTITVTA vxoR
ET • L • OCVLATIVS
QVIR • REctVS f.
um SVIS • D • S • p. f.

sobre les ares de marbre, col·locades davant dels temples descrits, tal com la representa el mosaic emporità, que és probablement importat dels tallers de mosaic de Grècia o d'Itàlia.

LES ESTÀTUES DELS DÉUS
LES INVOCACIONS

Als voltants dels temples dintre llurs perí-

AVGVSTO · DIVI · F
C · MAECIVS · C · F · CELER
DEDIT · DEDICAVIT

bols, en els *sacella*, s'aixecaven estàtues a diverses divinitats. Al pedestal s'inscrivía la dedicació. Així a Eivissa s'ha conservat un pedestal amb la part inferior de l'estàtua de Juno adherida amb una inscripció que

I O M
S I F P F

LIBERO
S L F P

tota una família dedica a la vella regina, pagada de llur diner (1).

A Elx un ciutadà romà dedica una estàtua a August déu (2).

A uns dos kilòmetres de Sagunt sobre una columna es troba la següent inscripció a Júpiter: *Jove optimo maximo sua impensa fecit publici facere*. Al costat una altra deï: *Libero sua laude fecit publica* (3).

(1) C. I. L., II, 3659.

(2) C. I. L., II, 3555.

(3) CARRERAS CANDI, *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Valencia*, vol. II, pàgs. 697, 698.

Testa de la cornisa del temple de Barcelona
(Museu Arqueològic de Barcelona)

Fig. 119. — Sepulcre de Fabara

IV

MONUMENTS FUNERARIS

DESPRES de les ruïnes dels temples, venen a la imaginació els sepulcres que apareixen en els nostres camps i a les vores dels antics camins. La pràctica funerària romana fou simultàniament la incineració i la inhumació, herència de diferents races que compongueren el poble romà; en les primeres èpques i en les últimes predomina la inhumació, i sempre és viva la tendència a considerar la terra com l'element que deu cobrir el cos fins quan se'l redueix a cendres. Els monuments funeraris es caracteritzen segons cada una de les pràcti-

ques. Els uns són destinats a guardar el cos en sarcòfags de pedra, de marbre, de plom o de terra cuita, o senzillament el cadàver amortallat sobre un llit funerari; els altres han de tancar les urnes que contenen les cendres i els ossos carbonitzats; urnes de petites dimensions, fetes de ceràmica, de vidre, de marbre, de pedra, de plom i fins de vegades de plata o d'or. Uns i altres es guarden en lloc soterrani, a l'interior d'un monument (*conditorium*).

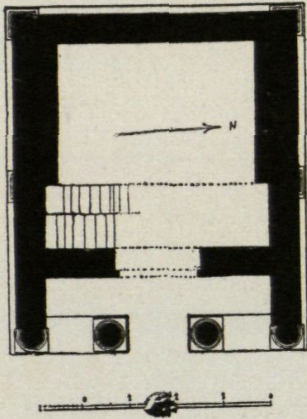

Fig. 120. — Pla del sepulcre de Fabara

Les tombes, per disposició de la llei de les Dotze Taules, repetida sovint en les constitucions de fundació dels municipis, estaven fora la ciutat, a les vores de les grans vies, adornant d'aquesta faísó els suburbis i convertint en sumptuoses i monumentals les vies de comunicació, i solament per especialíssim privilegi es concedien les sepultures dintre ciutat. Era comú que els grans propietaris es fessin enterrar en llurs finques a la vora

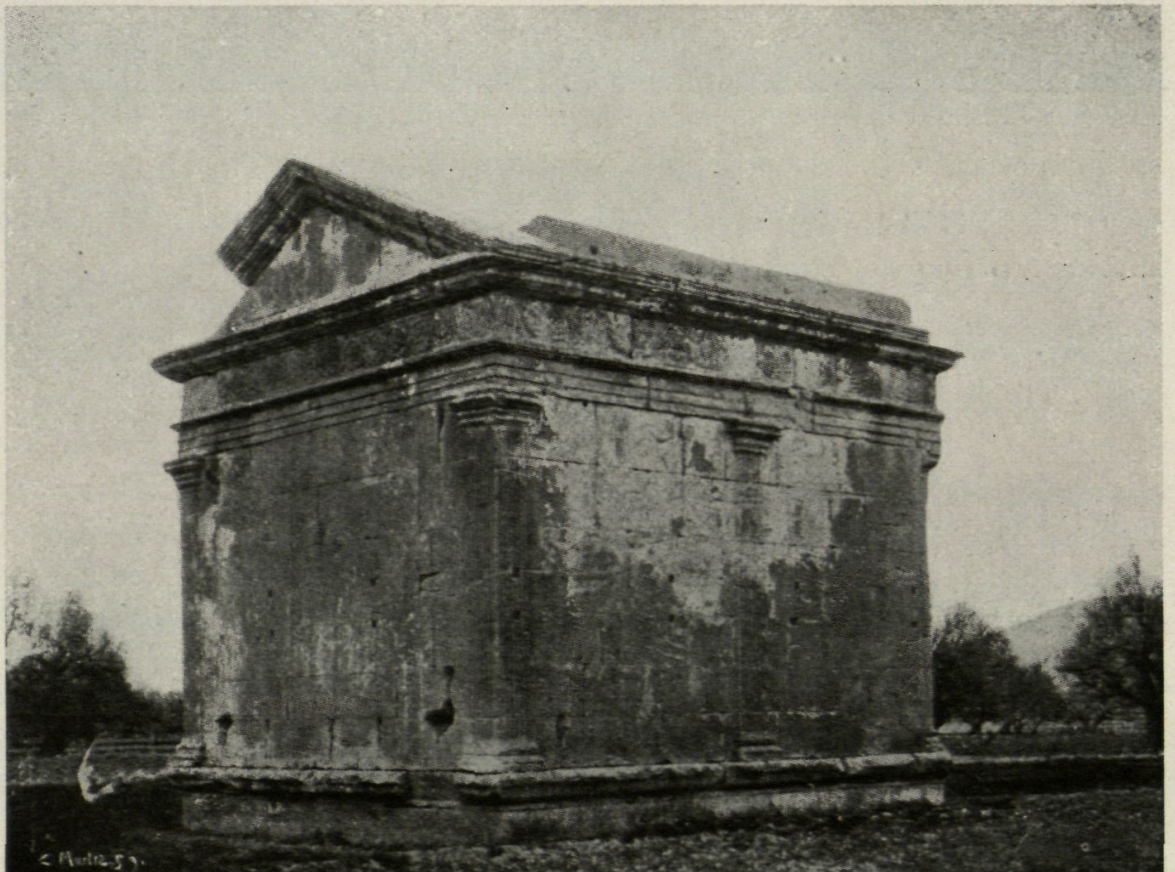

Fig. 121. — Sepulcre de Fabara

d'una carretera o en els horts propers a l'habitació. Aquest costum explicarà la situació, lluny de tota ciutat i dels camins freqüentats, de molts monuments funeraris catalans.

Els monuments funeraris construïts pels romans a Catalunya, obeeixen a dos tipus; un que reproduïx la forma del temple, altre la torre

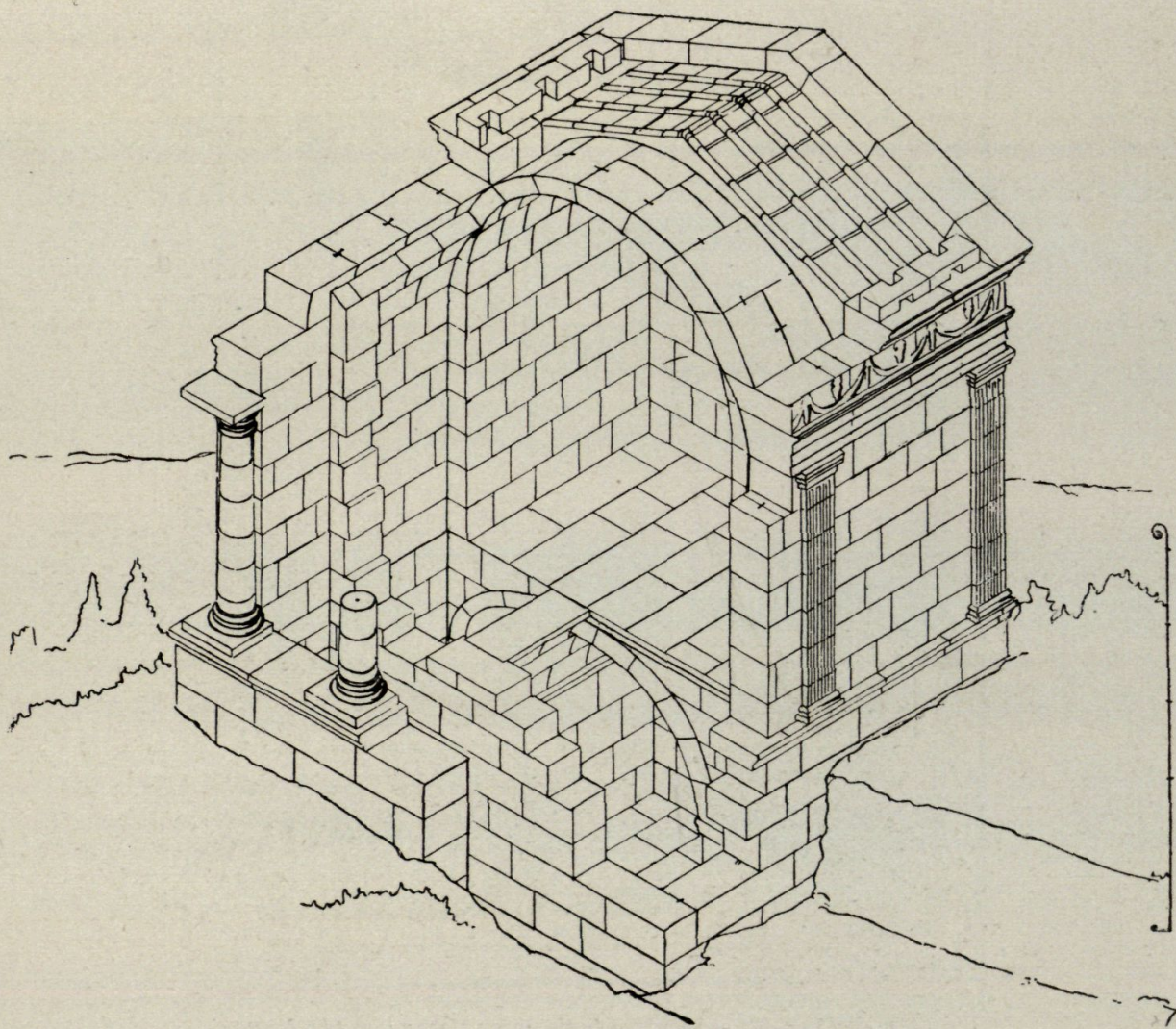

Fig. 122. — Sepulcre de Fabara : Perspectiva isomètrica

aïllada com síntesi de la casa. Són dos tipus comuns en tot l'Imperi. Hi ha després el monument en forma d'altar, de *cippus* o d'estela.

SEPULCRES EN FORMA
DE TEMPLE

El sepulcre en forma de temple és derivat d'una tradició grega, esdevinguda romana i obeeix al fet de donar un veritable culte als *manes* dels difunts, costum introduïda a

Roma per influència grega en el segle I (1); així les formes que les tradicions hieràtiques destinaven als temples dels *dii superi*, foren imitades principalment en temps de l'Imperi, en els sepulcres, vertaders temples consagrats als *dii inferi*. El tipus més complet en la nostra terra és

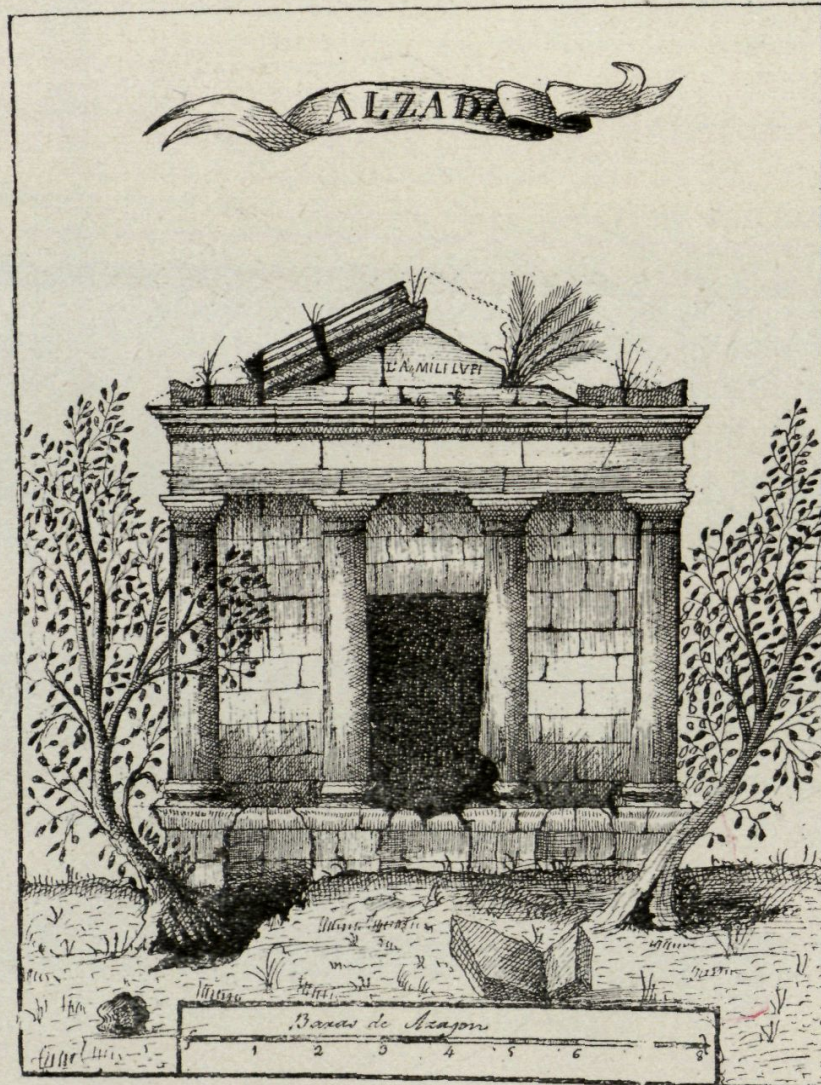

Fig. 123. — Sepulcre de Fabara : Façana (La Huerta)

el sepulcre de Fabara (baix Aragó) prop del riu Matarranya, a la ratlla de la terra catalana; és en forma de temple *in antis* (figs. 119-124) i té en el seu frontó una dedicatòria als *manes* de L. Emili *Lupus* (2).

(1) CAGNAT, R. I CHAPOT, V, *Manuel d'Archéologie romaine*, I, pàgs. 343 i següents. Paris, 1916.

(2) Era molt comú el nom de *Lucius* i *Emilius* a Espanya. El cognom *Lupus* és també freqüent, mes on es troba abundantment és a l'Espanya Tarraconense. HÜBNER, *La Arqueología de España*, pàg. 255. — C. I. L., vol. II.

La planta *in antis*, en adaptar-se al monument funerari de Fabara, sofreix dues menes de modificacions; les unes per a apropiar-la a les necessitats del sepulcre i les altres per revestir-la amb el luxe postís al

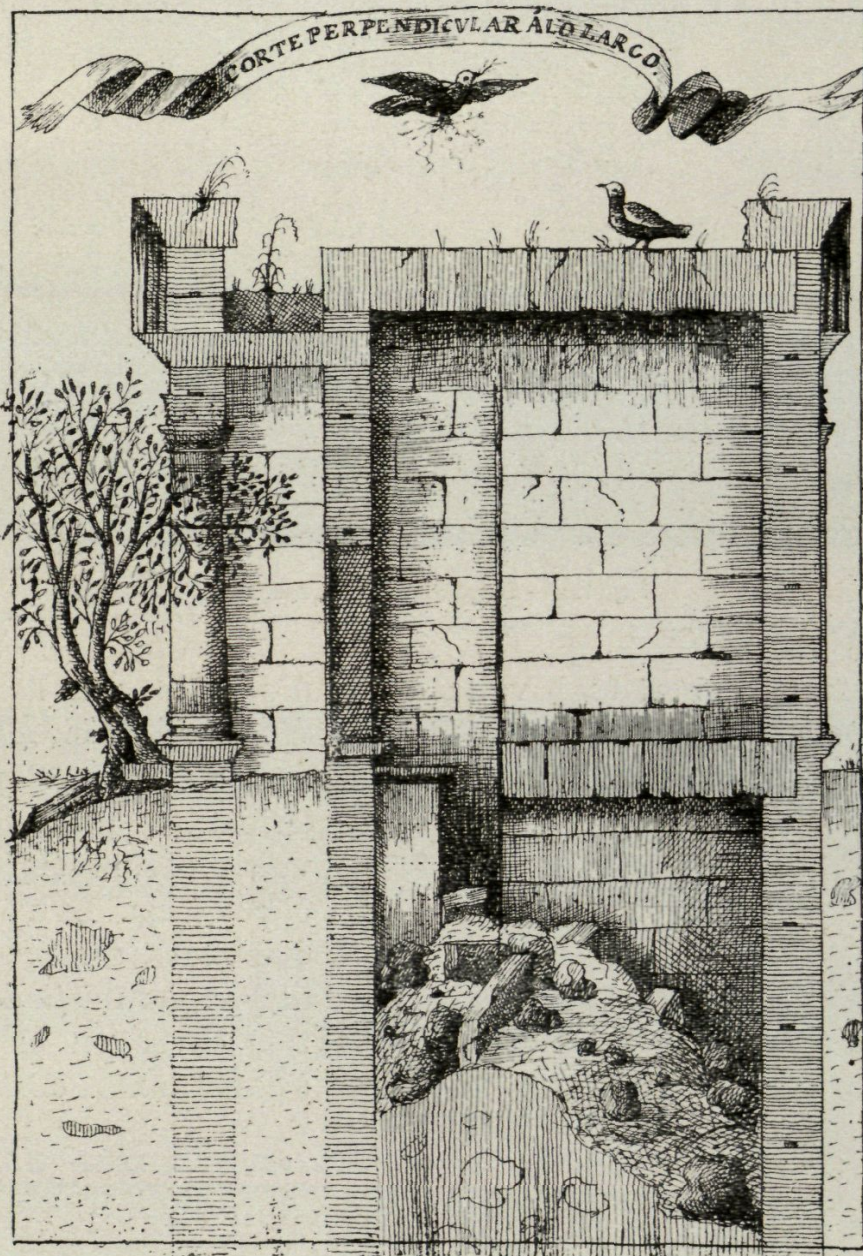

Fig. 124. — Sepulcre de Fabara : Secció (La Huerta)

qual tan aficionat era aquell poble; la planta, seguint la tradició etrusca, passa de rectangular a quadrada, el *pronaos* s'estreny i quasi desapareix i el frontispici es decora simulant el pòrtic d'un temple pròstil, el que realment no és més que una planta *in antis*. Sota l'edícul hi ha el condi-

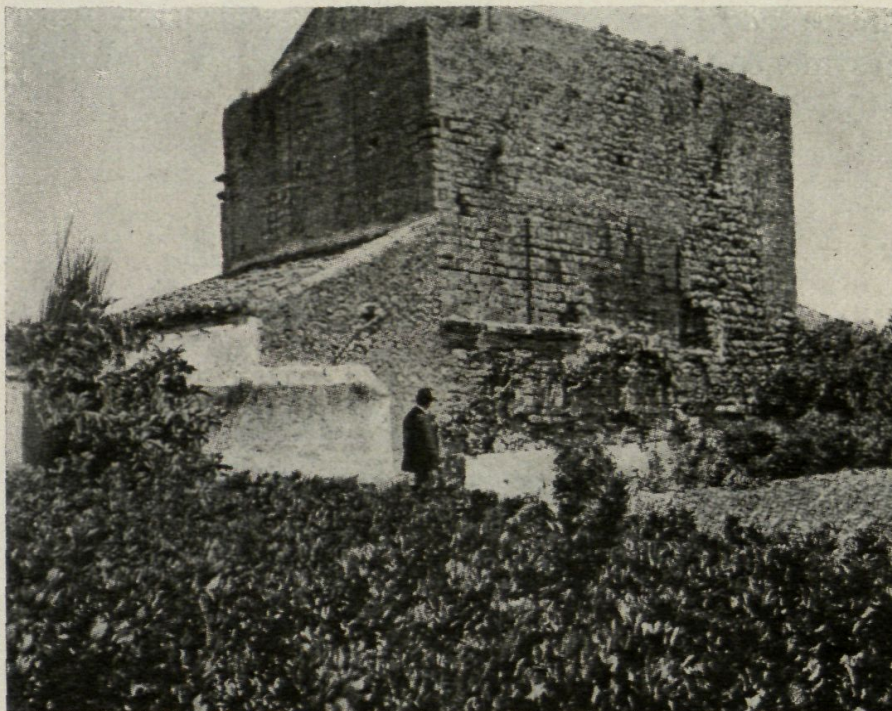

Fig. 125. — Sepulcre de Vilarrodona
(Puig i Cadafalch)

torium subterrani, cobert amb volta de canó senzilla, reduït a les seves línies de construcció. En quant a l'orientació es serva en ell el costum més antic en la construcció dels temples que col·locava el pòrtic vers

Orient (1) posteriorment invertit posant cap a Llevant el *posticum*. La volta arrenca dels murs, assenyalant el seu origen per mitjà de rudimentari cavet en el soterrani i s'uneix amb ells sense que l'assenyali cap motllura, en el cos superior de l'edifici

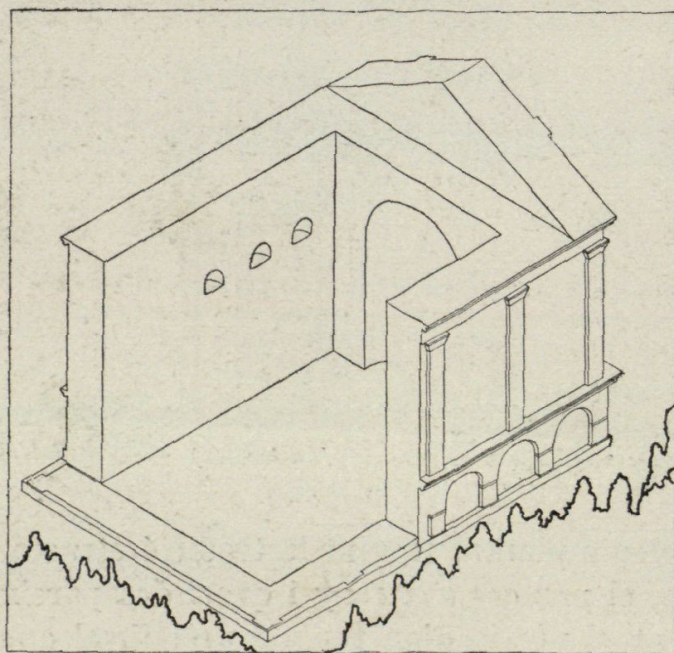

Fig. 126. — Sepulcre de Vilarrodona

(1) PUIG I CADAFALCH, Josep, i BRUGUÉS I ESCUDER, Casimir, *Estudi d'Arqueologia arquitectònica sobre el sepulcre romà de Fabara, anomenat «la casa dels Moros»*. Barcelona, 1892, pàg. 25. — J. P. i C., *El sepulcre de Lucius Emilius Lupus de Fabara*, en l'Anuari de l'I. E. C. 1921-26, pàg. 69.

(figura 122). Una escala comunica la *cel·la* amb el *conditorium*. El frontispici principal té un pòrtic de columnes dòriques, de canya llisa, que aguanta un entaulament jònic;

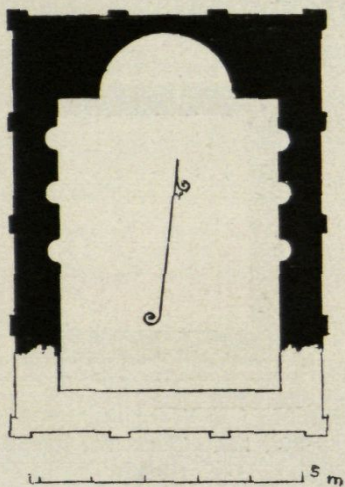

Fig. 127. — Sepulchre de Vilafronça, Planta

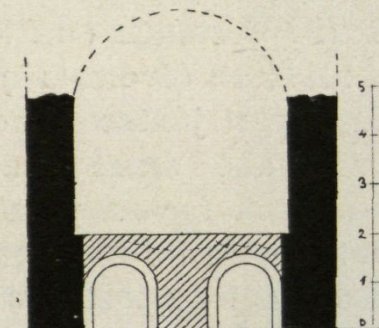

Fig. 128. — Sepulchre de Corbins Secció

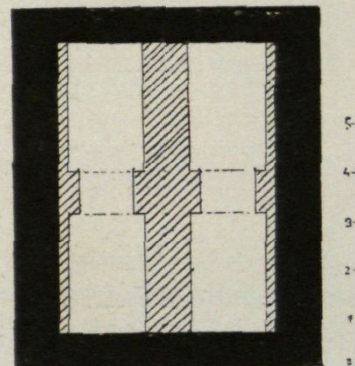

Fig. 129. — Sepulchre de Corbins Planta

els frontispicis laterals i posteriors estan decorats per pilastres acanallades del mateix ordre (figs. 119 i 121). Els seus murs estan formats de

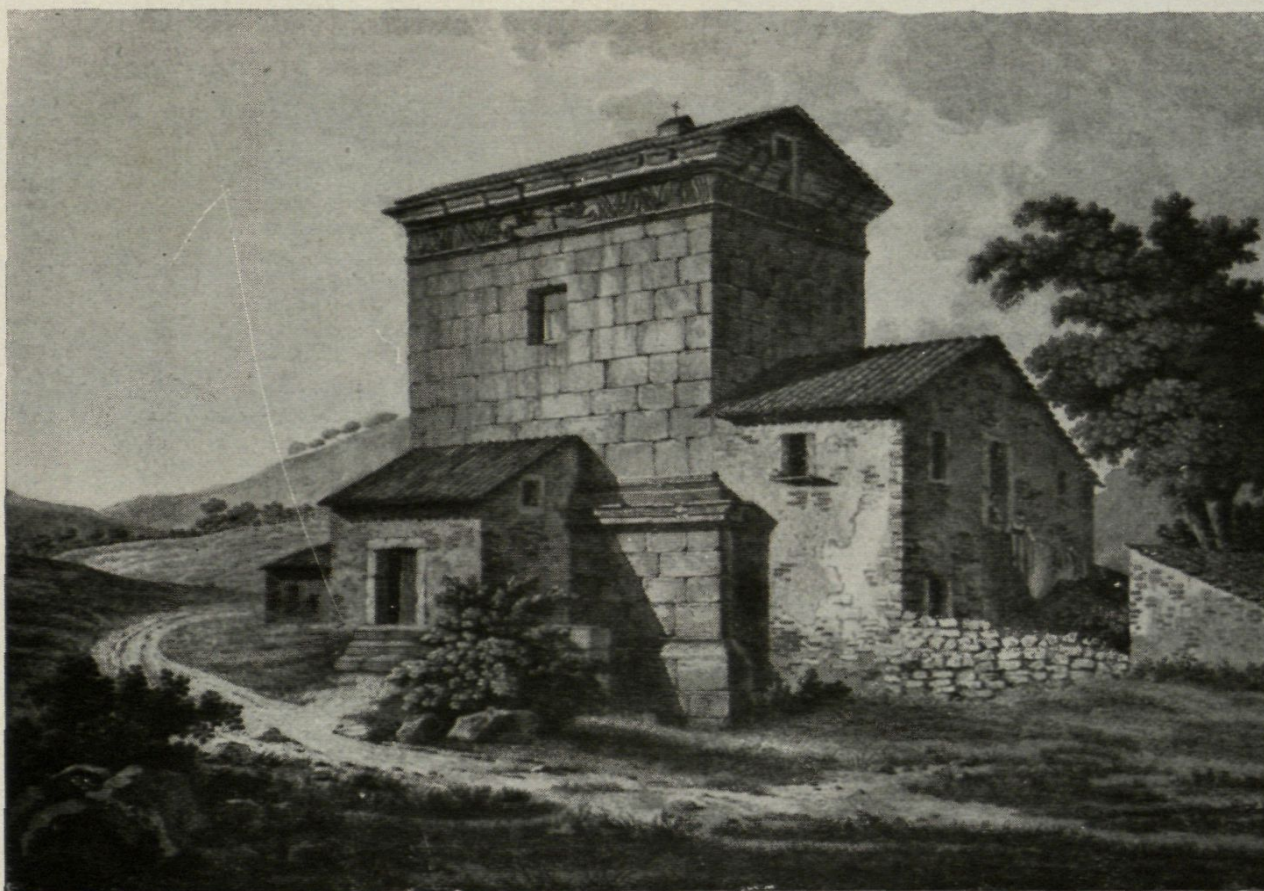

Fig. 130. — Torre del Breny

(Laborde)

grans carreus (*opus quadratum*) algun dels quals passa de dos metres de llarg per seixanta centímetres d'ample, sentats sense morter, units sols

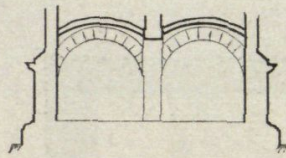

Fig. 131.
Torre del Breny. Secció
Escala 1:400

per peces de bronze (*ancon*) com les que Vitruvi descriu. Els carreus del mur són de tota la gruixària i s'estenen en filades horitzontals de diversa alçada, dividides per juntes discontinües verticals, sense guardar

igualtat d'amplades. Al fris de la façana principal hi havia una inscripció amb lletres de bronze avui arrencades i que no han estat interpretades encara (1); en les façanes laterals hi ha, en la del nord, les àligues i en la del sud, bucranis entre garlandes; en la façana de ponent una tija ondulant de la qual es desprenen volutes de fulles.

La data del sepulcre de Fabara és difícil d'establir. Podria ajudar

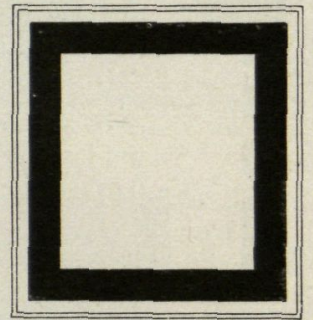

Fig. 132.- Torre del Breny.
Planta

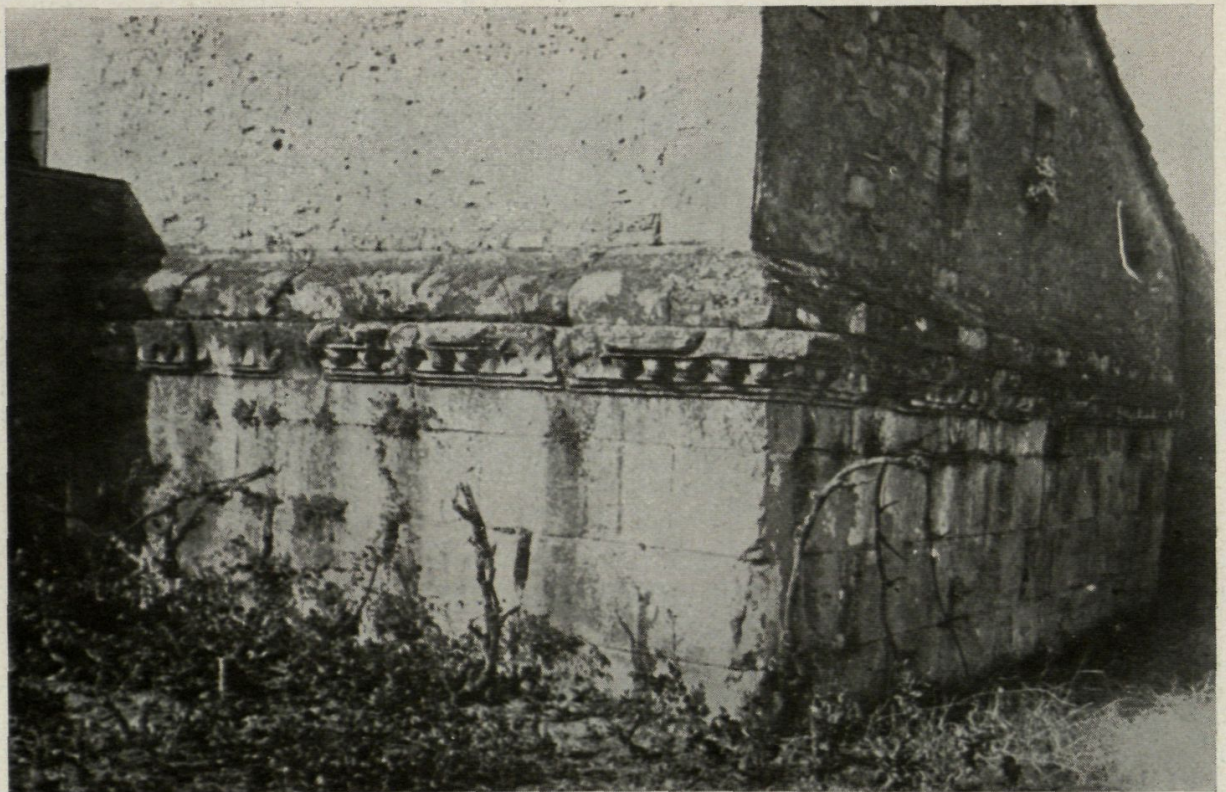

Fig. 133. — Basament de la Torre del Breny

(1) El professor Dr. Christian Huelsen les ha estudiades i sembla que dedueix que hi ha el nom dels funcionaris del Municipi que erigiren el monument.

a precisar-la la interpretació de la llegenda del fris, però en conjunt pel seu ordre dòric amb base, la barreja dels ordres arquitectònics, el caràcter epigràfic de les lletres de la llegenda dedicatòria del sepulcre i la forma del punt col·locat després de la L. (*Lucius*) en la inscripció ja esmentada, indiquen l'època dels Antonins.

Més senzill que el de Fabara, decorat amb pilastres també en forma de temple és el columbari de Vilarrodona (figs. 125-127), poblet a les vores del Gaià, que ha conservat potser el nom d'una antiga *villa rotunda*. Sobre un estilobat decorat d'arcuacions s'aixeca el cos de la petita cel·la; a dintre de la

Fig. 134. — Basament de la Torre del Breny

qual, a un extrem, hi ha un absis i en els murs, els nínxols per a les *ollae* funeràries destinades a guardar les cendres. La construcció és de petit carreu amb grosses juntes de morter; les arcuacions de l'estilobat són sostingudes a l'ús romà sobre una filada de maons posats de pla i els seus carreus són menys ben treballats que els del cos superior; tot ell, interior i exteriorment, era recobert d'una gruixuda capa de granat morter del qual es conserven grans trossos; amb

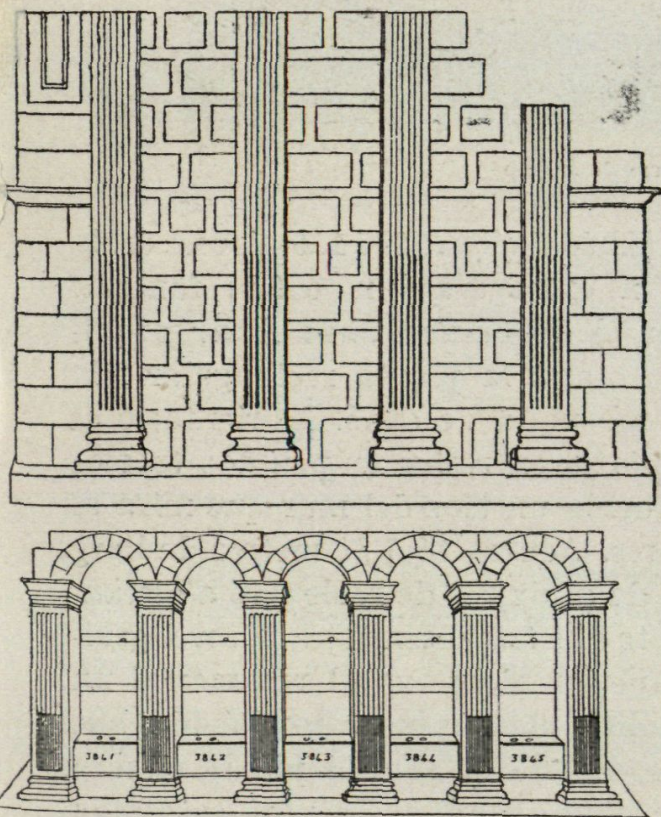

Fig. 135. — Sepulcre de Sagunt

el morter es motllurarien les cornises i capitells dòrics que són rústegament desbastats i es donaria sumptuositat a l'edifici.

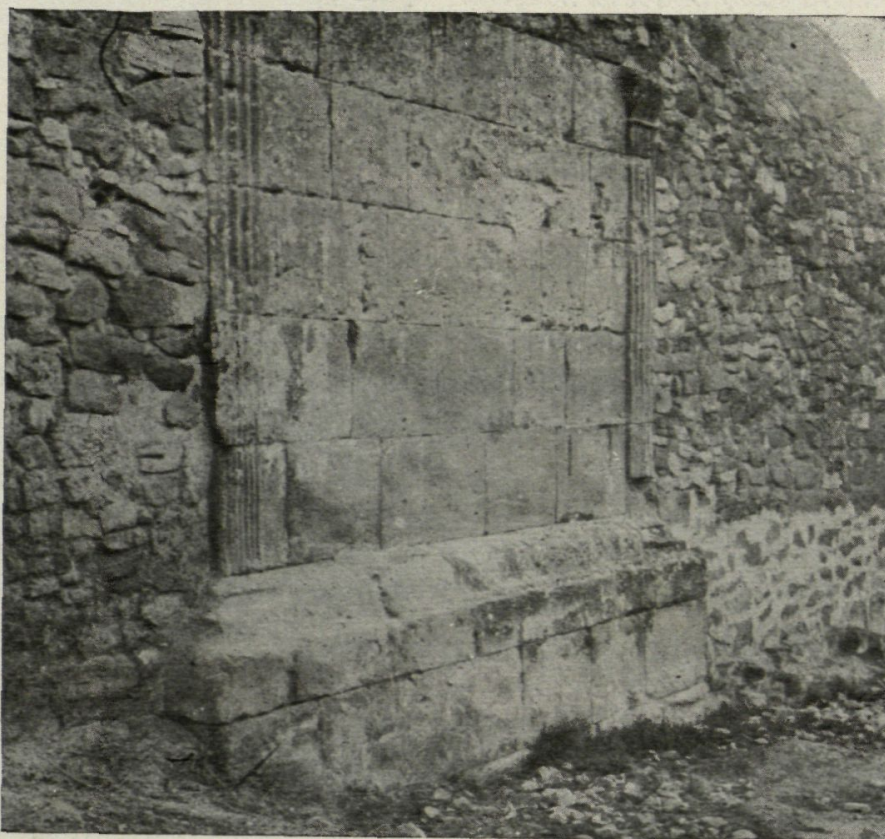

Fig. 136. - Sepulcre de Miralp

El monument funerari de Corbins (Lleida) (figs. 128 i 129) és una cel·la destruïda; unes restes de columna fan entreveure un edícul funerari potser *in antis*, com el de *Caius Julius Lacer* arquitecte del pont d'Alcàntara; la planta rectangular i la cel·la es cobreixen amb volta de canó. L'orientació és mirant a l'Est. Del pòrtic en resten en peu dos trossos de columnes, de la cel·la un tros del mur que mira al Nord i part dels altres. Aquest té 7,30 metres de llarg per 2,37 d'alt i 0,90 de gruix; és de reble i té a distàncies regulars uns forats que travessen tota la seva gruixària. A la part superior s'observa el rasament i un tros de la volta que cobria el monument, també de reble, col·locada en forma radial o de claus. La planta mesura interiorment 5,50 metres de llarg per 4,30 d'ample. La part soterrada està dividida en quatre *conditoria* iguals entre ells i separats per murs

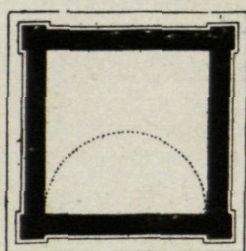

Fig. 137.
Pla del sepulcre
de Miralp
Escala 1:400

paral·lels als eixos major i menor de la planta, de 0,32 metres de gruix. Les dimensions d'aquestes cambres són: 2,52 metres de llarg per 1,50

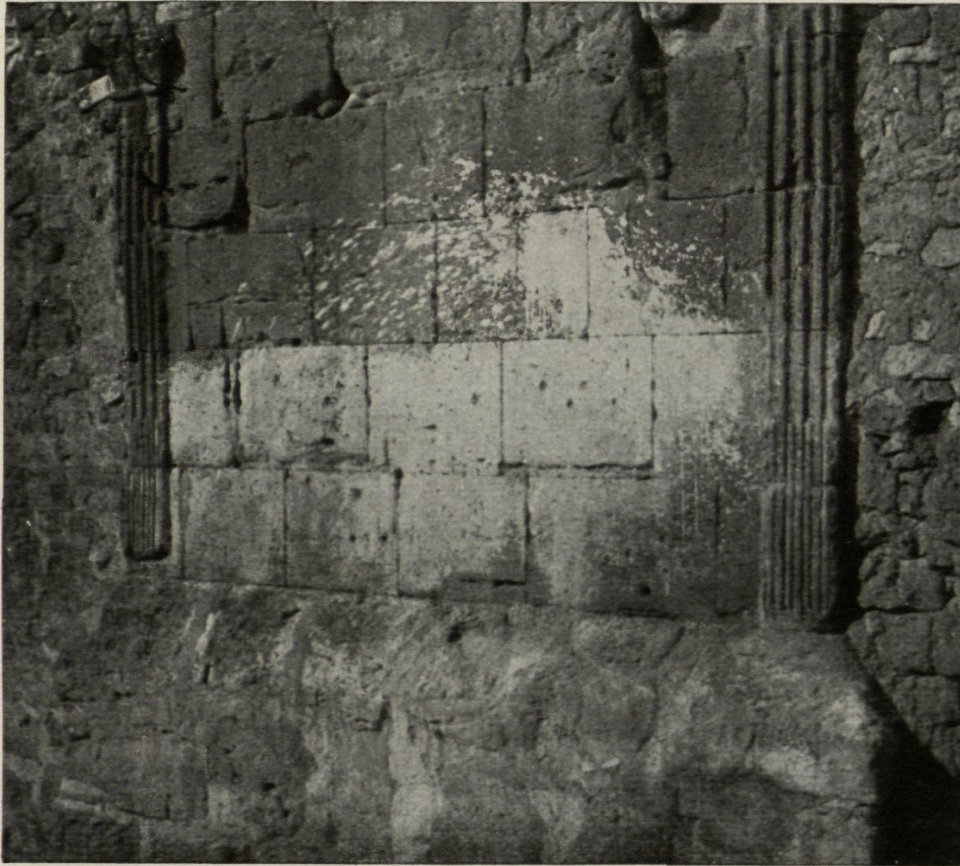

Fig. 138. — Sepulcre de Miralp

de ample i 1,90 de profunditat des del centre de la cambra fins a l'intradós de les voltes. Les seves parets són de menut reble, com un conglomerat; les voltes de maó de forma radial i reble són de canó semicircular. Sembla que era revestit interior i exteriorment de marbres (1) i en els murs es veuen clarament les posts de fusta dels motllos, mena de tapieres, amb què es construïren.

La «Torre del Breny» (figs. 130-134) és un altre monument funerari romà d'aquest tipus. Sobre un gran basament s'aixecava l'edifici en forma de temple sense

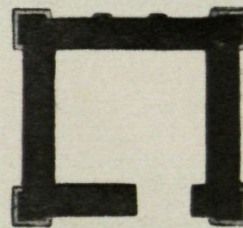

Fig. 139.
Sepulcre de Dayemus
Esc. 1:400 (Laborde)

(1) VILAPLANA, Joaquín, *Descubrimiento de un sepulcro romano en Corbins (Lérida)*. «Revista de la Asociación-Artístico-Arqueológica Barcelonesa», vol. III (1901-1902), Barcelona, 1902, pàgs. 42 i següents. — *El sepulcre romà de Corbins* en l'Anuari de l'I. E. C., 1913-1914, pàg. 866.

pòrtic, reduït a la cel·la; mesurava 10,65 metres d'elevació per 8,90 d'amplada; la planta és quasi quadrada; és construït de carreus grans ben treballats, tan gruixuts com la paret que té un metre; a l'exterior

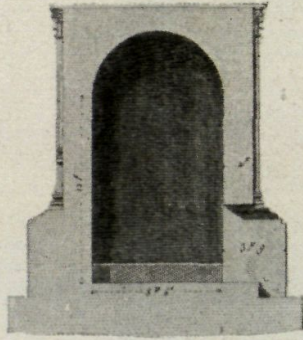

Fig. 140.
Sepulcre de Dayemus
Escala 1:400 (Laborde)

Fig. 141.
Sepulcre de Dayemus
Escala 1:400 (Laborde)

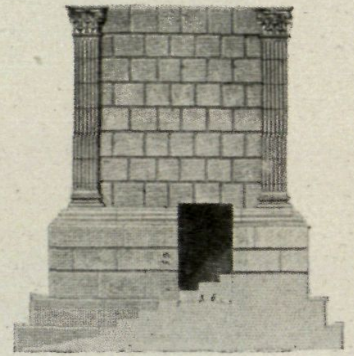

Fig. 142.
Sepulcre de Dayemus
Escala 1:400 (Laborde)

les línies de juntes són fines i les filades iguals. El basament mesurava 9,40 metres d'amplada per 2,70 d'alçada, sense comptar el sòcol inferior. Coronava el monument una cornisa d'uns 0,40 metres de volada amb un fris amb relleus i tenia una motllura de sòcol en la seva part baixa; d'igual faisó el basament, tenia en la part superior una cornisa motllurada amb dentellons de 0,35 metres de volada i en la part inferior

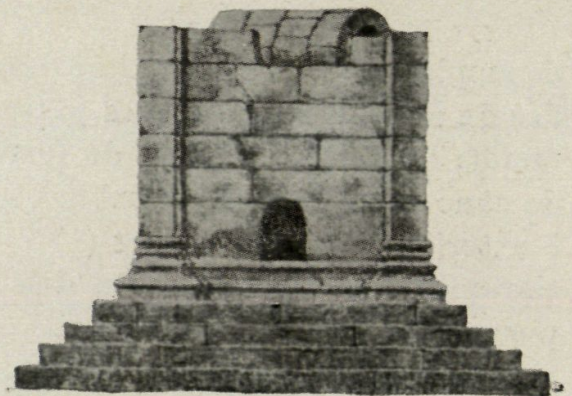
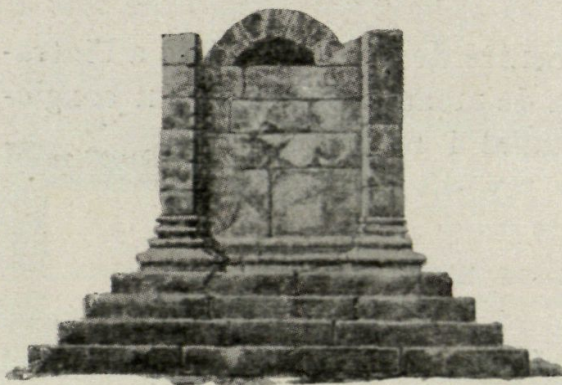

Fig. 143. — Sepulcre de Vilajoïosa

(Valcárcel)

un sòcol; el cobria una volta, no tenia primitivament cap obertura a l'exterior i es veien en el parament interior les pedres ressaltant les unes sobre les altres com a lloc que no deu ésser visitat pels vivents.

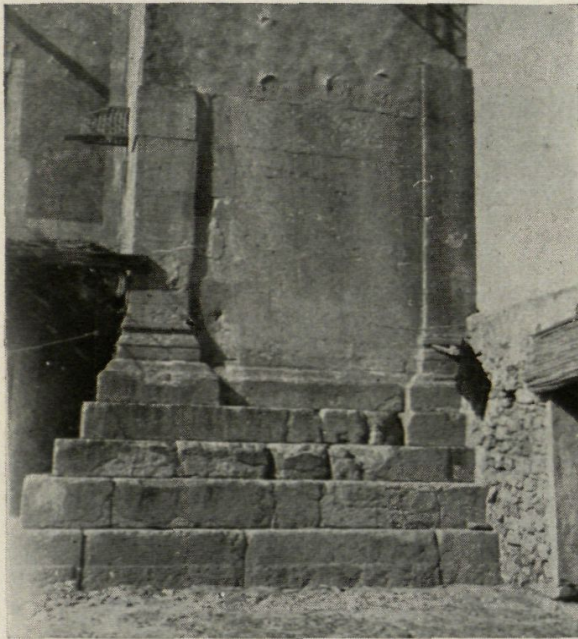

Fig. 144. — Sepulcre de Vilajoiosa
(Serra Ràfols)

Avui és quasi destruït i queda
sols l'esticobal i el *conditorium*.

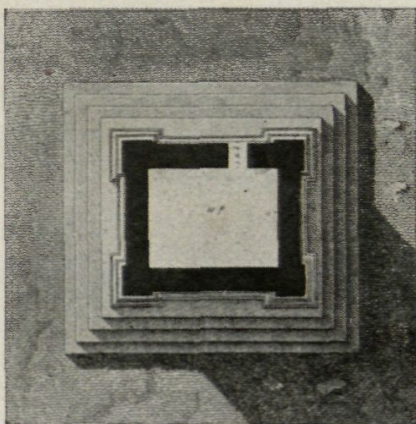

Fig. 146. — Sepulcre de Vilajoiosa
(Laborde)

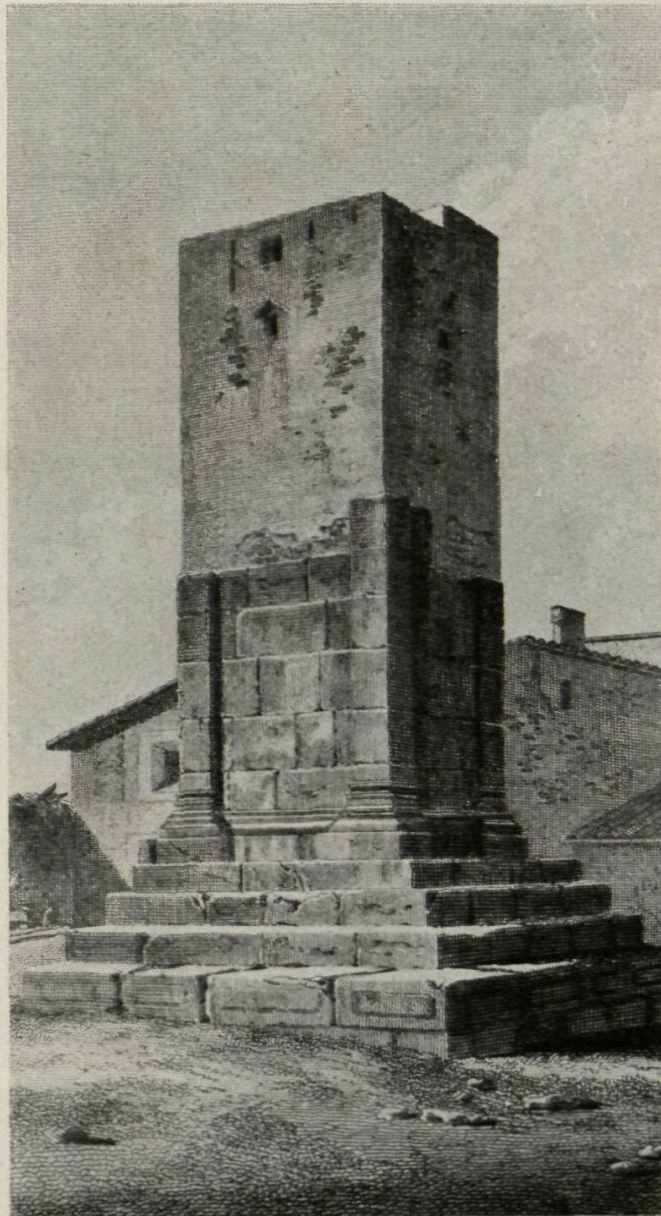

Fig. 145. — Sepulcre de Vilajoiosa
(Laborde)

El gravat de la figura 130 representa
els costats de ponent i migdia (1).

A Sagunt, en 1526, es conservava, situat prop de la via romana que

(1) S'ocupen del monument: LABORDE, *Voyage*, I, 1.ª part, pàg. 53. — MAS Y CASAS, *Ensayos históricos sobre Manresa*. Manresa, 1882, pàg. 356. — PIFERRER I PI Y MARGALL, *Cataluña*, II, pàg. 269, nota. — TORRES Y TORRENTS, Manuel, *Memorias o apuntes sobre la torre del Breny y castillo de Balsareny*. «Memorias de la Academia de Buenas Letras de Barcelona», III, Barcelona, 1880, pàg. 241 i següents. — CEAN-BERMÚDEZ, *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España*. Madrid, 1832, pàg. 18.

Fig. 147. — Sepulcre d'Alcover

(Colomines)

seguia la costa, no lluny del circ, el sepulcre de la família Sergia, del qual queden avui solament uns croquis (fig. 135) en un còdex guardat a la Biblioteca Ambrossiana de Milà (còdex O 125 inf. f. 351) manuscrit

Fig. 148. — Sepulcre d'Alcover

(Colomines)

de Mariangelo Accursio que viatjà per Espanya en 1526, citat per Antoni Chabret. Diu així el text original que fa referència al dibuix inferior de la figura 135: «*Doricae aedificulae pars haec meridionalis, alteraque septentrionalis, systili speciem operis habent. Columnae striatae sex, capitula et spirae dimidia columnarum crassitudine. Plinthos autem unus, spireis*

omnibus subiciendus, ideo crassior, ut plus nimio gracilior videretur. In singulis porro cenotaphiis fossulae duae statuas superimpositas fuisse indicant; neque minus foramina, quibus virga

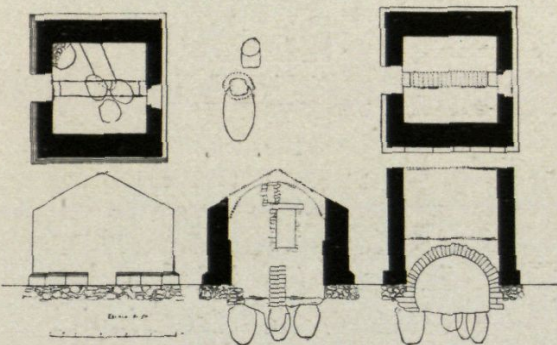

Fig. 149.—Planta i secció del sepulcre de Boades Escala 1:400

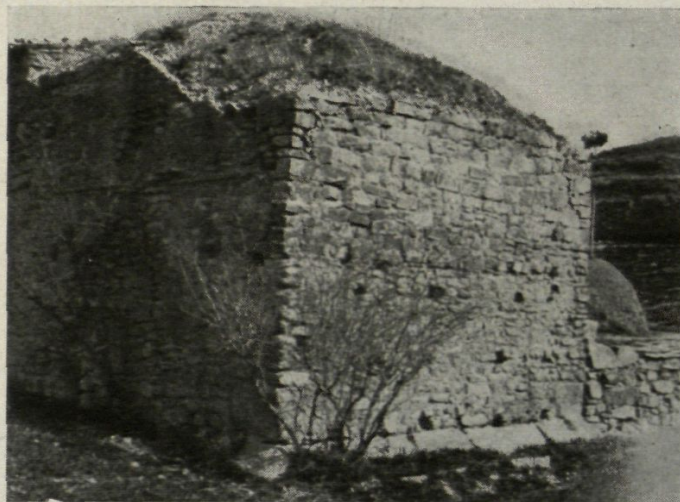

Fig. 150.—Sépulcre de Boades (Serra Ràfols)

ferrea impacta sustentavit eos laevo humero». El dibuix de dalt de la mateixa figura, porta la següent explicació: «Pars occidentalis, altior et latior quam meridionalis. Nec procul hinc Circi vestigia, prorsus e regione et ita affinia, ut eiusdem cum aedicula operis fuisse credamus, forteque ubi ludi celebrarentur funebres» (1).

Dos dels seus frontispicis, segons es dedueix, eren adornats de sis mitjos pilars dòrics acanalats, en els quals

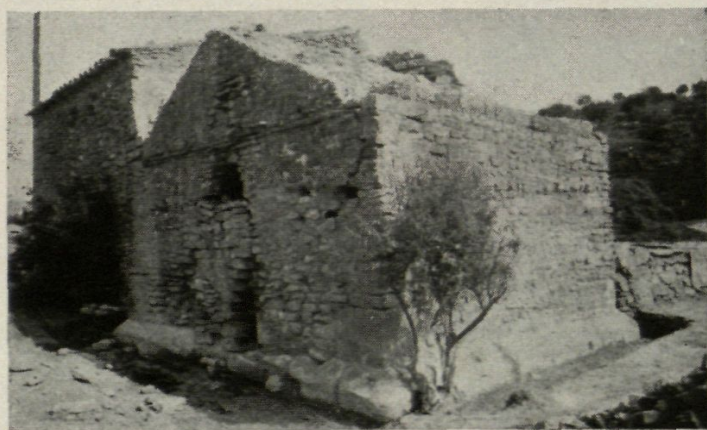

Fig. 151.—Sepulcre de Boades (Serra Ràfols)

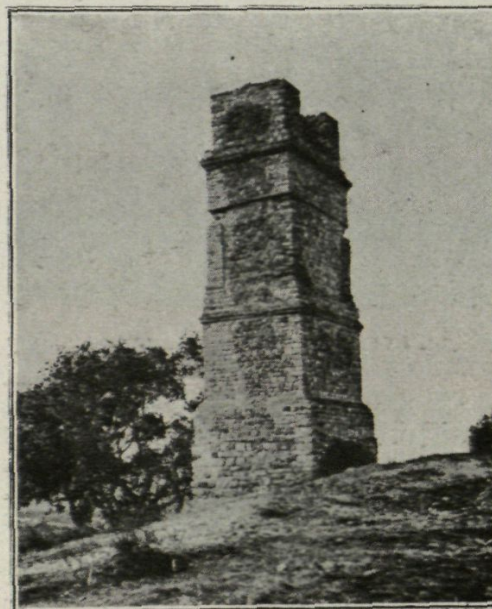

Fig. 152.—«Il Pilone» d'Albenga

(1) CHABRET, *Sagunto*, II, pàgs. 96 i 97.

recolzaven arcades semicirculars. En els intercolumnis hi havia inscripcions que menciona

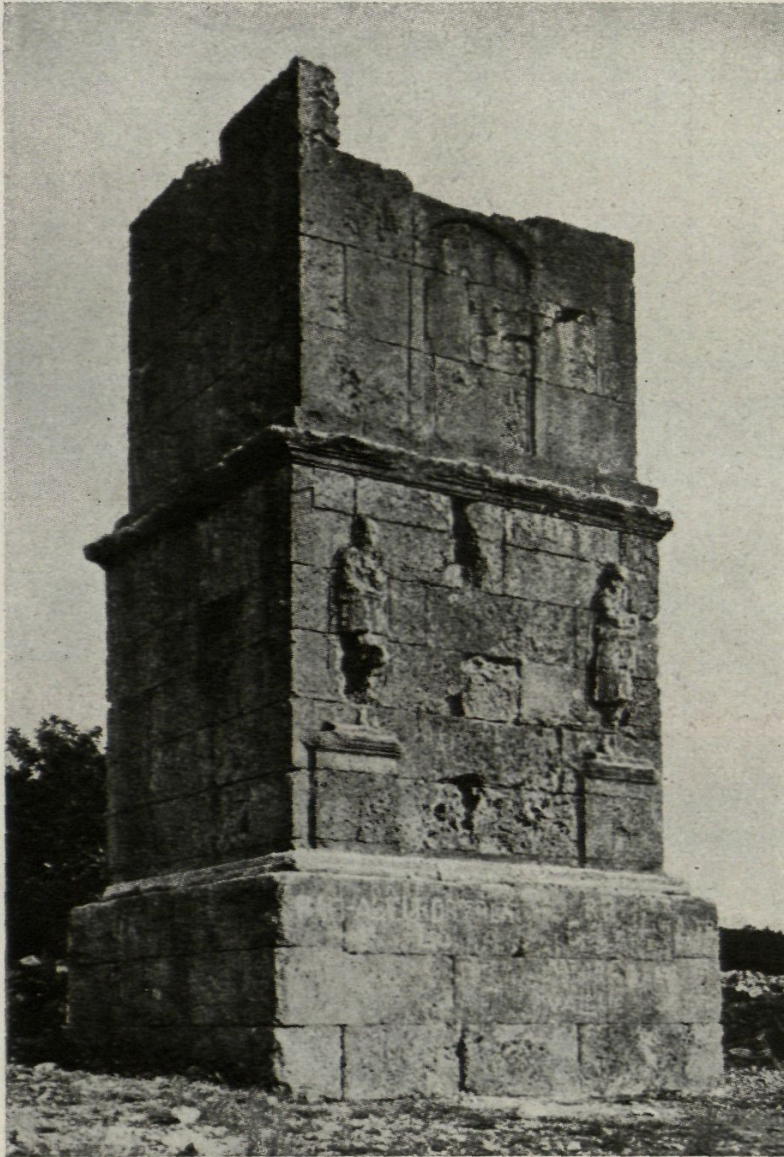

Fig. 153. — Torre dels Scipions

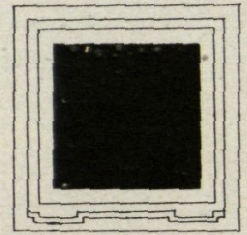

Fig. 154.
Planta de la Torre
dels Scipions

Hübner (1) i tal volta estàtues; el frontispici

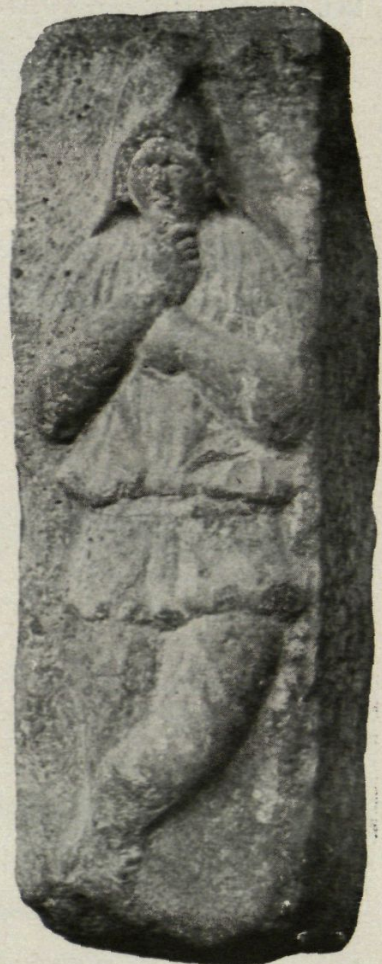

Fig. 155.—Relleu funerari amb la representació d'Athis (Museu de València) / (Albertini)

occidental estava decorat amb quatre pilastres.

A Miralp, prop de Casp, a les vores del riu Guadalope, ha estat assenyalat un monument del mateix gènere que el de Fabara, encara que més senzill i de pla quadrat (2). És un edifici en

(1) *C. I. L.*, II, n.º 3841-3850.

(2) J. P. I C., *El sepulcre de Miralp*. Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1921-1926, pàg. 89.

Fig. 156 Sepulcre de Vilablareix (Serra Ràfols)

Fig. 157. - Sepulcre de Vilablareix

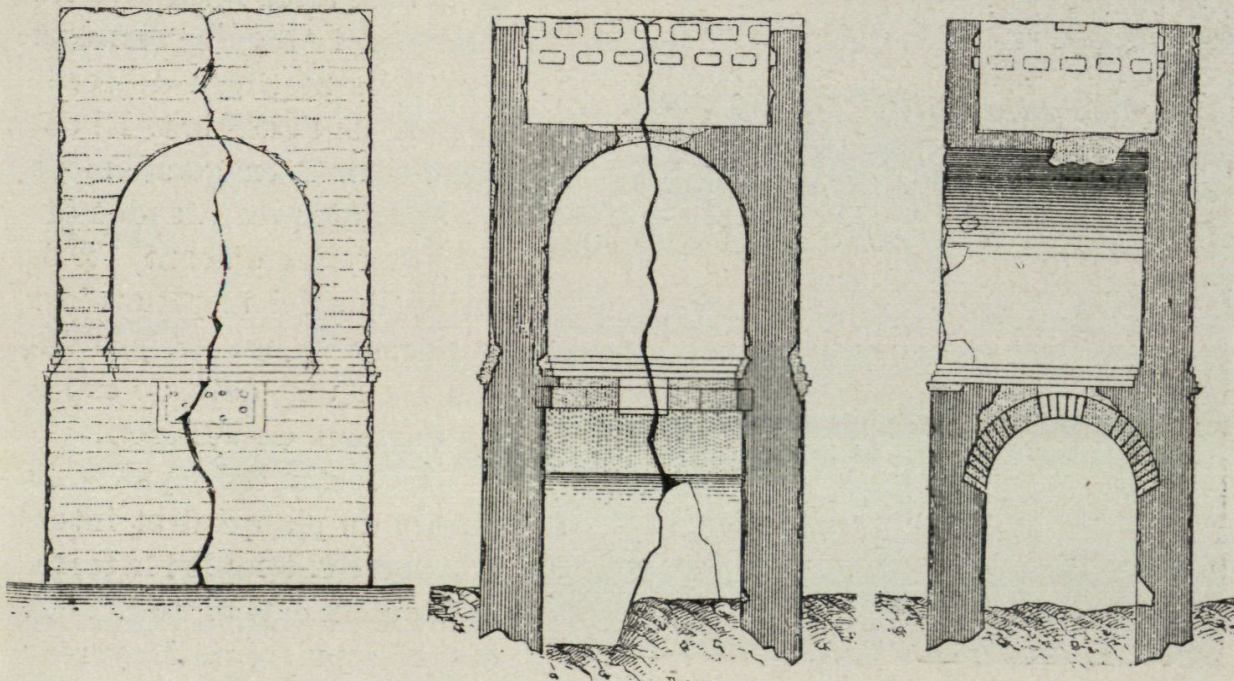

Fig. 158. — Sepulcre de Vilablareix

(Girbal)

forma de temple que s'aixeca sobre un estilobat rectangular coronat d'una motllura (figs. 136-138). Com el sepulcre de Fabara, tenia en la

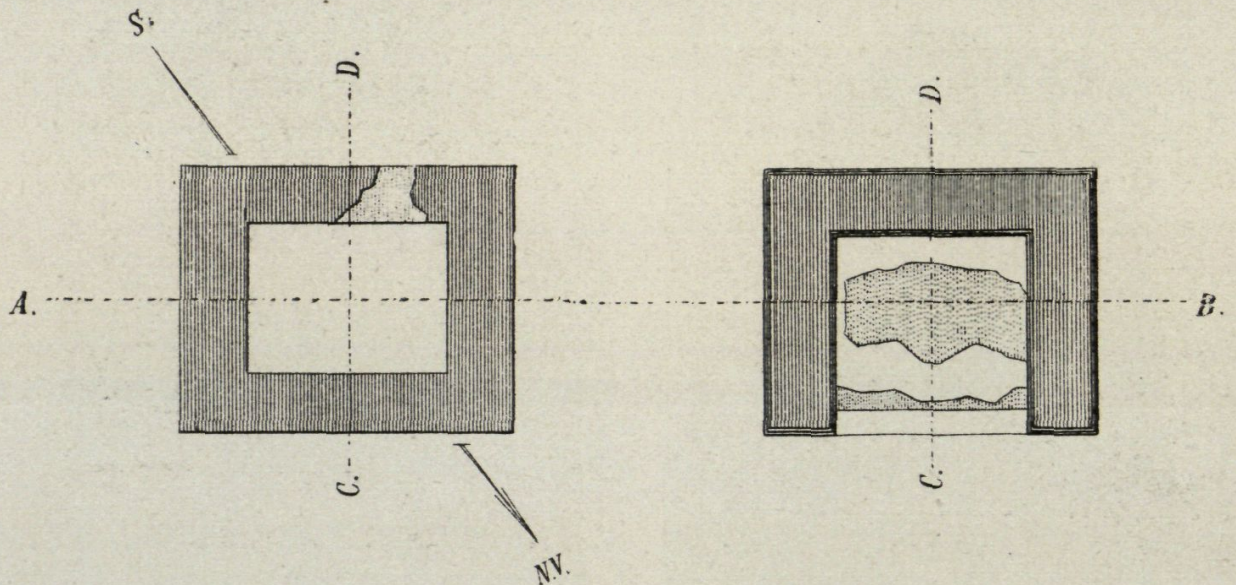

Fig. 159. — Sepulcre de Vilablareix

(Girbal)

seva part inferior un *conditorium* cobert amb volta cilíndrica. La petita cel·la, de la qual són visibles dues de les façanes, és ornada de pilastres corínties de canya acanalada amb les canals omplenes de formes cilíndriques (*rudentures*) en la

Fig. 160. — Sepulcre d'Aiguësivives

seva part inferior. El perfil de la base àtica retornava les pilastres i seguia formant part de la motllura de coronament de l'estilobat. El capitell corinti, exageradament acampanat, presenta dos ordres de fulles d'acant, on és visible l'ús del trepanat. Tot fa pensar en un art provincial i en una data de cap a les darreres de l'Imperi.

La forma del sepulcre de Miralp de pla quadrat intermig entre el temple i la torre, es repeteix cap al sud. Així era el sepulcre de Dayemus (València) petit poble de la

Fig. 161. — Sepulcre de Lloret de Mar

Fig. 162. — Sepulcre de Lloret de Mar

costa passat Xúquer, a la regió de Gandia (figs. 139-142). En el centre d'una de les façanes hi havia una inscripció: *Bebiae, F. Quietae Ex-Testamento suo* (1).

Anàloga disposició té el sepulcre de Vilajoiosa (Alacant) també proper al mar (2). Els dibuixos que publicà el príncep Pius de Savoia indiquen la volta de canó que el cobria (figs. 143-146).

Del mateix tipus encara que més senzills eren els sepulcres d'Alcover (figs. 147 i 148). Tot el revestiment exterior ha desaparegut, es veu sols la massa de reble interior en filades horitzontals. En un d'ells (fig. 147) dues pedres de la cornisa han estat conservades en la façana posterior i s'entreveu que la cel·la s'elevava sobre un estilobat.

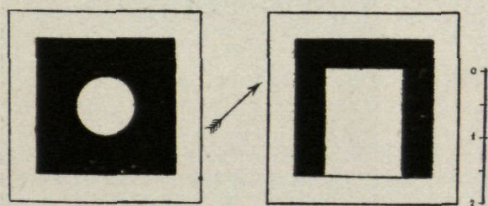

Fig. 163. — Sepulcre de Lloret de Mar

Es probable que un segon sepulcre situat no lluny de l'anterior tingué la

mateixa forma (fig. 148). Es veu clarament també l'existència de l'esti-

(1) LABORDE, *Voyage*, I, 2.ª part, pàg. 95. — *C. I. L.*, II, 3616.

(2) VALCÁRCCEL, Pío de Saboya, *Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia*. «Memorias de la Real Academia de la Historia», V, Madrid, 1852, pàg. 100. — LABORDE, *Voyage*, I, 2.ª part, làms. CXXXIV i CXXXV. — «Anuario Histórico Valenciano», vol. de 1888-89, pàg. 258.

Fig. 164. - Sepulcre d'Empúries (Gandía)

d'altre sepulcre anàleg amb el seu *conditorium*, dues tombes ibèriques (figs. 149-151). Sembla que fou erigit en un cementiri que seguia les pràctiques indígenes. Prop d'ell existeixen encara les restes d'una vil·la romana en una casa anomenada «Coll de Torre».

SEPULCRES EN FORMA DE TORRE

El tipus del monument, en forma de torre, és comú a tots els pobles de la Mediterrània: cal recordar el tipus fenici, del qual són exemple antic els dos Meghazil d'Amrith (2) i llurs reproduccions africanes com el Mausoleu de Thugga, en el qual existia una inscripció bilingüe líbica i púnica que avui és a Londres (3); el monument conegut per Kamoia el Humul, descrit per M. Lockroy (4); el mausoleu de Sampsiceramus, prop d'Emeso, que és del temps dels Antonins (5); el de Caius Cèsar al Líban; un d'Antioquia; les tombes de Palmira, i passant després a Itàlia,

(1) J. P. I C., *Sepulcres d'Alcover*, «Anuari de l'I. E. C.», 1921-1925, pàg. 89.

(2) RENAN, *Mission de Phénicie*. Paris 1864, pàgina 59 i següents. lám. XI.

(3) GAUCKLER, Paul, *L'archéologie de la Tunisie*, Paris, 1897.

(4) RENAN, *Mission de Phénicie*, pàg. 117.

(5) RENAN, *Mission de Phénicie*, pàg. 119.

lobat. L'obra assenyala les grans filades com fetes amb formes de fusta a la faisó d'un formigó. Es de notar les grans dimensions de la pedra entre el menudall (1).

En una partida anomenada Boades, no lluny de la Torre del Breny, es conserva la massa de construcció en el sòl del qual hi han

Fig. 165.

Ara trobada a Barcelona amb la representació d'un sepulcre

on poden citar-se'n de molt nombroses, entre altres, la cèlebre tomba siciliana de The-ron a Agrigento, la dels Plantii a Tívoli; un de la via Appia, prop d'Albano, en completa ruïna, que Càmius restaurà, amb una superposició de cosos de diferent ordre; el d'Albenga (fig. 152), i altres (1).

A Catalunya poden citar-se'n alguns més o menys luxosos començant per la torre dels Scipions situada junt a la via que seguint la costa anava a Tarragona. Es de planta quadrada (fig. 153), està formada per tres cossos prismàtics superposats (2) (fig. 154) en una de les cares del cos del mig hi ha en alt relleu dues estàtues amb mantell militar (*sagum*),

i coberta la testa amb el *cucullus* característic. Són l'Athis usual en les tombes, «per llur vestimenta i llur actitud, un braç posat davant del cos i l'altre mà sostenent la barba» (3). En el Museu provincial de València es guarda una estàtua amb un vestit exactament igual (fig. 155). Laborde en reproduí una d'anàloga (4). Athis és una divinitat de

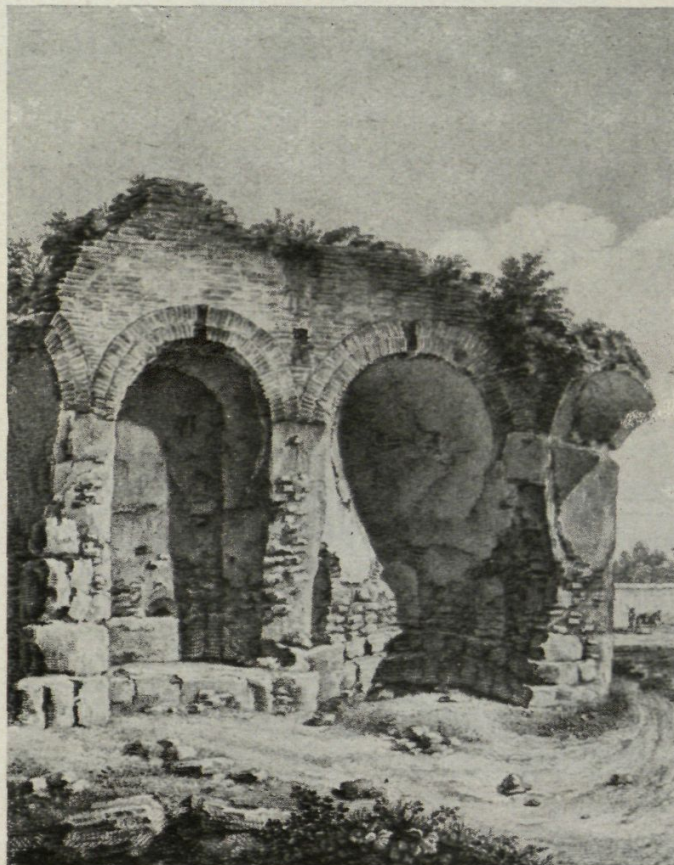

Fig. 166. — Sepulcre de Tarragona (Laborde)

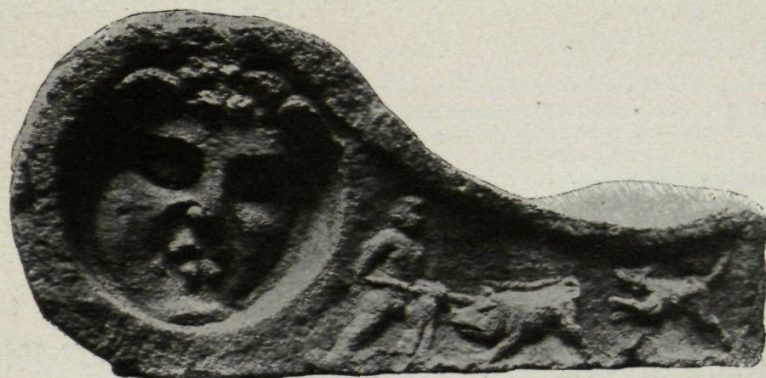

Fig. 167. — Terminació d'un monument funerari (Museu Arqueològic de Barcelona) (Albertini)

(1) La llista pot completar-se, vegeu CAGNAT ET CHAPOT, *Manuel d'Archéologie Romaine*, pàg. 350 i segs.

(2) HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Historia de Tarragona*, I, segona part, ap. pàg. 66 i següents. — *Album pintoresc monumental de Catalunya*, segona col·lecció, Barcelona, 1879. — LABORDE, *Voyage*.

(3) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, n.º 150.

(4) LABORDE, *Voyage*, pàgina 21.

Fig. 168. — Terminació d'un sepulcre (Museu Arqueològic de Barcelona) (Albertini)

l'Anatòlia, un déu caigut que personifica l'enyorament i l'esperança; mort a causa de la castració voluntària, és arrevatat per Cibeles que se l'emporta en el seu carro tirat per lleons. Laborde i Albiñana (1) que veieren el sepulcre dels Scipions fa molts anys, assenyalen en el portal que hi ha al centre

del cos superior, dues siluetes de forma humana, tal com es veu en el *cippus* de la família Istacídia (2). Molt discutida ha estat la interpretació epigràfica del fragment de la inscripció dedicatòria del monument que existia en una tarja allargada sota la cornisa del cos del mig (3). Hübner dedueix de les restes mutilades, que es refereix a un personatge de nom Cornelius, tan comú en el *Conventus Tarraconensis*. La inscripció estava en la faixa que es veu sobre les figures.

El monument de Vilablareix (figures 156-159) (a l'extremitat occi-

Fig. 169. — Terminació d'un monument funerari (Museu Arqueològic de Barcelona) (Albertini)

(1) LABORDE, *Voyage*, pàgs. 26-27. — ALBIÑANA Y DE BORRÁS, Juan Francisco, i BOFARULL Y BROCA, Andrés de, *Tarragona monumental, descripción histórica y artística de todas sus antigüedades y monumentos celtas y romanos*, Tarragona, 1849, pàgines 182-185.

(2) CAGNAT, C. CHAPOT, *Manuel d'Archéologie Romaine*, vol. I, pàgs. 337-338.

(3) «...sed apparet titulum fuisse hominis unius (fortasse Cornelli alicuius) aut plurium, qui sepulcrum sibi fecerunt, «ubi» ossa sua «perpetuo remanerent». C. I. L., II, número 4283.

Fig. 170. — Gorgona d'un monument funerari (Museu Arqueològic de Barcelona)
(*Albertini*)

Fig. 171. — Gorgona d'un monument funerari (Museu Arqueològic de Barcelona)
(*Albertini*)

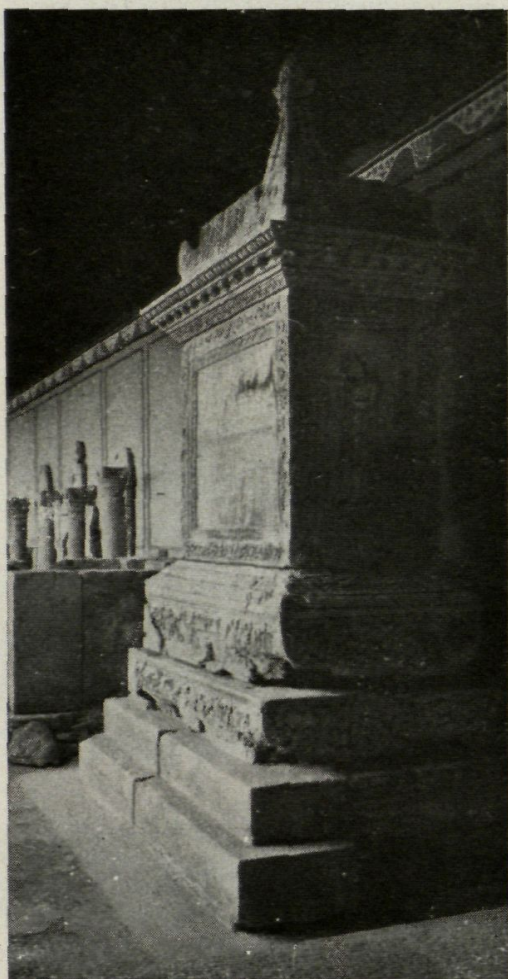

Fig. 172. — Sepulcre d'Etruvius Capreolus (Museu d'Aquileia)

dental del pla de Girona), està format per dos cossos de figura prismàtica recta de base rectangular, servint un d'ells de basament a l'altre i donant lloc aquell en el seu interior al *conditorium*. Està cobert aquest per una volta de canó seguit, feta amb maons. El restant del monument està construït amb formigó. La inscripció dedicatòria col·locada en la part superior del basament ha desaparegut. No sembla presentar orientació determinada, ja que la façana principal forma un angle de 30° 30' amb el nord magnètic, envers l'oest. Serveixen de seient a les parets del cos superior tres filades de rajoles posades sobre el basament. En la façana del cos superior s'obre un arc de mig punt que és la testa d'una volta de canó seguit perpendicular a la façana principal i construïda amb el mateix formigó amb què estan formades les parets. Per la secció vertical es pot veure que dessorre de dita volta de formigó que cobreix el cos superior

del monument, hi ha una mena de terrat, circuit per un ampit o barana. En les cares interiors de dit ampit es veuen uns forats que per la seva forma, així com per la disposició de llurs cares, semblen les caixes dels cairats o vigues que sostingueren el sostre, quedant d'aquesta faisó, entre aquell i la volta de formigó, un espai (1).

Semblant a l'acabat d'estudiar, és el sepulcre romà d'Aigüesvives, que es troba situat també en el pla de Girona (fig. 160).

(1) GIRBAL, Enric Claudi, *Sepulcre romà en los encontorns de Girona*, «Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana», II, Barcelona, 1883, pàgs. 527 i següents.

Fig. 173. — Croquis de restauració d'un sepulcre en forma d'ara

Es reprodueix aquest tipus en el sepulcre de prop de Lloret de Mar (figures 161-163). Està dividit en tres cossos: basament, torre pròpiament dita i terrat, i és de planta quadrada. El basament és massís: sobre d'aquest corre una faixa formada amb filades de maons que van en degradació progressivament. El cos central és també un massís terminat amb una senzilla cornisa, formada

Fig. 174. — Basament d'un sepulcre descobert en la necròpolis cristiana de Tarragona

per tres filades de maons. El tercer cos o terrat està solament obert per la cara que mira a migdia. El basament massís és pròximament quadrat i mesura 2,80 m. de costat. L'altura d'aquest sobre el nivell del terreny és de 0,60 metres. El terrat o plataforma oberta solament pel costat que

mira a migdia està tancada per una paret de 0,44 metres de gruix per 0,94 d'alçada; l'espai lliure interior tenia 1,15 metres d'ample per 1,55 de llarg; la part exterior mesura 2,06 metres. Tot l'edifici està construït amb pedra del país carejada, disposada en filades irregulars i unida amb morter; l'exterior fou enlluït (1). En el centre de la torre hi ha una petita cam-

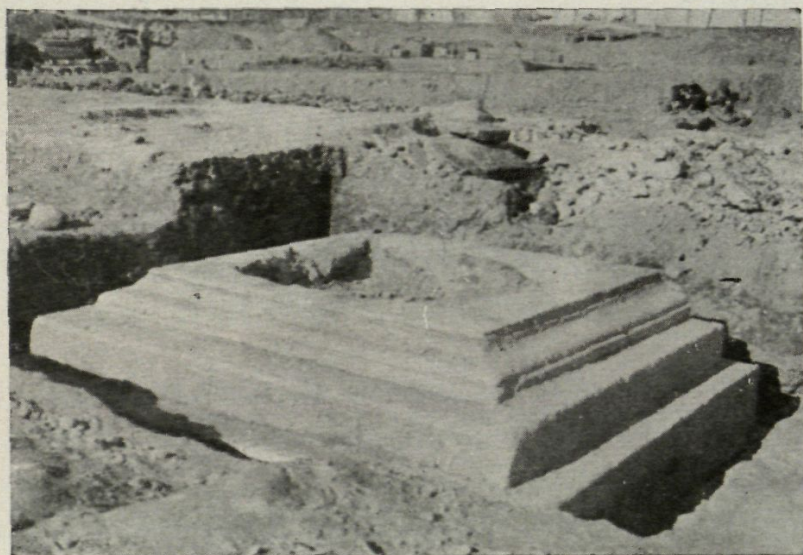

Fig. 175. — Basament d'un sepulcre descobert en la necròpolis cristiana de Tarragona

(1) BOTET Y SISÓ, Joaquín, *Monumento romano de Lloret de Mar, villa de la provincia de Gerona*. «Boletín de la Real Academia de la Historia», XX, Madrid, 1892, pàgina 218 i següents.

bra semi-ovalada que sembla que estava destinada a guardar una o dues urnes. Un basament destruït pels anys, d'un monument funerari turri-forme s'albira dalt d'un turó prop de les ruïnes d'Empúries (fig. 164); el seu pla és un quadrat de quatre metres noranta centímetres de cos-

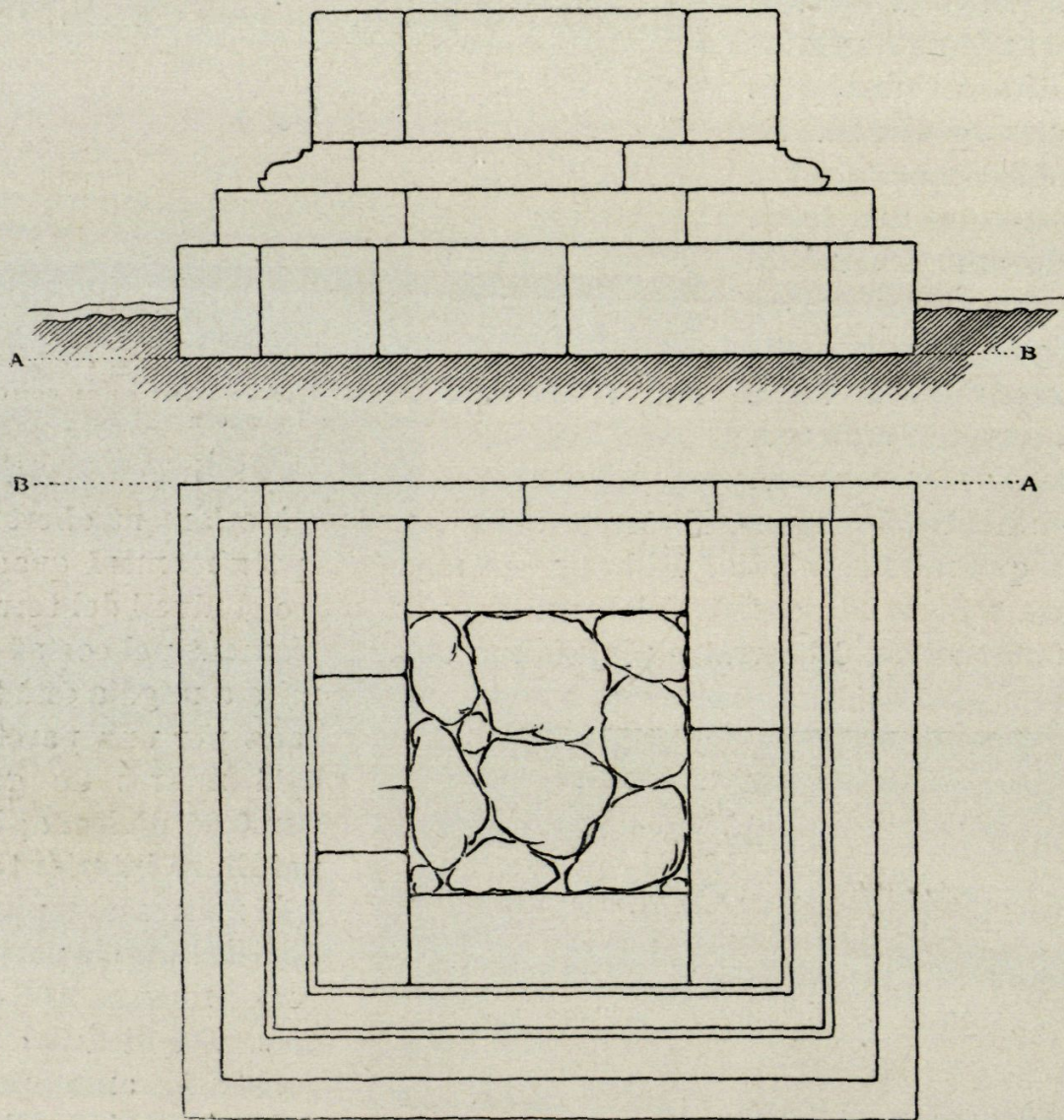

Fig. 176. — Basament d'un sepulcre descobert en la necròpolis cristiana de Tarragona

tat; queda d'ell sols el nucli interior de reble menut, fet a filades, enrasant amb les dels carreus que el revestien exteriorment, les entrades i sortides dels quals han estat com impreses en l'obra. Té les cares orientades als quatre vents i estava voltat d'una paret revestida de carreu petit. Al seu voltant ha estat descoberta una necròpolis d'incineració que sembla de la població indígena de temps romà.

A aquest gènere pertany el monument que es troba prop de Sagunt

a la carretera que segueix l'antiga via romana. Forma un cos prismàtic de base quadrada de 5,50 metres de costat amb una arcada en una de les seves cares que dóna a una petita cambra coberta amb volta circular (1).

Un monument trobat a Barcelona guardat al Museu Arqueològic explica els sepulcres de què parlem. Es una reproducció en petit d'una d'aquestes torres funeràries descrites (fig. 165), en les quals sobre un pedestal es veu, com en algunes d'elles, una gran arcada per aixoplugar l'estàtua del difunt al davant del qual s'aixeca l'ara funerària.

SEPULCRES
DE PLA CENTRAL

Laborde va reproduir prop de Tarragona unes ruïnes d'un edifici de pla quadrat (fig. 166); amb fornàculs

de pla circular en els angles, alternats amb altres rectangulars posats al centre de les quatre cares. Es un tipus comú de cambra funerària que hi ha en una gran part d'Itàlia (2).

SEPULCRES
EN FORMA D'ARA

E. Albertini ha assenyalat dues peces ornades d'escul-

tures, que coronaven un gran monument sepulcral (3) que foren trobades en la part exterior de la ciutat de Barcelona no lluny de les muralles, per tant al començament d'un camí, formes simètriques que recorden les volutes i els pulvinars del coronament d'una gran ara. En els cercles extrems hi ha la representació de testes de Medusa; en la part plana escenes d'amfiteatre; un home que caça un senglar ajudat d'un gos en un dels costats; la part externa és ornada d'imbricacions (figs. 167 i 168).

El monument devia tenir la disposició del sepulcre en forma d'ara (fig. 173) com el que reproduïm del Museu d'Aquileia fet construir per *Q. Etruvius Capreolus* (fig. 172). El fragment (fig. 169) (4) forma part d'un altre monument anàleg; la testa de Medusa és ornada en la part superior de dos ales esborrades. Anàloga aplicació tingueren les escultures representades en les figures 170

Fig. 177. — Altar de Líria
(Albertini)

(1) SARTHOU Y MARTÍNEZ ALOY, *Província de València*, II, en *Geografia General del Reino de Valencia*, dirigida per CARRERAS I CANDI, pàg. 680.

(2) LABORDE, *Voyage*, I, lám. LVII, pàg. 35.

(3) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, n.º 172 a 176.

— ALTMANN, Walter, *Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit*, Berlin, 1905.

(4) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, n.º 174.

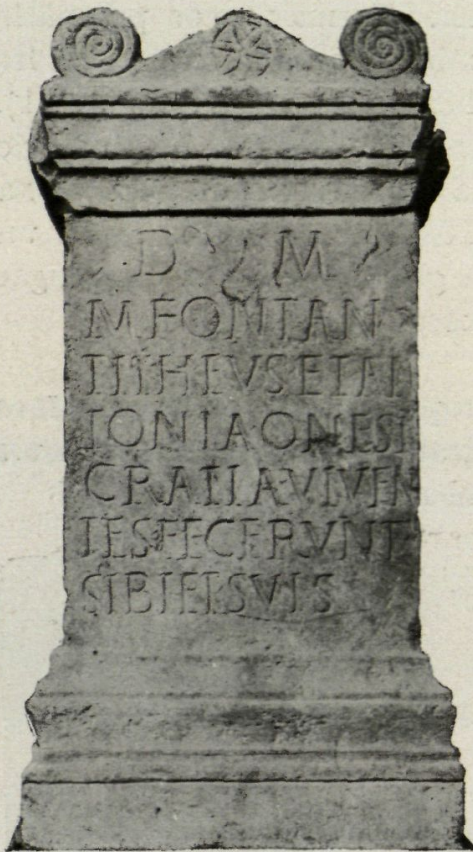

Fig. 178. — Altar funerari de València
(Museu de València)
(Albertini)

Paradís començava a la lluna i hi veien la testa de Medusa que succesivament es representava semblant a la cara rodona i aplanada que els esperits senzills han vist sempre en el nostre satèlit. Així en els sepulcres es representava la testa de la guardiana de l'entrada del Paradís (4).

Aquests monuments inspirats en la forma d'una ara eren inaccessibles pels sacrificis.

(1) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, n.º 171, 174, 175 i 223.

(2) Fragments diversos del Museu de la Necròpolis cristiana de Tarragona.

(3) J. P. I C., *Necròpolis cristiana de Tarragona*, Anuari de l'I. d'E. C. 1921-1926, pàg. 107.

(4) CARCOPINO, Jérôme, *La Basilique Pythagoricienne de la Porte Majeure*, Paris, 1927.

i 171 (1). Trossos d'escultura semblants s'han trobat a la necròpolis de Tarragona procedents dels monuments pagans aprofitats (2). Cal assenyalar encara, el basament d'un sepulcre (figs. 174-176) potser d'aquesta disposició trobat en la necròpolis cristiana de Tarragona (3).

La Medusa era representada comunement en els sepulcres. Es sabut que amb la mirada sola la Gorgona tenia el poder de convertir els homens en estàtues de pedra; així l'horrible testa era una guarda del sagrat de la tumba. J. Carcopino l'assenyala com guardiana dels portals del Paradís imaginat per les sectes òrfiques. Pels pitagòrics el

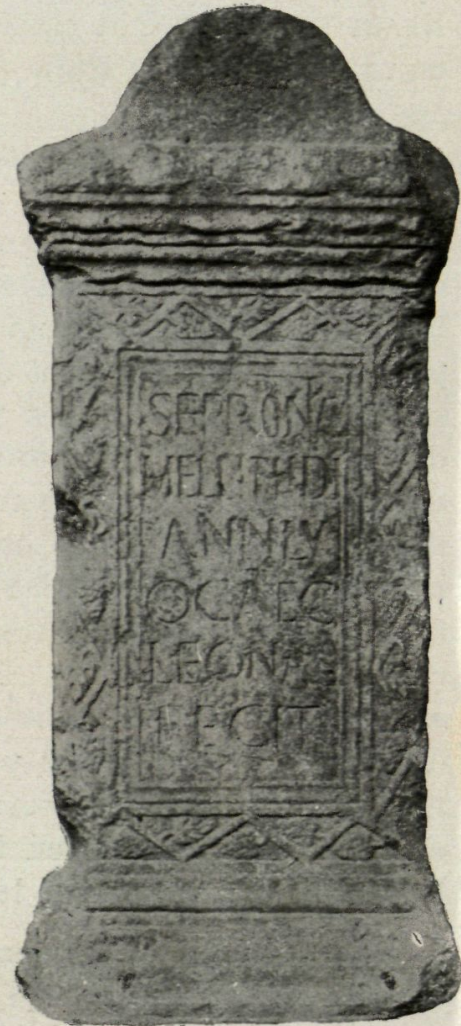

Fig. 179. — Altar funerari de Vilamarxant
(Museu de València)
(Albertini)

Les ares propiament dites eren de menors dimensions. De vegades el monument funerari consistia en una ara de les dimensions usuals amb llur coronament característic, en les que la inscripció dedicada als déus Manes, indica llur caràcter sepulcral.

Les formes trobades al Conventus Tarracensis són, en general, senzilles. La més luxosa fou trobada a Líria (1). La forma en la part superior és ja degenerada en un frontó circular amb dues acroteres (fig. 177). En el frontó hi

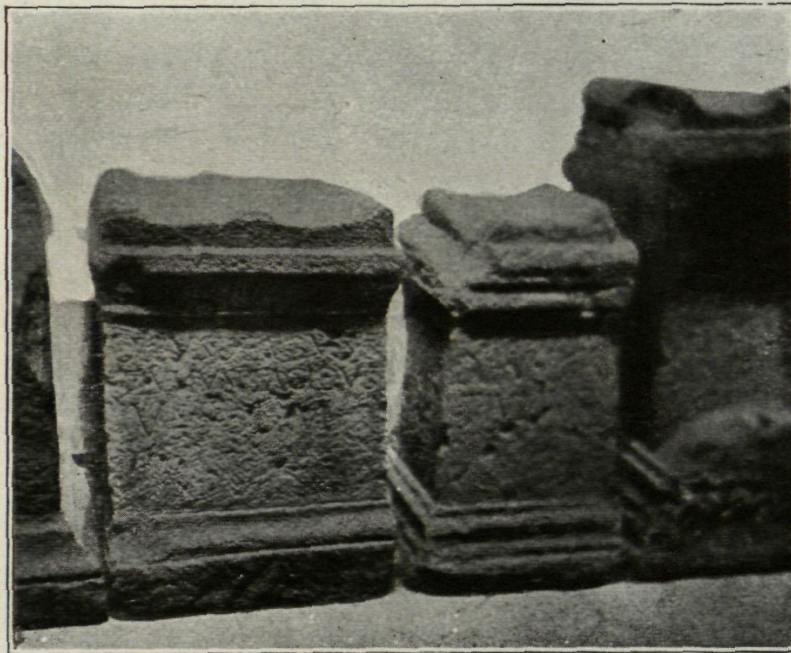

Fig. 180.

Altars funeraris (Museu Arqueològic de Barcelona)

ha una àguila devorant un serpent. El serpent és la representació de l'ànima immortal; l'àguila és l'ocell del sol encarregat de portar les ànimes, representades pel serpent, al cel. Als cantons sota el frontó hi han testes de moltó, dels corns dels quals penja una garlanda de flor, fulles i fruits, i al centre hi ha la inscripció dedicada als Manes de Cornèlia Panthera pel seu marit *Lucinius*

Fig. 181.

Altars funeraris (Museu Arqueològic de Barcelona)

(1) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarracensis*, n.º 15.

Fig. 182.
Cippus sepulcral amb una Gorgona

esculpida sumàriament; la part prismàtica central conté en una de les seves cares la inscripció; la motllura de sòcol la acabava en la part inferior (figs. 180 i 181).

Altres ares sepulcral les coneixem incompletament; d'elles es conserven ja solament la base, ja el cos central (3), ja la part superior (4).

En la part horitzontal superior de les ares hi ha un clot rectangular en el qual hi ha encastada una forma de terminació que en els seus orígens representava la flama encesa

(1) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, n.º 7.

(2) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, n.º 183.

(3) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núms. 12 i 146.

(4) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, n.º 8.

Licinius Nicomedes; sota el rectangle de l'epígraf hi ha la testa de Medusa.

Altra ara trobada a València (1) té el frontó triangular amb una estrella al centre (fig. 178). El frontó surmonta una cornisa. Al centre hi ha la inscripció de dedicació als déus Manes per *M. Fonterius*, *Antitheus* i *Antoni Onesi* que s'havien fet la sepultura per a ells i els seus; i en la part inferior una motllura de sòcol. Altres acaben en forma cilíndrica (figura 179).

Al Museu Arqueològic de Barcelona es troben diverses ares (2) en què la part superior està

Fig. 183. — Estela (Tortosa)

sobre l'altar, com en diversos altars del Museu d'Arlés a Provença. Poc a poc la forma general es converteix en una pinya i en un element terminal purament decoratiu.

Aquestes formes s'aixecaven sobre unes grades.

Els altars com els altres monuments menors que després descriurem, s'aixequen ja sobre un *conditorium*, ja sobre un enterrament individual que consisteix en una simple fossa d'inhumació o una urna d'incineració col·locada a terra, més o menys guardada per pedres i maons.

Fig. 184. — Fragment d'estela funerària de Sagunt, avui perduda

(Lumières)

CIPPUS

Altres vegades el monument

era sols un senyal indicador com

el *cippus*, que era una pedra rectangular o circular que s'elevava sobre un sepulcre i assenyalava el seu lloc al vianant.

Els *cippus* trobats en el *Conventus Tarraconensis* prenen forma diversa. Un de Barcelona és coronat per la testa de Medusa guardadora dels sepulcres (fig. 182). Chabret (1) ens descriu el de Sagunt en el qual l'epi-

tafi està voltat de senzilla motllura, forma romana usual. A Palma de Mallorca els *cippus* presenten la forma de portes tancades, amb llurs claus, tema que els romans havien après dels

Fig. 185. — Fragment d'una estela (Museu Arqueològic de Tarragona)

(Albertini)

(1) CHABRET, *Sagunto*, II, pàg. 103 i següents.

etruscs (1). En les valls del nord del Pireneu, en el Cominges i en el Coserans, a la vall de Luchon i a la nostra Vall d'Aran, el *cippus* pren una

Fig. 186. — Fragment d'estela funerària amb la imatge del difunt (Museu de Girona)

forma primitiva i bàrbara en la seva escultura. El termina un frontó en el centre del qual s'ha gravat grol·lerament un o dos estels; sota d'ell apareix el cos d'un home i una dona en silueta, recordant els retrats dels difunts, sovint dintre una arcada sostinguda per rudimentàries columnes. Es el senyal dels llocs on la civilització romana no hi pot portar l'art ciutadà.

ESTELES

Els monuments funerals es re-

dueixen sovint a major simplicitat;

a una llosa esculpida que els arqueòlegs anomenen amb el mot grec de *stela*. Un exemple és la guardada a Tortosa aparedada en els murs del Castell (2); ocupa el cos de l'estela la inscripció enquadrada dintre d'una motllura i sobre el requadrat hi ha la representació d'un vaixell; en la part superior un frontó ornat d'una rosàcea entre dos grans acroteres (figura 183).

Un fragment d'estela notable (fig. 184) existia a Sagunt i va ésser descrit pel comte de Lamières (3): sobre el cos prismàtic que conté la inscripció hi ha una cornisa sobre la qual s'aixeca una forma apuntada. Aquest tipus, en la seva disposició general és usat en tot el món romà. Al costat de la part baixa de la forma terminal hi ha dos asters dintre sengles cícrcols. Al centre — diu Lamières, que la va veure completa — hi ha un cistell místic del qual pengen serpents, representació de les ànimes. Hi ha esteles que conserven la tradició del monument funerari en forma de temple i acaben en un frontó (fig. 185).

Un relleu conservat al Museu de Girona (4) sembla ésser un fragment d'estela amb la imatge del difunt. S'hi veuen encara les motlures que l'enquadraven i les d'un rectangle superior (fig. 186).

(1) HÜBNER, *La Arqueología de España*, pàg. 255. — GROUSSET, René, *Etude sur l'histoire des sarcophages chrétiens*. Paris, 1885, pàgs. 3 i 4.

(2) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, n.º 49.

(3) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, n.º 40.

(4) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, n.º 241.

Fig. 187. — Sarcòfag amb la representació del rapte de Proserpina (Museu Arqueològic de Tarragona)

V

ELS SARCÒFAGS I URNES CINERÀRIES

L'ús dels sarcòfags s'extén a Roma cap al segle II en minvar la pràctica de la incineració i és freqüent al segle III. Són quasi sempre en el nostre país obra industrial de marbrista que els ven fets, decorats amb relleus que repeteixen models comuns, i que deixen únicament lloc per a la inscripció funerària o pel bust que s'hi ha d'esculpir, més o menys semblant al difunt. Per això els temes es repeteixen en indrets distants i en un mateix país, guardant una mateixa composició. Es posaven a l'aire lliure en els cementiris, dintre els monuments, junt als murs, i fins dintre el clos particular funerari de vora els camins i a vegades, els sarcòfags senzills eren simplement enterrats.

Descriurem en aquest capítol els sarcòfags que no continguin en llur escultura representacions iconogràfiques o símbols clarament cristians, encara que ho sigui l'epitafi que fou gravat en utilitzar-los com a sepulcre de cristians.

SARCÒFAGS HISTORIATS La representació del rapte [de Proserpina es troba en els sarcòfags catalans, a Barcelona, a Tarragona i a Girona (1). El de Tarragona, el més groller (fig. 187) el publicà i estudià el P. Flórez (2). Les dimensions són: 1,87 m. de llarg, 0,68 m. d'alt i 0,59 m. d'ample. El sarcòfag que es guarda avui al Museu Arqueolò-

Fig. 188. — Girona. Església de Sant Feliu : Sarcòfag amb la representació del rapte de Proserpina

gic de Barcelona, amida 2,70 m. de longitud per 0,49 m. d'alçada i 0,69 m. d'ample (fig. 189). L'aparedat en el presbiteri de l'església de Sant Feliu de Girona, tallat en marbre blanc, té 2,18 m. de llarg per 0,54 m. d'alt (figura 188).

Per la seva descripció es poden considerar dividits en tres parts. En la primera, Proserpina collint flors en els camps de Nyssa amb els

Fig. 189. — Sarcòfag amb el rapte de Proserpina (Museu Arqueològic de Barcelona)

fills de l'Oceà; de cop la terra produeix davant d'ella un lliri; la filla de Ceres, s'apressa a collir-lo, però de sobte se li obra la terra, i surt d'ella Plutó, portat pels seus cavalls immortals i arrabassa damunt del seu carro

(1) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núms. 124, 204 i 242, on hi ha una completa bibliografia i una descripció minuciosa.

(2) *España Sagrada*, XXIV, pàgs. 242 i següents.

d'or la donzella, la qual clama en va al seu pare Júpiter. Unicament Hecate i Helius ho contemplen. Els dos moments d'aquesta escena estan representats al centre i a la dreta dels tres sarcòfags; Proserpina està ajupida en el moment que el vell Plutó l'agafa per la mà. Hi ha al costat, a terra, els cistells de flors que collia, com refereix Ovidi. L'Amor, causa del fet, s'hi representa en forma d'infants alats. Minerva, Mercuri i Diana hi assisteixen en actitud protectora. En va la donzella invoca Júpiter son pare, el sobirà de l'Olimp; ni els homes, ni els déus senten la seva veu; Plutó se l'emporta violentament en el seu carro tirat per quatre cavalls, els noms dels quals, ens ha conservat

Fig. 190.— Un dels costats del sarcòfag de la fig. 189

Claudi, guiats per Mercuri, representat a l'extrem esquerre del relleu principal dels tres sarcòfags de Tarragona, Girona i Barcelona. Els sarcòfags acostumen a reunir aquestes dues escenes amb el començament d'un altre moment de la llegenda. Els crits de Proserpina arriben a fer-se sentir per Ceres, la seva mare, la qual, desesperada, abillada amb un fosc mantell, munta al seu carro també guiat per cavalls (costat dret dels sarcòfags de Girona i Barcelona) o per serpents (com en el de Tarragona) en ajut de la seva filla; segons una altra versió de la llegenda grega, la desesperada mare corre durant nou dies la terra sense que cap dels déus, ni cap home li vulguin dir per on ha passat Plutó, fins que trista, apa-

Fig. 191. — Un dels costats del sarcòfag de la fig. 189

Fig. 192. — Sarcòfag amb la representació d'una cacera (Museu Arqueològic de Barcelona)

rentant una vella fadigada, s'asseu a l'ombra d'una olivera, vora el camí d'Atenes a Eleusis, prop del famós pou Callichoron, on és recollida piadosament; allí es dona a conèixer i es fa aixecar un temple, on, mare dolorosa, airada, resideix inflexible, sense donar la seva benedicció fecundant damunt la terra, negant-se als precs de Jove fins que la seva filla

Fig. 193. — Testa del sarcòfag de la fig. 192

li sigui retornada. Júpiter envia aleshores Mercuri a cercar-la pels inferns, i dels braços de Plutó la porta als braços de la deessa al temple d'Eleusis; aquesta escena està representada en un dels caps del sarcòfag de Barcelona (fig. 190). Aleshores la terra floreix i Ceres abandona la soledat del temple per a tornar a fecundar-la cada any. Els misteris d'Eleusis eren com una representació de la peregrinació de Ceres i del seu dolor fins a retrobar la seva filla Proserpina (1). Els himnes que es cantaven en les eleusinies eren la relació del tema dels nostres sarcòfags i la contemplació de Ceres,

(1) Vegeu en DAREMBERG I SAGLIO, *Dictionnaire*, el mot *Ceres* on hi ha una extensa bibliografia sobre les nombroses representacions iconogràfiques d'aquesta antiquíssima llegenda grega.

la mare dolorosa de la mitologia clàssica. A l'altre cap del sarcòfag de Barcelona hi ha un pastor, amb el seu gos i dos moltons al costat d'un arbre, escena presa dels sarcòfags on es representa la llegenda d'Endimion, que com la de Demeter tenia caràcter funerari (fig. 191).

Aquest sarcòfag és un exemple de la representació d'escenes successives en relleu, compostes de manera que s'estableix entre elles una unitat de forma com si talment existís una sola i única escena.

Els sarcòfags del Museu Arqueològic de Barcelona (1) i el de Sant Feliu de Girona, son anàlegs, però més perfectes d'escultura que el de Tarragona. A les testes d'aquest sarcòfag hi ha Mercuri amb el seu caduceu i una filla de l'Oceà que porta a la mà dreta un cistell de fruita. Això demostra un mateix origen que potser sigui un centre d'exportació establert a la metròpoli o a Provença, on sembla que hi ha hagut una fabricació de sarcòfags i l'existència de determinats tipus iconogràfics que corrien tot el món romà.

Un altre sarcòfag digne d'ésser esmentat és el que representa una escena de caça que es guarda en el Museu Arqueològic de Barcelona (2)

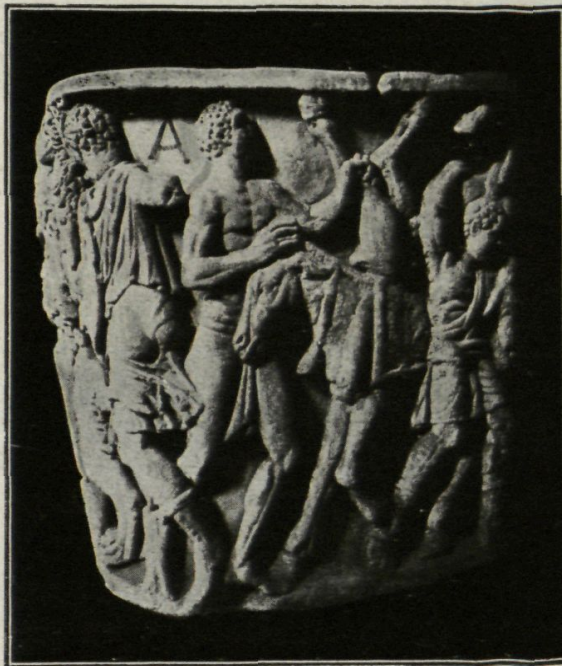

Fig. 194. — Testa del sarcòfag de la fig. 192

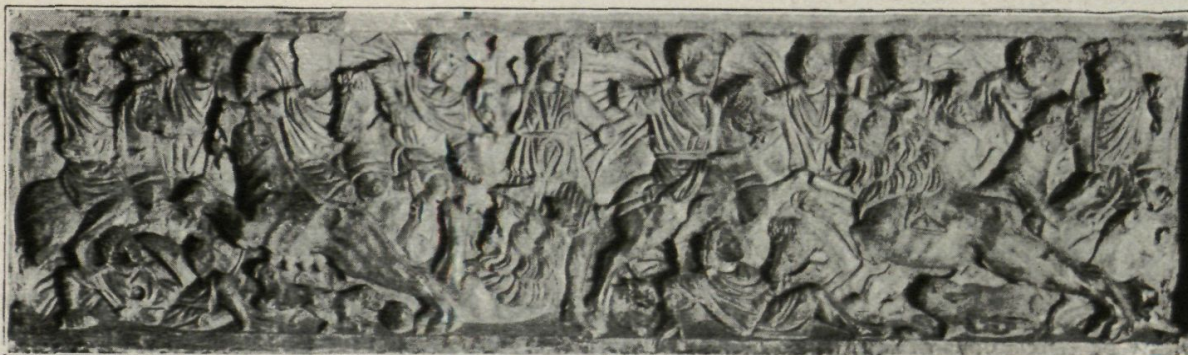

Fig. 195. — Girona. Església de Sant Feliu : Sarcòfag amb la representació d'una cacera

(1) ELIAS DE MOLINS, A., *Catálogo del Museo Provincial de Antigüedades de Barcelona*, Barcelona, 1888, núm. 869.

(2) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núm. 205.

Fig. 196. — Béziers. Sainte-Aphrodise : Sarcòfag amb la representació d'una cacera (Bonnet)

(figura 192). L'escena principal és la lluita de dos cavallers, auxiliats per gossos, contra un lleó. Una matrona, Diana, deessa de la cacera, coberta amb un capell, conversa amb un personatge masculí que porta un ceptre, senyal d'autoritat consular, a la mà esquerra; tenen per fons una cortina; una deessa, *Virtus*, protegeix i incita els caçadors. La figura central és un cavaller que llença un *pilum* o *venabulum* a la fera atacada. Peons armats d'escuts ajuden als genets. En un dels caps hi ha un cavaller, un dels caçadors, invocant abans de començar la cacera una estàtua de Diana la qual s'aixeca sobre una columna (fig. 193); a l'altre cap (fig. 194) uns seryents que transporten la caça sobre una mula.

Un tema anàleg de la caça del lleó es troba en el sarcòfag de Sant Feliu de Girona feta amb més o menys llibertat (1) (fig. 195); al centre, en una forma menys artística, la qual cosa indica un art de baixa època, es repeteix la mateixa escena del sarcòfag del Museu Arqueològic; el cavaller, muntat dalt d'un cavall que s'encabrita atacat pel lleó, protegit per la deessa *Virtus*, la qual cobreix el seu cap amb un capell; caçadors a peu i a cavall lluiten amb dues lleones; una de les quals defensa

Fig. 197. — Relleu de Tarragona amb la batalla de les Amaçones

(1) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núm. 243.

Fig. 198. — Ager : Sarcòfag amb representació de tritons i nereides

vigorosament els seus cadells. Aquests sarcòfags són una reproducció de temes comuns entre el marbristes escultors. Al Museu lapidari de Reims, es guarda un sarcòfag conegut per *Tombeau de Jovin*; és de factura pulcra, on es representa l'escena d'una cacera el grup principal de la qual és igual al sarcòfag del Museu Arqueològic. Un tema anàleg es troba en un sarcòfag del Museu del Louvre procedent de la Vil·la Borghese, de Roma. El sarcòfag de Sant Feliu de Girona té el seu parell amb el sarcòfag de l'església de Sainte Aphrodise a Béziers (1). La factura es anàloga; potser el de Béziers representa un estat de més perfecció en l'escultura, que és gròllera i descurada en el de Girona, però les figures són les mateixes, en disposició semblant, canviades únicament les dimensions d'algunes (figura 196).

La composició recorda relleus que representen la llegenda d'Hippolit (2).

A Tarragona es guardava fins fa poc un relleu que sembla la placa del davant d'un sarcòfag (3) (fig. 197).

Hübner (4) hi veia uns cavallers lluitant contra peons amb trajos característics, que sembla indicar guer-

Fig. 199.
Ametlla del Vallès : Relleu amb cavalls marins afrontats
(Albertini)

(1) *Géographie Générale du département de l'Hérault*, III, fascicle II: *Antiquités et Monuments du département*. Montpellier, 1095, pàg. 457.

(2) ROBERT, Carl, *Die Antiken Sarkophag-Reliefs*, III, 2, núms. 144 i 175.

(3) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núm. 125.

(4) *La Arqueología de España*, pàgs. 264 i 265.

Fig. 200. — Sarcòfag dels lleons. (Museu de la necròpolis de Tarragona) (Serra Vilaró)

ners ibèrics atacats per cavallers romans; és fàcil diu, que hagin pertenescut a algun monument, tal vegada a un arc triomfal erigit a August en commemoració de la seva victòria sobre els càntabres. Aquesta ha estat l'opinió constant dels arqueòlegs de la localitat (1). Un examen atent del relleu i la seva comparació amb els nombrosos sarcòfags que representen un dels combats de les amaçones amb els grecs (2), fa

Fig. 201. — Testa del sarcòfag de la fig. 200
(Serra Vilaró)

pensar que el tema de l'escultura de Tarragona és el de les amaçones a cavall i a peu combatent contra els herois grecs, nuus, retuts, en primer terme.

Aquest relleu actualment desaparegut de Tarragona, fou descrit per Pons d'Icart (3), essent perdut després i retrobat a començaments del segle XIX en la casa Montoliu del carrer de l'Abat, en la qual es conservà. Les dimensions són 2 m. de longitud per 0,71 m. d'alt i 0,25 de gruix,

(1) Vegeu les obres citades de HERNÁNDEZ SANAHUJA.

(2) ROBERT, *Die antiken sarkophag-reliefs*, II. Berlin, 1890, i especialment el de Sidon (Saida), avui al British Museum, lám. XLV del mateix volum i pàg. 76.

(3) *Libro de las grandezas de Tarragona*, pàg. 180.

la qual cosa fa verossímil la creença que es tracta de la part davantera d'un sarcòfag.

En un sarcòfag que es guarda actualment a l'església parroquial, procedent de l'antiga col·legiata d'Ager (1) es veuen representats quatre parelles de tritons, nereides i infants, en els intervals que rodegen un cercle amb el bust del difunt, la *conca imaginària*, tema comú en els sarcòfags romans (fig. 198). Els tritons assisteixen els morts a través de l'Oceà que és el fi de la terra i el començament del cel. Les nereides prenen part en l'apoteosi d'Aquiles després de la seva mort en el seu viatge triomfal a l'illa de Leuké on regna immortal. A les testes hi ha la representació de monstres marins. Es un tema comú en els sarcòfags romans.

Tots aquests relleus són obra feta en sèrie en obradors diversos, una imatge esfumada del que era l'escultura romana; d'una part les representacions alexandrines del paisatge amb llurs roques i arbres o de l'aigua del mar que havia iniciat l'art hel·lenístic (sarcòfags del rapte de Proserpina i de la caça, del Museu Arqueològic de Barcelona; sarcòfag d'Ager); d'altra part l'observació del natural que dona als relleus un valor de crònica o de document, propi de l'escultura romana (sarcòfag de la caça, de Sant Feliu, de Girona). En alguns es marca la rigidesa pròpia de la decadència.

Albertini indica la possibilitat d'haver format part d'un sarcòfag, el relleu amb dos cavalls marins, conservats a l'Ametlla del Vallès (2), a «Can Draper» (fig. 199).

Fig. 202. — Sarcòfag de Tipassa

(Serra Ràfols)

- (1) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núm. 151.
 (2) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núm. 229.

SARCÒFAGS ESTRIGIL·LATS Es cosa sabuda que en el segle III el tema dels estrigil·lats és profusament usat en els sarcòfags. L'excavació de la necròpolis de Tarragona ens ha proporcionat nous exemplars i nous tipus desconeguts abans en l'arqueologia catalana. Un d'ells (figura 200) és ornat en les seves testes amb figures de lleons abatent i devorant uns cérvols (1). La composició central és una figura de mig cos habillada amb una túnica i toga, posada damunt un pedestal, representant un personatge femení d'una certa edat, que té a la mà esquerra un volum i la mà dreta creuada damunt el pit, posició freqüent

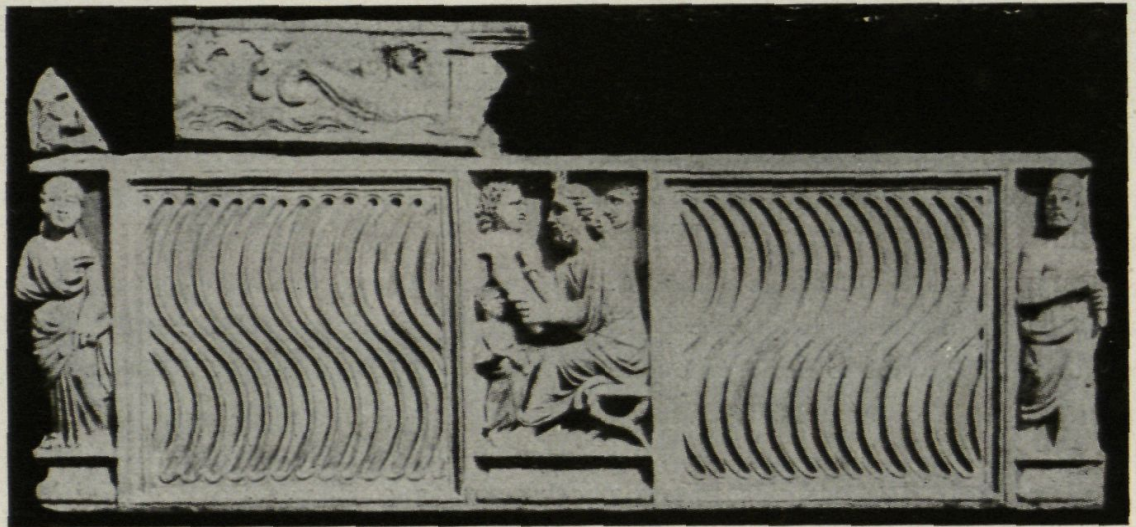

Fig. 203.— Sarcòfag amb la representació d'un filòsof. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)
(Serra Vilaró)

en l'estatuària romana. Una draperia fa de fons a la figura. A dreta i a esquerra es desenrotlla la decoració en estrigil·les fins a arribar als dos extrems, en els quals hi ha dos lleons que devoren llurs respectives preses, que són dos petits cérvols (fig. 201). Els cossos dels lleons donen la volta al vas funerari i ocupen els extrems. La crinera de les dues feres és abundosa i vigorosament treballada a cisell igual que la cara, les potes i les ungles, la qual cosa dóna un tipus de lleó a l'ensem naturalista i convencional. Els dos cérvols semblen com atuïts sota el pes de les feres. La part posterior del sarcòfag és sense treballar, el que ens demostra que anava adossat a una paret. El sepulcre no porta cap ins-

(1) BOSCH GIMPERA, *La necròpolis de Tarragona*, «Gasetta de les Arts», núm. 3 (juliol 1924), i SERRA I RÀFOLS, *Les troballes escultòriques de la Necròpolis romano-cristiana de Tarragona*, idem, núm. 25 (15 maig de 1925).—POULSEN, Frederik, *Sculptures antiques des Musées de province espagnoles*, Copenhague, 1933, pàg. 64.

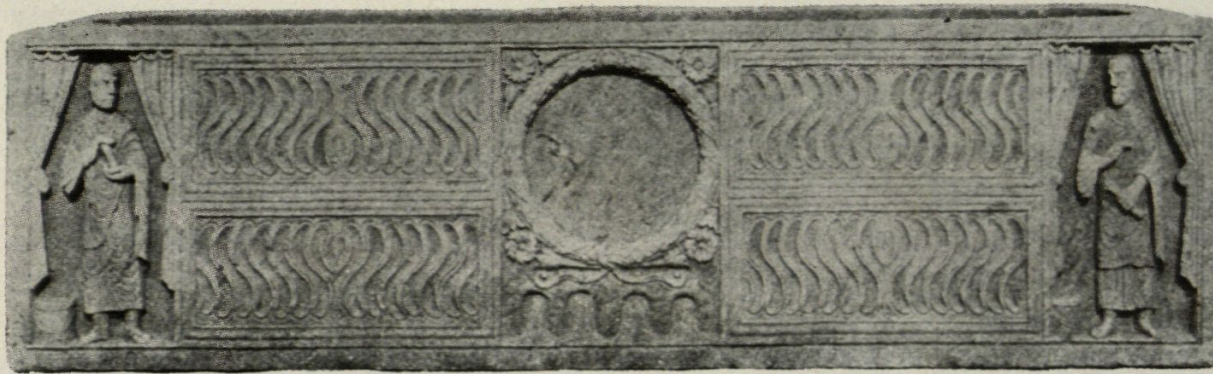

Fig. 204. — Sarcòfag estrigil·lat. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)

(Serra Vilaró)

cripció, en cas de haver-n'hi havia d'ésser a la tapa, que no existia en el moment de la troballa. Aquest sarcòfag no és res més que un nou exemple d'una sèrie estereotipada que compta ja amb nombrosos exemplars, que ofereixen entre ells diferències de detall, però tots es redueixen a la mateixa composició (fig. 202). El tipus (1) sembla correspondre als segles III, IV i V, havent-n'hi que sense variar en res la disposició són manifestament pagans i d'altres clarament cristians. El sarcòfag tarragoní dels lleons probablement és del segle III i no pot ésser considerat com a obra d'un marbrista de la localitat, sinó com a un vas fune-rari importat d'Itàlia completament acabat, per a servir de lloc de repòs a algú ric tarragoní. Ens ho demostra també la qualitat del material que no és de cap pedra del país.

Un altre sarcòfag estrigil·lat trobat a la necròpolis cristiana de Tarragona (fig. 203), és de marbre i amida 2,16 per 0,68 per 0,705 m. (2). Té en la seva cara principal dos quadrats posats simètricament, que ocupen tota l'alçada del sarcòfag, plens d'estrigil·les emmarcades per una motllura. En els dos cantons sobre un sòcol en forma d'escòcia hi ha una dona i un home. La dona va

Figs. 205 i 206. — Fragments de sarcòfags, (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)

(Serra Vilaró)

(1) Sarcòfags de Tipassa i de Clieden.

(2) SERRA I VILARÓ, J., *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*. Madrid, 1928, sepulcre núm. 74, pàg. 40.

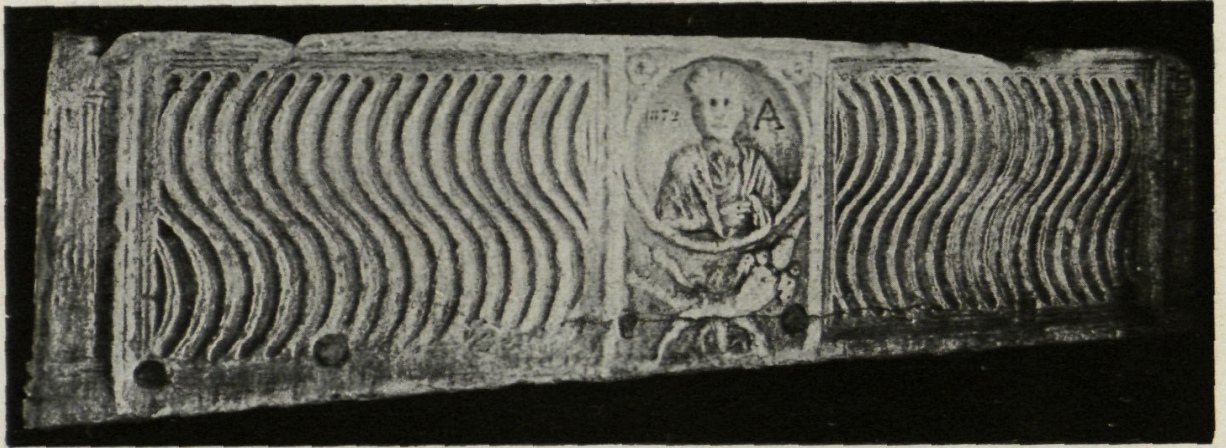

Fig. 207. — Sarcòfag procedent del monestir de Sant Cugat del Vallès. (Museu Arqueològic de Barcelona)

habillada amb la *stola* i el *pallium* a l'espatlla, que li embolcalla el cos. Amb la mà dreta, al mateix temps que aguanta un *volumen*, sosté el *pal-lium*, mentre la mà esquerra surt per sobre els plecs del mantell. Darrera té esculpit un arbre. L'home porta solament el *pal-lium* que li abriga la part baixa del cos i li cobreix l'espatlla esquerra. En la mà esquerra porta també un *volumen*. El rectangle del centre és ocupat per un personatge barbut amb cabells llargs, un alt tupè al front, habillat amb túnica i pal-li, calçat de sandàlies, assegut sobre una cadira plegable, *sella*, senyal de dignitat. Està llegint amb gran expressió, com si ho fes a un públic a qui volgués convèncer, un *volumen* que desplega amb les dues mans; un home, representat més petit, barba-mec, habillat amb túnica i toga,

escolta atentament; al fons dues *hermæ* de personatges joves, un de cada sexe.

Es sabut que en la tarja del centre dels sarcòfags es representava el difunt amb les eines o instruments del seu treball. El relleu és potser simplement la representació d'un filòsof, al·lusió a la professió del difunt, pel qual el sarcòfag va ésser escul-

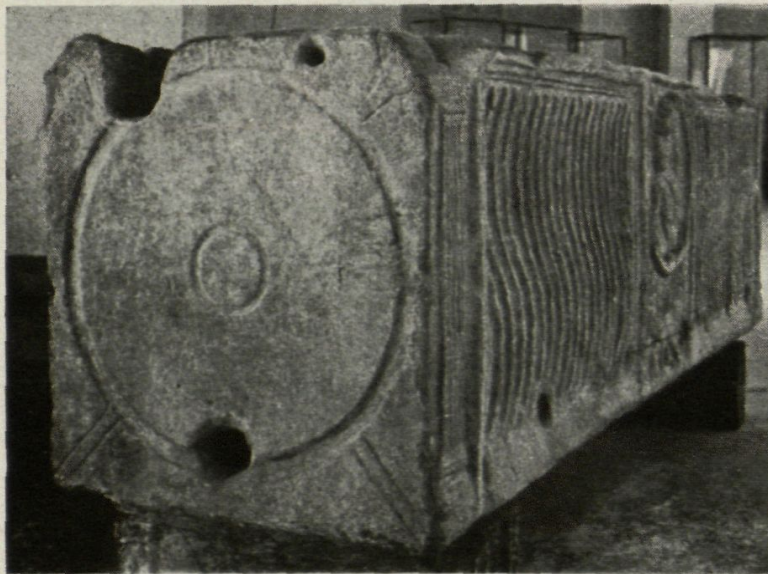

Fig. 208. — Testa del sarcòfag de la fig. 207

Fig. 209. — Sarcòfag estrigil·lat. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)
(Serra Vilaró)

pit. Marcial i Juvenal blasmen els que volien semblar filòsofs, per la forma estranya del pentinat del cabell i de la barba. Salomon Reinach (1) ha estudiat un grup de busts que en la part superior del cap porten un petit monyo fet amb els cabells de l'occiput recullits cap amunt, i ha formulat la hipòtesi que representen filòsofs del segle I coneixedors de les doctrines de Buda, del qual imiten la forma del pentinat, tal com es troba en l'escultura de Gandhara. El caracteritzar les idees pel pentinat fou costum general. Els sacerdots d'Issis i Serapis s'afaitaven tot el cap. Els sacerdots cristians heretaren parcialment aquesta pràctica antiga. Els *hermæ* del fons vol potser determinar el lloc on el mestre dóna son ensenyament: l'atri de la casa, per exemple, ornat dels *hermæ* dels

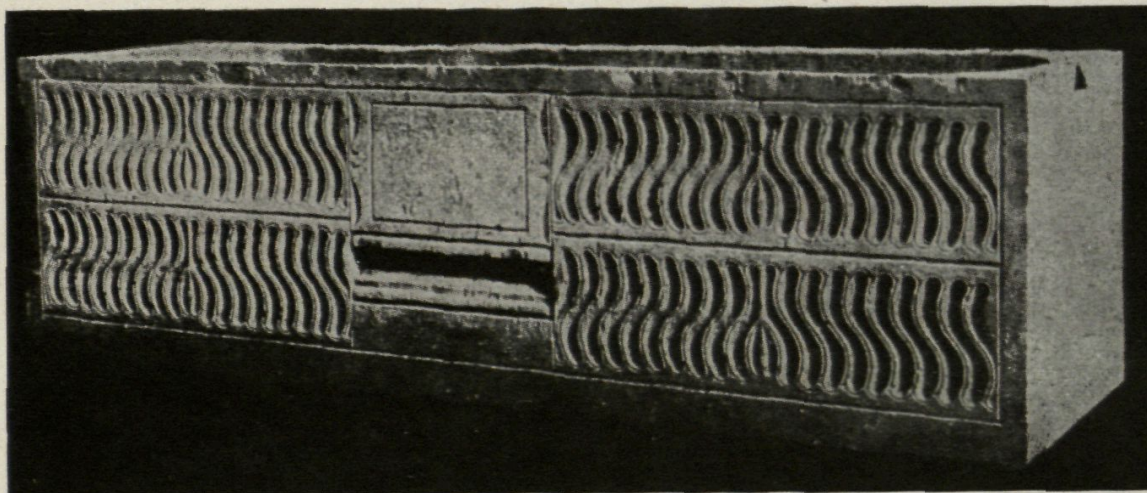

Fig. 210. — Sarcòfag estrigil·lat. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)
(Serra Vilaró)

(1) REINACH, S., *La touffe de cheveux sincipitale*, «Gazette de Beaux Arts», vol. II de 1929, pàgs. 1-9. — POULSEN, *Sculptures antiques*, pàgs. 65-67.

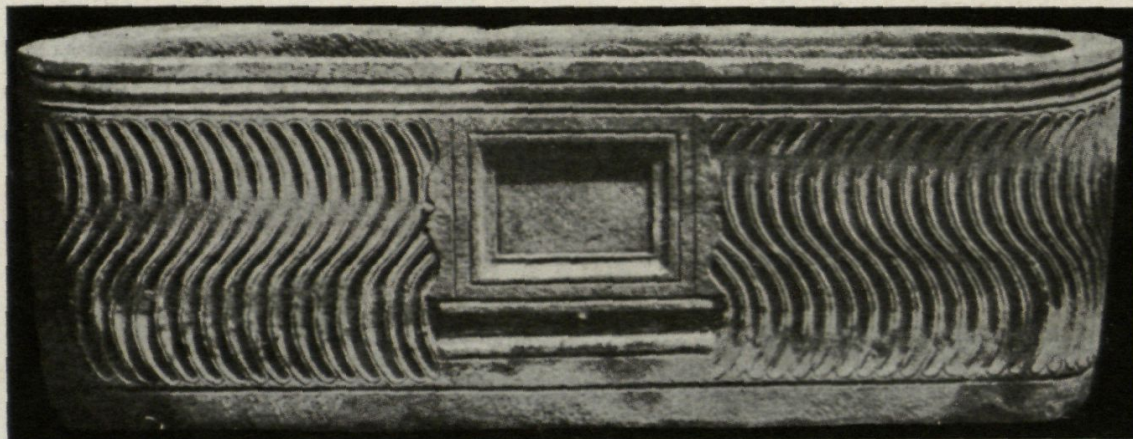

Fig. 211. — Sarcòfag estrigil·lat. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)

(Serra Vilaró)

difunts. La tapa tenia esculpida una fila de monstres marins nadant sobre les aigües ondulades. Els senyals del treball del trèpan hi són clarament visibles. Mossèn Serra i Vilaró ha relacionat aquest sarcòfag amb un del Museu de Marsella (1), amb un de Pisa i amb un altre del Palazzo Feoli de Roma (2). El sarcòfag ha estat reemplet i conté una dedicatòria del fill, libert d'August, a sa mare Juvència Paula.

Una altra de les variants dels sarcòfags estrigil·lats és descobert a la necròpolis de Tarragona (3) és fet de calissa blanca amb vetes rojes i tampoc no és de cap pedra del país (fig. 204). Amida 2,10 ms. de llarg per 0,60 d'alt i 0,60 d'ample, externament és rectangular i també ho és en la seva cavitat interior; únicament té treballada la cara anterior; és anepigràfic i li manca la tapa. La disposició de la decoració és la següent:

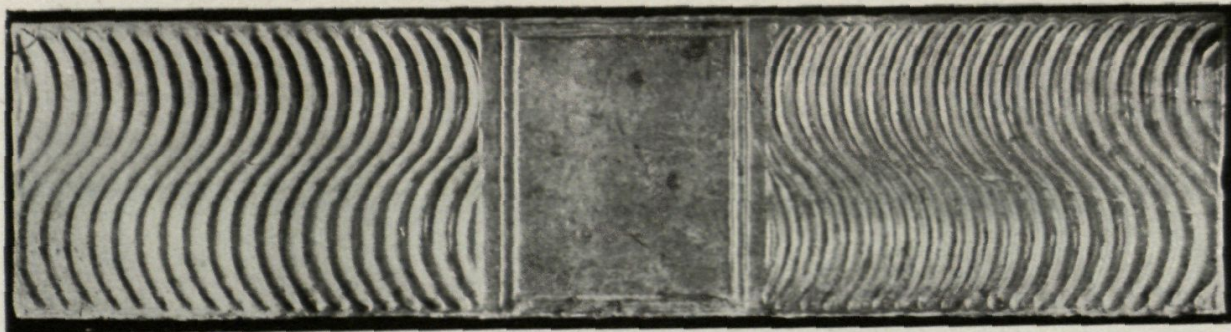

Fig. 212. — Sarcòfag estrigil·lat. (Barcelona. Santa Maria del Mar)

- (1) ESPÉRANDIEU, *Recueil général de bas-reliefs de la Gaule romaine*, I, pàg. 62.
 (2) GARRUCCI, *Storia delle arte cristiane*, vol. V.
 (3) SERRA I RÀFOLS, *Les troballes escultòriques de la necròpolis romano-cristiana de Tarragona*, pàg. 2. — POULSEN, *Sculptures antiques*, pàg. 65.

Fig. 213. — Sarcòfag acanalat. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)

(Serra Vilaró)

dues figures ocupen els extrems, dues zones simètriques d'estrigil·les, un motiu central. Les figures, simètriques, són dos personatges masculins habillats amb túnica i toga molt semblants l'un a l'altre; els plecs de la roba, rígids, tracten d'imitar les draperies de la bona època. Aquests personatges surten per un portal entre dues cortines, apareixen de front amb la cara vista de tres quarts, porten un volum que la figura de la dreta té a la mà esquerra mentre manté aixecada l'altra mà amb dos dits estesos, i la figura de l'esquerra sosté el volum entre les dues mans; tots dos porten una barba curta, els ulls són desproporcionadament grossos; tenen als peus sengles *scrinia*. Les estrigil·les formen dues sèries superposades a cada costat, cada una d'elles tancada dins d'un rectangle. El motiu central està constituït per una corona de llorer a la qual

Fig. 214. — Sarcòfag acanalat. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)

(Serra Vilaró)

s'entortolliga una cinta que té una llaçada a la part inferior; als angles hi ha quatre rosetes i unes campànules acaban d'omplernar els buits. Aquesta corona està posada a la part de dalt i deixa a sota un espai ornat

per una línia ondulada que recorda la de les cintes de les corones que ornem molts sarcòfags cristians. L'espai central de la corona, el més apropiat per a haver-hi una inscripció, resta buit. Es una obra d'importació.

Altre sarcòfag trobat a la necròpolis de Tarragona és de la mateixa pedra i estil que l'anterior. De la seva escultura es conservava sols la part baixa, estrigil·lada, i els senyals d'un personatge a cada costat. A pocs metres d'on fou trobat es trobà la figura usual de l'home amb un

Fig. 215. — Sarcòfag acanalat. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)

(Serra Vilaró)

volumen a la mà dreta i l'*scrinium* junt al peu esquerre sortint d'un portal encortinat (fig. 205), que segurament correspon a l'angle esquerre d'aquest sarcòfag. Un fragment quasi igual, que fou aprofitat per una lauda sepulcral en el segle XIV és guardat al Museu Arqueològic de Tarragona (1) (fig. 206). Un *scrinium*, fragment d'una representació anàloga, fou trobat també a la necròpolis de Tarragona (2). Fórmules d'obrador, eren reproduïdes amb gran abundància i exportades per tot el món romà.

Un dels tipus de sarcòfag comunament reproduït pels artífexs del

(1) SERRA I VILARÓ, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, 1929, pàgs. 35 i 36, làms. XLVIII i XLIX.

(2) SERRA I VILARÓ, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, 1928, pàg. 83.

Fig. 216. — Sarcòfag acanalat. (Museu Arqueològic de Tarragona)

segle III, és el sarcòfag amb estrigil·les, amb el bust del difunt al centre d'un espai rectangular. Així és un sarcòfag (figs. 207 i 208) procedent del Monestir de Sant Cugat del Vallès, avui al Museu Arqueològic de Barcelona. La part compresa entre el *clipeus* i la part baixa del rectangle està omplerta per corns de l'abundància creuats simètricament; sengles pilastres corínties completen la composició (1). Les testes són ornades amb formes circulars.

Una altra variant d'aquest tipus, descoberta a la necròpolis de Tarragona (fig. 209) (2), té com a tema central una corona de llorer que encercla un exàgon amb una inscripció: als *manes* de Sempronia Ursa. Es rectangular de calissa fossilífera groguenca, que és una pedra pròpia del país; amida 2,20 m. per 0,65; probablement és producte dels

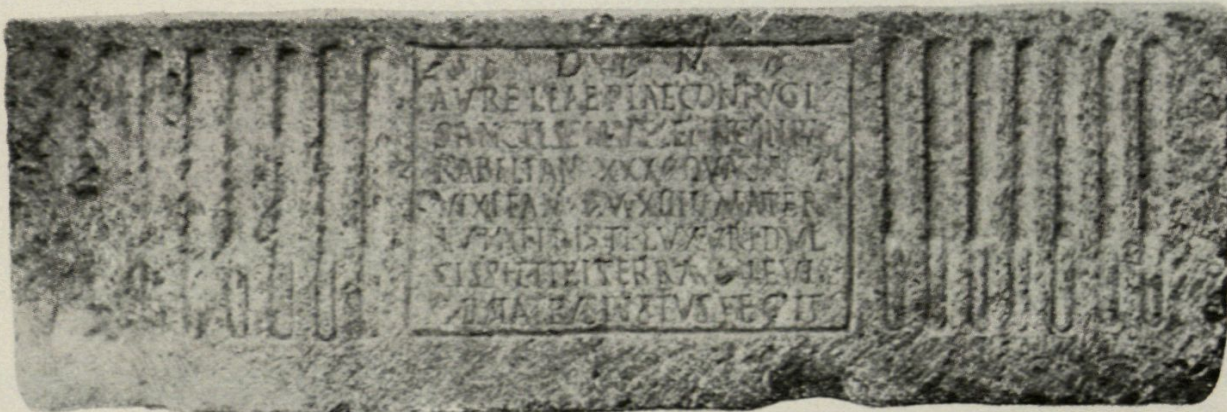

Fig. 217. — Sarcòfag acanalat. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)

(Serra Vilaró)

(1) ELIAS DE MOLINS, *Catálogo*, pàg. 13.

(2) TULLA, BELTRÁN, OLIVA, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, núm. 39, pàg. 40, lám. V.

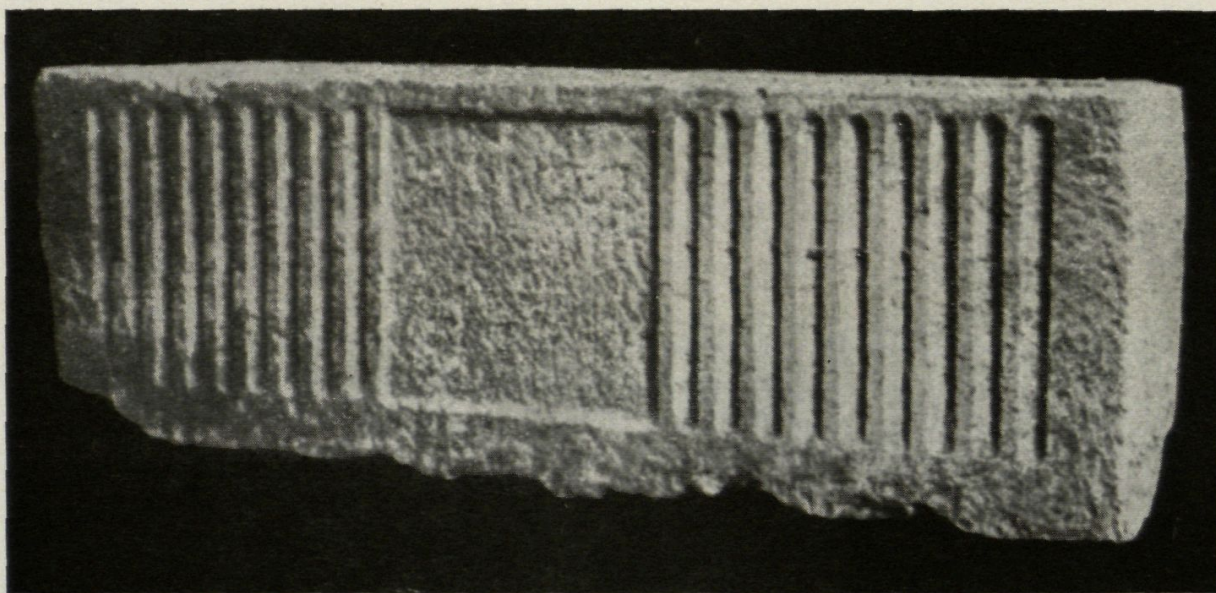

Fig. 218. — Sarcòfag acanalat. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)

(Serra Vilaró)

obradors locals; fou trobat violat al costat del sarcòfag descrit dels lleons (figs. 200 i 201).

Un sarcòfag de pedra calissa del país, trobat també a la necròpolis de Tarragona ornat de dues faixes d'estrigil·les (1) i que amida 2,11 m. per 0,59, té en el centre la silueta d'una urna funerària sobre un sòcol escociat (fig. 210). Tenia per tapa una llosa rectangular la qual era unida al sarcòfag per peces amb forma de cua d'oreneta.

Es del tipus estrigil·lat un sarcòfag de marbre (2), que amida 2,18 per 0,74 per 0,68 m. (fig. 211). Té els dos caps en forma cilíndrica de pla circular. El davant és decorat d'estrigil·les i al centre presenta la silueta d'una urna cinerària sobre un sòcol, la qual té enfondit un rectangle per la placa que devia contenir l'epígraf funerari.

Prop d'aquest es trobaren fragments d'altre sarcòfag estrigil·lat (3).

D'altres, al centre del camp estrigil·lat mostren un quadre on es grava la inscripció com a l'anepígraf de Santa Maria del Mar, de Barcelona (fig. 212), i el que forma part del Sant Sepulcre a la catedral de Tarragona igual al clàssic cristià, amb la inscripció de Livia Primitiva, gravada

(1) SERRA I VILARÓ, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, 1928, núm. 15, pàg. 14.

(2) SERRA I VILARÓ, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, 1929, núm. 932, pàg. 34.

(3) SERRA I VILARÓ, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, 1929, pàg. 36, lám. LXXI, 8.

(segle III), trobat al cementiri apostòlic del Vaticà, actualment al Museu del Louvre (1).

SARCÒFAGS ACANALATS L'ornamentació dels sarcòfags acanalats és una simplificació dels sarcòfags amb estrigilles. Un primer grup conté en el centre la representació d'una urna funerària entre dos rectangles plens de canals; en un d'ells (fig. 213) al centre de la urna hi ha gravat sobre la mateixa pedra l'epígraf funerari pagà. Amida 1,95 per 0,62 per 0,65 m. i és fet de pedra del país (2). Notem com la forma és barroera i asimètrica.

Aquesta disposició es repeteix amb una execució semblantment poc cuidada que indica un producte sortit d'obradors locals, com, per exemple, un sarcòfag de pedra del país (calissa blavosa) de la necròpolis de Tarragona que amida 1,09 per 0,48 per 0,35 m. (fig. 214). Les dues zones d'acanalat no són absolutament iguals, ja que la de l'esquerra té set canals que ocupen en conjunt 71 cms., i la de la dreta únicament en té sis i ocupen 67 cms. L'espai central, enquadrat per una línia, conté una inscripció dedicada als manes de *Lucius Junius* fill de Luci (3).

En altres sarcòfags en la tarja del centre de la urna cinerària s'incrustava una placa de marbre destinada a contenir l'epígraf funerari (4).

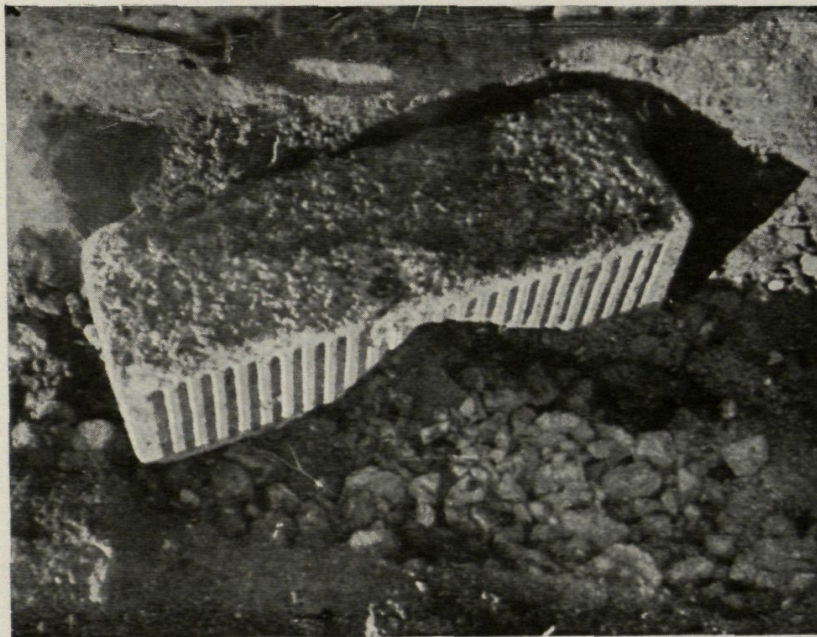

Fig. 219. — Sarcòfag acanalat de la necròpolis cristiana de Tarragona (Serra Vilaró)

(1) BOTET I SISÓ, *Sarcòfagos romano-cristianos esculpturados que se conservan en Cataluña*. Barcelona, 1895, pàg. 140.

(2) TULLA, BELLRÁN, OLIVA, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, pàg. 22.

(3) SERRA I VILARÓ, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, 1928, pàgs. 50 i 51, sepulcre 87.

(4) SERRA I VILARÓ, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, 1928, pàg. 34, làm. XXVIII, 2.

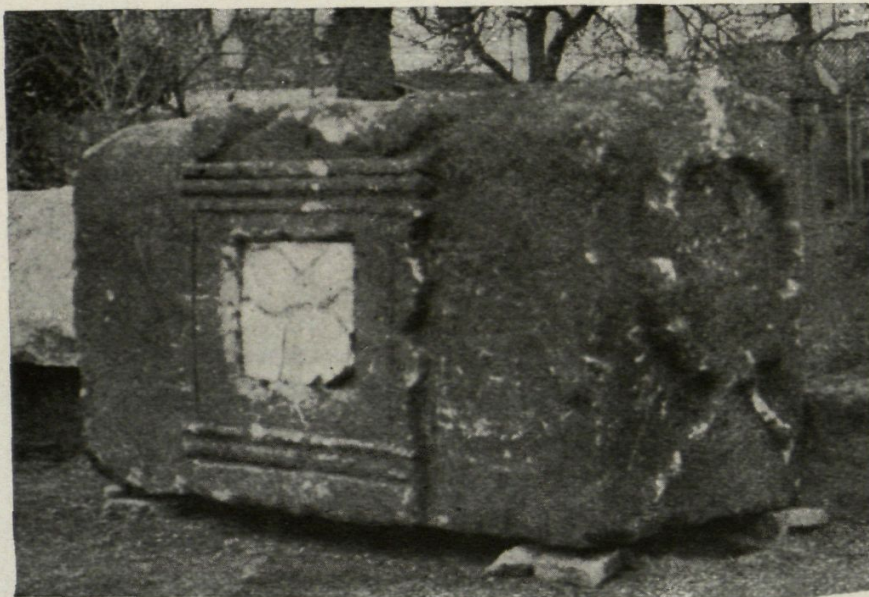

Fig. 220. — Sarcòfag llis. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)
(Serra Vilaró)

Hi ha moltes variants: de vegades les canals són parcialment plenes per cilindres convexes, *redentures*, com un trobat a la necròpolis de Tarragona (figura 215) que amida 1,58 per 0,50 per 0,63 m.; era recobert d'estuc blanc i contenia un infant amb una joguina, una nina d'ivori (1); aquesta

forma és repetidament trobada en les necròpolis del món romà.

El Museu Arqueològic de Tarragona guarda el sarcòfag de *Claudius Saturninus*, picapedrer (2), amb pilastres de canya espiralades als angles,

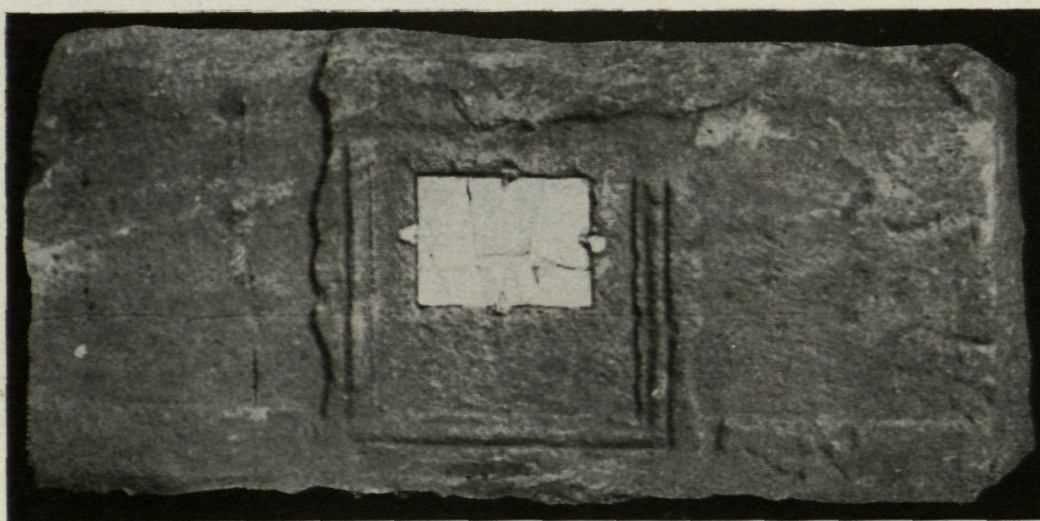

Fig. 221. — Sarcòfag llis. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)
(Serra Vilaró)

(1) SERRA I VILARÓ, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, 1928, pàg. 74.

(2) HERNÁNDEZ SANAHUJA, B., i ARCO, Angel del, *Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona*, Tarragona, 1894, núm. 366. — ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núm. 126.

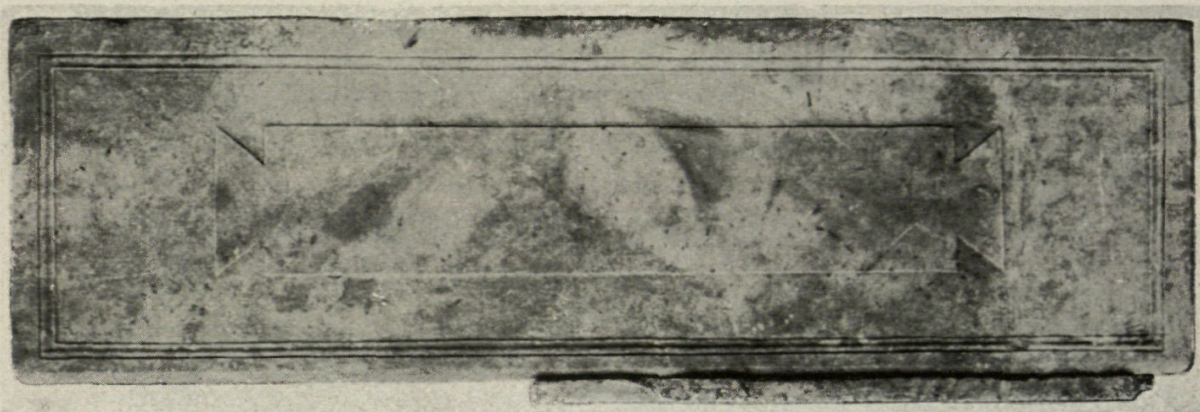

Fig. 222. — Sarcòfag motllurat. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)

(Serra Vilaró)

estries als costats, i al centre una silueta d'urna amb una corona ornada de roses, on hi ha la inscripció gravada (fig. 216).

Una altra variant consisteix (figs. 217 i 218) en haver-hi entre les parts acanalades del sarcòfag un rectangle destinat a la inscripció (1). Hi ha encara els sarcòfags que tenen llur cara acanalada d'un extrem a l'altre sense interrupció i sense epígraf (fig. 219). Un d'aquests sarcòfags, trobat a Tarragona amida 2,00 per 0,66 per 0,65 m. (2). Aquesta forma fou trobada en un altre sarcòfag que no es pogué salvar (3).

Fig. 223. — Sarcòfag llis. (Museu Arqueològic de Tarragona)

(1) SERRA I VILARÓ, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, 1928, pàg. 34.

(2) TULLA, BELTRÁN, OLIVA, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, làm. VIII B, núm. 7 de l'inventari.

(3) TULLA, BELTRÁN, OLIVA, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, làm. II B.

SARCÒFAGS LLISOS

Les mateixes variants es troben en sarcòfags que no tenen a les seves cares altre ornament que la tarja central, en forma d'urna cinerària en el centre de la qual hi ha gravada la inscripció, ja directament, ja en placa de marbre incrustada

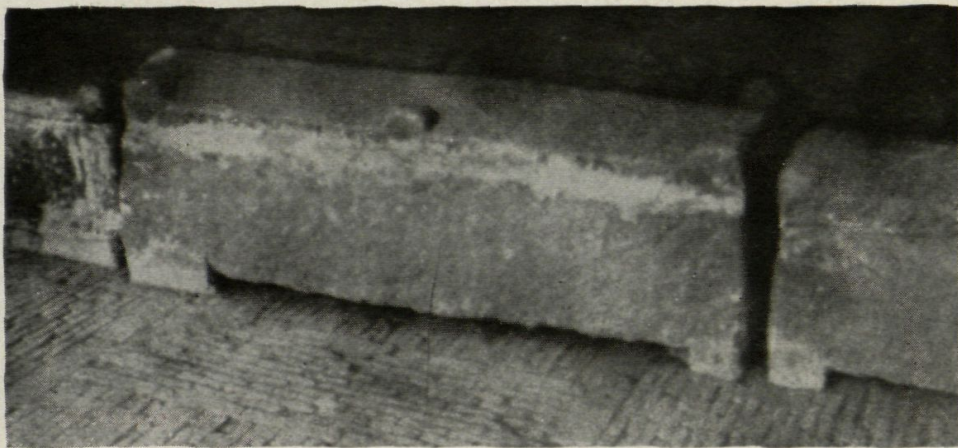

Fig. 224. — Sarcòfags llisos (Museu de Girona)

(figures 220 i 221) (1). Un d'aquests últims descobert també a Tarragona (fig. 220) amb epígraf, té la coberta en forma cilíndrica i són esculpides, als caps, unes corones funeràries (2).

Sovint només eren les motlures les que ornaven el sarcòfag i la inscripció es gravava en una tarja llargueruda al centre, com l'anepígraf trobat a la necròpolis de Tarragona (fig. 222). Freqüentment l'austeritat arribava encara més enllà i l'epígraf es destacava damunt la pedra llisa, tot just perfilada d'una motllura, com el de *Firmidius Cecilianus*, (figura 223) de la legió VII gèmina (3).

Fig. 225. — Tapa de sarcòfag. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)

(Serra Vilaró)

(1) TULLA, BELTRÁN, OLIVA, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, lám. VII.

(2) J. P. i C., *Sarcòfags pagans en la necròpolis de Tarragona*. Anuari de l'I. d'E. C., 1921-26, pàg. 103.

(3) HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Catálogo*, núm. 368.

Altres vegades la simplicitat encara era major, i únicament l'epígraf ornava les fredes cares del sarcòfag, com el de *Lucius Numisius Montanus*, flamen, el qual obtingué a la seva terra tots els honors (*in Republica suæ*) que es guarda al Museu de Tarragona (1).

Citem encara un sarcòfag de pedra del país amb tapa, amb la inscripció gravada omplint gran part d'una de les cares que amida 2,07 m. per 0,07 per 0,58 trobat a la necròpolis de Tarragona (2).

Finalment, un sarcòfag del Museu de Tarragona, anepígraf sense escultura (3), guardava anònim el cadàver d'un ciutadà oblidat. A vegades aquests sarcòfags presentaven la coberta de pedra, de secció triangular, decorada en el centre i en els angles amb rudimentàries *acroteres*, recordant la coberta d'un temple clàssic (figura 224).

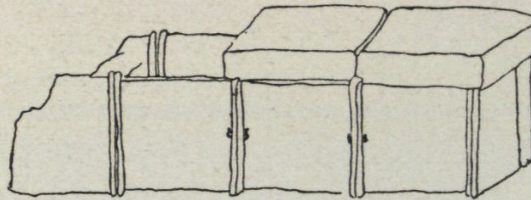

Fig. 226. — Sarcòfag d'Empúries

FRAGMENTS DE SARCÒFAGS

En la necròpolis de Tarragona s'han recollit diverses restes de sarcòfags, una d'elles amb fragments de columnes acanalades en hèlix, unes figures i dos escultures; potser es tracta d'un sarcòfag amb arcades. Les testes del sarcòfag eren ornades d'imbricacions. D'altres fragments són ornats de formes circulars amb raigs curvilinis (4).

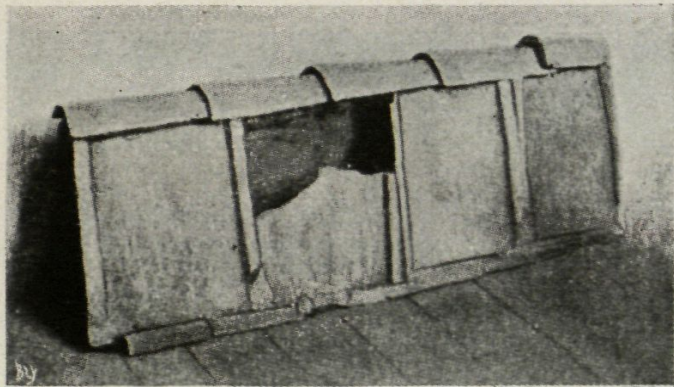

Fig. 227. — Sepulcre de *tegulæ* i *imbrices*. (Museu de Tarragona, núm. 367)

Citem encara una coberta de sarcòfag de forma cilíndrica, capçada de formes florals, que ornava els dos extrems de la part superior d'un monument sepulcral, una altra coberta capçada de les habituals màscares tràgiques que té al seu centre la silueta d'una tarja anepígrafa, essent la resta omplerta d'un rústec ornament

(1) HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Catálogo*, núm. 367.

(2) TULLA, BELTRÁN, OLIVA, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, lám. VIII C.

(3) HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Catálogo*, núm. 369.

(4) SERRA I VILARÓ, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, 1928, pàg. 54, lám. XXX, 11.

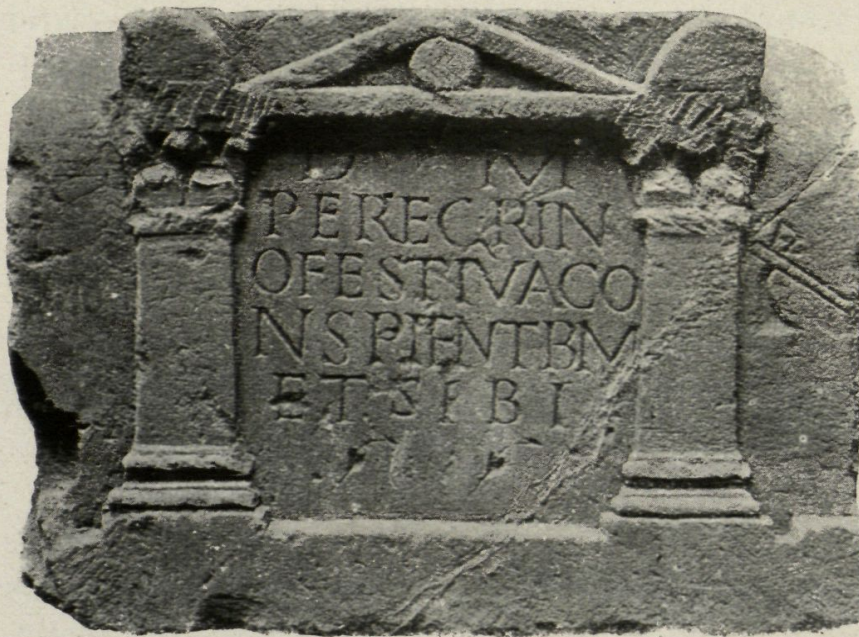

Fig. 228. — *Cupa* funerària. (Museu Arqueològic de Barcelona)

(Albertini)

a base de flocs (figura 225), i una altra en el centre de la qual solament hi ha la inscripció gravada dins d'una tarja (1). Tots trobats a la necròpolis de Tarragona.

Albertini indica com a probables restes de monuments funeraris, la màscara tràgica que representa Hèrcul (2) del Museu Arqueològic de Barcelona.

Després d'aquests sarcòfags suntuosos cal fer esment dels modestos destinats a la població pobre.

SARCÒFAGS
DE LA POBLACIÓ POBRE

Poden distingir-se tres tipus, que es pot dir que són tots els coneguts a Catalunya. El primer tipus

és el dels sarcòfags, la caixa dels quals està formada per *tegulae* i la coberta per grans peces de fang vermell cuit o lloses de pedra (fig. 226); el segon els que són construïts amb calç i maons, amb coberta plana de teules, i el tercer els formats per dues fileres de teules inclinades en sentit contraposat recolzades les unes en les altres per la seva banda superior, algunes

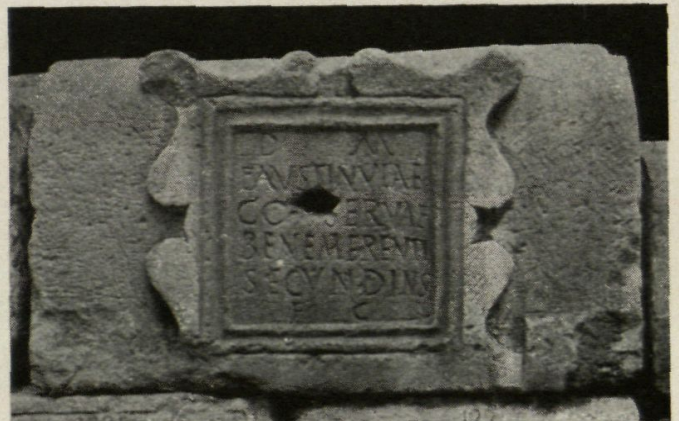

Fig. 229. — *Cupa*. (Museu Arqueològic de Barcelona)

(Albertini)

(1) TULLA, BELTRÁN, OLIVA, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, pàg. 34.

(2) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núm. 176. Vegeu pàgina 174.

de les quals resguarden la unió o aresta, amb *imbrices* semicirculars (fig. 227) (1). Cal encara afegir-hi els sarcòfags formats per una o diverses àmfors (2).

Aquesta forma especial es troba per tot l'occident mediterrani: a la Ligúria, a la França meridional especialment a Marsella, a Còrsega, a Sardenya i al Nord de l'Àfrica. Es un sistema d'enterrament prerromà; a Catalunya ha estat assenyalat en la necròpolis ibèrica de Cabrera de Mataró; a l'Àfrica es troba en l'època púnica. Algunes es troben aixoplugades per una coberta de teules; en altres se les sosté per mitjà de rústega obra de reble. Trossos de pedra, de terrissa i fang i morter tapaven els forats d'entre les àmfors mal unides (3).

Tots aquests sepulcres eren destinats a ésser soterrats o coberts amb túmuls de terra enlluïda en la superfície exterior. Es conserven aquesta mena d'enterraments romans en els cementiris de la baixa època, àdhuc en els cristians.

Aquestes formes es troben a tot arreu: a Empúries, a Tarragona, a Girona, a Caldes de Malavella, a Mataró, etc. (4), i es repeteixen també en diversos indrets de l'Imperi (5).

URNES CINERÀRIES

Les urnes reproduïen la forma de la gerra, de l'àmfora, o recorden les d'origen etrusc en forma de temple, moltes tenen la tapa cilíndrica, etc.; dintre es posa la urna de vidre protegida per una caixa de plom de forma prismàtica o cilíndrica. El P. Fita les ha estudiat (6) i se'n pot veure una notable col·lecció als

Fig. 230.—Cupæ funeràries (en la part superior del gravat). (Museu Arqueològic de Barcelona)

(1) BOTET Y SISÓ. Joaquín, *Sepulturas antiguas recién descubiertas en el Mercadal de Gerona*. «Revista de Gerona», XIV. Girona, 1890, pàg. 266.

(2) RUBIO DE LA SERNA, *La Necròpolis de Cabrera*. «Memorias de la Real Academia de la Historia», XI. Madrid, 1888, pàg. 681.

(3) LE BLANT, *L'Épigraphie chrétienne en Gaule et dans l'Afrique romaine*. — CABROL, *Dictionnaire*, I, col. 730-733.

(4) PELLICER I PAGÉS, *Estudios arqueológicos sobre Iluro*. Mataró, 1887, pàgines 263 i següents.

(5) CAGNAT ET CHAPOT, *Manuel d'archéologie romaine*, I, pàg. 331.

(6) FITA, Fidel, Barcelona, 1876, pàgs. 29 i següents.

Museus de Girona, Tarragona i Barcelona. Les formes catalanes són les usuals del món romà (1).

La cara principal és en alguns ornada per l'esboç d'un petit edícul (figura 228) entre les antes del qual hi ha la inscripció (2); en altres l'ornament és una forma plana perfilada, en línies curves (fig. 229) que recorden la silueta dels enrotllaments d'una tarja flexible. Altres són simplement rectangulars (fig. 230) (3). A part d'aquest ornament central que encadra la inscripció hi ha gravats instruments d'enterrar com la aixada, *ascia* (fig. 228), o dels sacrificis com el tallant. Una d'aquestes urnes porta en la inscripció el nom de *cupa* amb què eren conegudes (4).

(1) CAGNAT ET CHAPOT, *Manuel d'archéologie romaine*, I, pàg. 329.

(2) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núm. 184.

(3) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núms. 180, 185.

(4) D. (M) / Valerio Melippo / Cælia Quar Tula fecit pat/ri cupa(m) bene/mer(enti) et Cælia / Saturnina / uxor m(arito) o(ptimo) C. I. L., II, Supp., 6178.—FITA, F., *Lápidas romanas recién halladas en Barcelona*, «Revista histórica», III, pàg. 133.

Màscara tràgica : Acrotera d'un sarcòfag
(Museu Arquelògic de Barcelona)

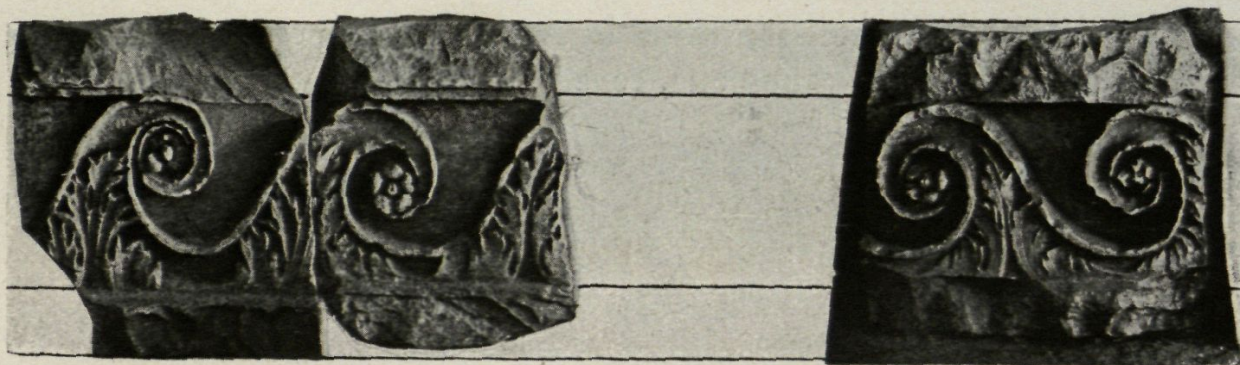

Fig. 231. – Fris del Museu Arqueològic de Tarragona, nùms. 109, 110 i 111

VI

MONUMENTS COMMEMORATIUS

EL poble romà mirava constantment per la perpetuïtat de les seves obres i de la seva gent; és, si bé no el creador, el propagador del monument commemoratiu, principalment dels arcs triomfals que s'aixequen en els camins i a les proximitats de les ciutats, a les places i als carrers, decorats de relleus i inscripcions, i coronats d'estàtues amb marbre i amb bronze.

ARCS TRIOMFALS

Llur significació és diversa; molts no commemoren pas victòries, sinó records de la colònia fundadora de la Ciutat i venen a ésser com una mena de símbol de la mateixa ciutat romana. Per això són erigits al lloc en què la via pública entrava en el *pomerium* o terra sagrada fora murs, límit teòric dels auspicis urbans (1). Aquesta situació és possible que sigui la de l'arc de Cabanes. D'altres estaven als límits d'una divisió territorial més ampla, per exemple l'arc de Barà o els arcs dels dos caps del pont de Martorell, als dos marges d'un riu, que assenyalaven un límit. És pràctica corrent que siguin erigits per testament i commemorin homes influents i rics, que han exercit càrrecs importants a la ciutat que els erigeix o a Roma.

(1) LAVEDAN, Pierre, *Dictionnaire illustré de la Mythologie et des antiquités grecques et romaines*. Paris, 1931. Mots, *Arc de Triomphe*, i *Pomerium*.

La composició és constantment la mateixa: un pòrtic arquivat superposat a una porta arquejada, senzilla o triple. Aquesta barreja de

Fig. 232. — Arc de Barà

(Associació Catalana d'Excursions científiques)

dos tipus de composició arriba a una sumptuositat i riquesa extraordinàries eminentment romanes, sense la severa unitat de l'obra grega.

Fig. 233. — Martorell : Arc del «Pont del Diable»
(*Servei de Conservació i Catalogació de Monuments*)

Fig. 234. — Martorell : Arc del «Pont del Diable»
(*Servei de Conservació i Catalogació de Monuments*)

L'arc triomfal més important que es coneix al *Conventus tarraconensis* està situat a l'antiga via imperial paral·lela a la costa (*Via Augusta*), en el lloc conegut per Barà proper a Tarragona i abans del riu Gaià (*Flumen Majus* de Pomponi Mela). L'arc de Barà assenyalava els límits de la Cocetània igual com encara marca els de la diòcesi de Barcelona

Fig. 235. — Saint-Chamas (Provença) : Arcs del pont

i Tarragona (1). La seva forma senzilla (fig. 232) és la dels arcs aixecats a les ciutats provincials per commemorar algun triomf, per delimitar algun punt notable o per finalitats de menys valor i importància: quatre

(1) HÜBNER, *La Arqueología de España*, pàg. 246. — FITA, Fidel, *Antigüedades romanas de Valencia*, «Boletín de la Real Academia de la Historia», III, Madrid, 1883, pàgina 54. — FITA, Fidel, *Lápidas romanas recién halladas en Barcelona*, pàg. 130. — FERNÁNDEZ GUERRA, Aurelio, *El arco de Bará; los pueblos ilergetas y los cosetanos en la provincia tarraconense*. «Ilustración Española y Americana», 1870, núms. 20 a 22.

Fig. 236. — Saint-Chamas : Arcs del pont

pilastres corínties sostenen un entaulament en el fris del qual es llegia la inscripció dedicatòria segons la qual fou erigit a la memòria de Luci Licini Sura (de la Tribu Sèrgia, general de Trajà, cònsol tres vegades), a conseqüència d'haver-ho disposat testamentàriament (1). A l'intercolumni central s'obra l'única arcada del senzill monument, les dimensions del qual són: alçada total 12,28 m., ample 12 m., alçada de l'arcada 10,14 m. (2); manca a

la part superior un àtic que segurament l'encimbellava. Aquest monument ha estat restaurat diverses vegades.

A Martorell (figs. 233 i 234) es conserva un arc triomfal a l'entrada del pont, reduït a la sola arcada. Aquest arc té una forma encara més senzilla que la del de Barà: una pilastra únicament a cada costat de l'ar-

(1) Vegeu la inscripció núm. 4282 del *C. I. L.*, II, i la pàgina 47 d'aquest llibre.

(2) SERRALLACH, Leandro, *Monumentos romanos de Tarragona*, pàgines 35 i següents.—LABORDE, *Voyage*, I, 1.ª part, pàgines 24 i 25, làmines XXXIX i XL.—FLÓREZ, *España Sagrada*, X i XIV, pàgines 231 i següents.—FERNÁNDEZ GUERRA, *El arco de Barà; los pueblos ilergetas*. — HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Historia de Tarragona*, I, segona part, apèndix, pàgs. 72 i següents.—*Album pintoresc monumental de Catalunya*, segona col·lecció, Barcelona, 1879. — RAVENTÓS, R., i RUBIÓ, N. M., *L'arc de Barà, gràfics i mides*, Barcelona, 1931.

Fig. 237. — Reconstrucció dels arcs del «Pont del Diable» de Martorell

Fig. 238. -- Cabanes : Arc de triomf

(Laborde)

cada sosté l'entaulament; el tipus del seu motlluratge i decoració és del mateix període que el de l'arc esmentat (1); a l'altre costat

(1) «L'espai que ara ocupa el sol arc apuntat del pont per on passa el riu, segons observaren Moulinier i Légier en aixecar el pla, tindria probablement, de bon principi, dos arcs, de punt rodó, els dos amb la meitat del diàmetre. També és probable que a l'altre costat del pont hagués existit un altre arc triomfal semblant al que ara es veu, de la qual cosa n'és exemple el pont de la Soulubre, entre Aix i Arlés, prop de Saint-Chamas. Cap a la part del Migdia es veuen alguns trossos de base àtica i algunes restes de pilastres estriades, que poden

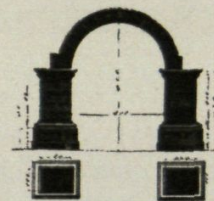

Fig. 239.
Cabanes : Arc de triomf
1:400 (Laborde)

del pont queda el basament d'un altre d'igual, igualment que al pont Flavià de Saint-Chamas de la Provença (figs. 235 i 236) que el que passava la via d'Arlés a Aix.

Al Maestrat, a uns dotze quilòmetres de Castelló, prop de les ruïnes d'*Ildum*, existeix l'arc de triomf de Cabanes (figs. 238 i 239) damunt la via de Tortosa a Sagunt, el qual ha donat nom a la planúria: «Pla de l'Arc». Amida 4 metres de llum i no se'n conserva cap element decoratiu a excepció de les motlures dels rasaments i de les impostes (1). Arcs

QVINTA · PROBA
SIBI · ET · PORCIO
RVFO · E · PORCO
RVFINO · ARCV
FECIT · ET · STATVAS
SVPERIMPOS · HS · N · XL · E...

simples iguals existeixen a l'Àfrica romana, com el de *Thubursicum* a la via romana de Tipassa, les mides del qual són anàlogues (2). Ni d'aquest ni del de Martorell es coneix l'origen.

Una làpida trobada a Xèrica, entre Tortosa i Sagunt, fa referència a una construcció que s'aixecà a l'esmentat

//// PORCIO RVFINO
////////////////////
////////////////////
//// ARCVUM FECIT ////

territori, prop de la via romana, consistent en un arc commemoratiu amb estàtues; diu la inscripció: *Quinta Proba aixecà un arc i estàtues, dedicat a ella mateixa a Porci Rufus i Porci Rufinus gastant en aquesta obra mil sextercis. Quintia Proba sibi et Porcio Rufo et Porcio Rufino arcum fecit et statuas superimpos(uit) IIS (sestertium) n (ummum) XL (milibus) et...* (3).

Un altre epígraf trobat a Elx amb la mateixa fórmula *arcum fecit*, commemora un arc dedicat al mateix Porci Rufi (4).

haver pertenescut a un arc d'ordre corinti. La cornisa ha desaparegut, però, pel que ha quedat en el massís de l'edifici, hom en coneix el que era de bon principi i hi han rastres per a poder refer amb certesa el que era l'arquitrav, el fris i la cornisa.

» Fou renovat l'any 1768 per por que s'arruïnés del tot, per Carles III, i s'hi col·locà una inscripció que atribueix l'obra a Amílcar» (!) (LABORDE, *Voyage*, I, 1.ª part, pàgina 58).

El pont de Saint-Chamas pel qual la via Aurèlia passava damunt la Soulubre, té la data fixada per una inscripció, que, segons HIRSCHFELD (*C. I. L.*, XII, número 647) és del començament del segle I. La inscripció es repeteix a les dues cares gairebé idènticament i diu:

L · DONNIUS · C · F · FLAVOS · FLAMEN · ROME
ET · AVGVSTI · TESTAMENTO · FIEREI · IVSSIT
ARBITRATV · C · DONNEI · VENAE · ET C · ATTEI · RVFEI

(1) SARTHOU, Carles, *L'arc romà de Cabanes*. «Lo Rat Penat», any 1. València, 1911, pàg. 49. L'arc de Cabanes fou reproduït en perspectiva, en pla i en elevació, per LABORDE, *Voyage*, I, 2.ª part, pàg. 91, lám. CX.

(2) GSELL, *Les monuments antiques de l'Algérie*, Paris, 1901, I, llibre II, cap. V.

(3) *C. I. L.*, II, núm. 3997.

(4) *C. I. L.*, II, núm. 3558.

EL TROFEU DE POMPEU
AL SUMMUM PYRENEUM

Sal·lusti i Plini el Vell,
ens parlen del trofeu

erigit al *Summum Pyreneum* per Pompeu, després de la victòria damunt l'exèrcit de Marc Perpenna que acaba les guerres contra Sertori (1). El trofeu contenia una inscripció que deia que havia vençut 876 ciutats des dels Alps fins als límits de la Hispània Ulterior.

La situació dels trofeus de Pompeu està lligada amb la del *Summum Pyreneum* dels itineraris, que la major part dels autors fa coincidir amb el Pertús (2). Paulus, el general revoltat contra Wamba, li escrigué una lletra reptant-lo, on li diu: «Baixa fins a les *Clausures*. Allí trobaràs l'*opopumpeum grandem*» (3). El lloc *Clausures* coincideix amb l'actual de la Clusa. Ho testimonien els itineraris i els documents antics, i ho prova l'examen del lloc. Freixe ha assenyalat a l'extrem nord de la gorja de la Clusa, un passatge estret de tres metres,

on la via antiga passa entre dos murs, en el paviment interior del qual hi ha tres grans regates com per a deixar passar tres portes verticals que tancaven el pas dels Pireneus. A cada costat del lloc s'aixequen dos pics rublerts de ruïnes, un és la *Clusa-alta*, l'altre, el *Castell del Moro*, on abunden restes romanes. El barratge de les portes a la part baixa i els castells a la part superior, constitueixen, com diu Freixe «una barriera poderosa que els antics anomenaven *Clausuras* o *Clausulas* i alguna vegada *Claustra Pyrenei*. Les *Clausuras* són a 3 quilòmetres del *Portus* (nom avui transformat en Pertús), el *Summum Pyreneum* dels geògrafs antics, a les proximitats del qual degué aixecar Pompeu el seu trofeu (4),

Fig. 240.— Estàtua d'adolescent (Museu Arqueològic de Tarragona)

(1) SAL·LUSTI, *Fragmenta ex libris Historiarum*, I, 27. — PLINI EL VELL, *Història Natural*, III, 18; VII, 96, XXVII, 15.

(2) FREIXE, Jacques, *La voie romaine du Roussillon et ses embranchements*, «Congrès d'archéologie de France, LXXIII session de Carcassonne et Perpignan», Paris-Caen, 1907, pàg. 485.

(3) VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, III, p. 318. Cita de FREIXE.

(4) VIDAL, Pierre, *Guide historique et pittoresque dans le département des Pyrénées Orientales*. Perpignan, 1899, pàg. 153.

Fig. 241. — Estàtua d'una dona (Museu Arqueològic de Barcelona)

s'ha trobat a Adam-Klissi a Romania (2) voltat d'estàtues de presoners.

ESTÀTUES I EPÍGRAFS
COMMEMORATIUS

L'estàtua amb el seu pedestal, i els epígrafs aparellats en els murs dels edificis i en llurs pòrtics, constituïen els monuments commemoratius més modestos típics de l'arquitectura romana. De les estàtues en tenim coneixement, més que per les que han arribat fins a nosaltres més o menys mutila-

(1) LAVEDAN, *Dictionnaire*.

(2) CAGNAT ET CHAPOT, *Manuel d'Archéologie romaine*, I, pàg. 270.

potser al mateix cim del *castell de Bellagarde*. Fins avui els trofeus no han estat descoberts.

Els trofeus en els primitius temps de Roma, eren la soca d'un arbre al qual es posava la cuirassa, l'escut i les armes ofensives de l'enemic. En els darrers temps de la República el trofeu esdevé una obra arquitectònica. Els texts fan del trofeu de Pompeu una obra construïda: d'una part la seva anomenada en temps dels visigods; després el fet de contenir una inscripció commemorativa dels pobles vençuts que suggereix l'analogia amb el trofeu que aixecà August, 20 anys abans de Jesucrist, a Turbia, commemorant els pobles alpins vençuts. No coneixem res del trofeu de Pompeu, però el no trobar-se fàcilment les seves ruïnes, fa pensar en una construcció més modesta que les trobades a la Turbia, o a la de la que s'han descobert diverses escultures a Sant Bertran de Comminges (1), cal pensar més aviat en un monument senzill: una torre emmarletada, amb coberta cònica acabada pel trofeu en la primitiva disposició: la soca d'un arbre coberta per les armes del vençut com el que

L · VAL · TEMPESTIVO
PATRI · VAL · GALLI ·
VALERIA · SILVANA
M · F
QVINTIVS · FLACCVS
AVONCVLVS
VALERIA · VERANA
SOCRVS · HEREDES
REDEMPТА · PORTIONE
VALERI · AVITI
CVIVS · PRÉTIVM
VALERIA · SILVANA · INTVLТ
IN · DOMO · REPERTAM
IN · FORO · POSVERVNT

des (1), per les inscripcions que s'han conservat i que en fan referència, gravades generalment al basament damunt del qual descansaven (figures 240-242). L'ordre de la importàn-

cia numèrica dels esmentats monuments commemoratius és correlatiu al de la importànca de les ciutats romanes de la Tarraconense; així figura en primer lloc Tarragona, que, a judicar per les dades epigràfiques que

Fig. 242. — Estàtua d'un home (Museu Arqueològic de Barcelona)

han arribat fins a nosaltres, devia tenir-los amb profusió; segueix després Barcelona i les altres en ordre de llur importànca monumental. El lloc preferent per a la col·locació d'estàtues i epígrafs era la plaça, el forum; i els hereus ho fan constar solemnement en els pedestals i en les làpides: *testamento in foro poni jussit*; *in foro possuerunt* previ el judici i el decret dels decurions (2).

Una làpida (3) ens indica l'agrupament d'estàtues dels Flàmens en llocs determinats a Tarragona; així ho fa constar la inscripció del pedestal dedicat a *Caius Valerius Arabinus*, el qual obtingué tots els càrrecs honorífics en la seva República, sacerdot de Roma i dels Augusts a la província Hispània Citerior, el qual per la fidelitat i la cura amb que atengué l'arxiu del cens, hom va

C · VAL · ARABINO
FLAVIANI · F · BERGBO · F
OMNIB · HON · IN RE · P
SVA · FVNC · SACERDOTI
ROMAE · ET · AVG · P · H · C
OB · CVRAM · TABVLARI
CENSVALIS FIDELITER
ADMINISTR · STATVAM
INTER · FLAMINALES
VIROS · POSITAM · EX
ORNANDVM · VNIVERS
CENSVER

M · C · Q · AVITO
SVPERFLVENTI · PECVNIA
QVAM · IN · MAVSOLEVM
SIBI · FACIENDVM · ET
STATVAM · MARMOREAM
PONENDAM · TESTAMENTO
IMPENDE · IVSSIT

(1) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*.

(2) *C. I. L.*, II, núms. 4275, 4278, etc.

(3) *C. I. L.*, II, núm. 4248.

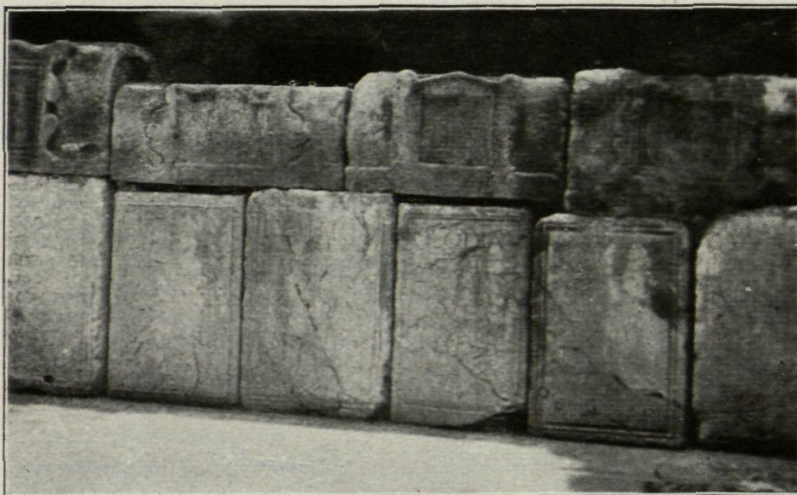

Fig. 243.

Inscripcions commemoratives (Museu Arqueològic de Barcelona)

de marbre a la qual canvia el pedestal Pedani Clemente, en memòria de Luci Pedani, amb permís del Magistrat de Barcelona, per haver-se gastat l'antic, que era de pedra incrustat de bronze, probablement amb la llegenda en metall: *L. Pedanio L. lib(erto) Euphroni, sevir(o) Aug(ustali), Primus et Agathopus lib(erti)*, (aquesta era la inscripció de l'antic pedestal, observa Hübner). *L. Pedanius Clemens in memoriam L. Pedani Euphronis, cuius basis lapidea aere clusa* (Hübner creu que la incrustació eren cantoneres de bronze) *vetustate erat corrupta, statuam eius marmoreae superposuit, permittente ordine Barcinonensium*. Luci Minici Aproniano, duumvir quinquennal,

GENIO · COL · I · V · T · TARRAC
L · MINICIVS · APRONANVS
II VIR · Q · Q · TESTAMENTO
EX · ARG · LIBRIS · XV
PONI · IVSSIT

va ordenar en el seu testament que s'erigís al Geni o Déu tutelar de la Colònia Julia Vencedora Tarraconense, una estàtua, valorada en quinze lliures de plata (2). El personatge al qual es refereix la làpida era natural de Tarragona, com es desprèn d'una inscripció que existeix a Caldes

(1) *C. I. L.*, II, núm. 4550.

(2) *C. I. L.*, II, núm. 4071. La lliura romana equival a 327,45 grams; el cos de la de Tarragona fóra de 4,911,75 grams de plata.

judicar que mereixia ésser-li erigida una estàtua entre les dels varons flaminials.

Les estàtues eren de diversos materials: de pedra, de marbre i de bronze, el qual de vegades era platejat i daurat. De marbre era, *statuam marmoream*, la que es refereix a la inscripció adjunta (1) trobada a Barcelona; fa referència a una estàtua

L · PEDÁNIÓ · L · L'B
EVPHRONÍ
IIII VIR · AVG
PRIMVS · ET ·
AGATHOPVS · LIB
L · PEDÁNIVS · CLÉMENS
INMEMORIAM · L · PEDÁN
EVPHRONIS · CIVVS · BASIS
LAPIDEA · AERE · CLVSA · VETSTÁE
ERAT · CORRVPSTA · STATVAM · EIVS
MARMOREAE · SVPERPOSVIT
PERMITTÉNE · ÓRDINE
BARCINONÉNSIVM

de Montbui, relativa a ell; visqué en temps de Trajà, segons consta en una altra inscripció existent al Museu de Tarragona (1). Una altra inscripció de Tarragona fa referència a estàtues que calia daurar: *statuas aurandas* (2).

CN · NVMISIO
CN · FIL · SERG
MODESTO
CARTHAG · OMNIB
HONORIB · INRE · P · SVA
FVNCTO · ELECTO A ·
CONCILIO · PROVINC
ADSTATVAS · ARANDAS
DIVI · HADRIANI
FLAM · P · H · C
P · H · C

Algunes vegades l'estàtua era eqüestre, d'altres, era senzillament un bust que coronava el monument com el que aixecaren a Tarragona a l'auriga del Circ, Eutichis, en l'epígraf del qual es prega al caminant que llenci flors damunt d'ell: *sparge precor flores supra mea busta, viator* (3).

L'abús de les estàtues fou extraordinari, fins i tot a les ciutats petites. Les estàtues eren fabricades en sèrie i sense cap, el qual es feia expressament pel comprador. La standardització de l'estàtua arribava a termes encara avui no concebuts.

El monument era erigit per un particular com a record al millor dels amics, *amico optimo* (4) o per decret de l'ordre dels decurions i costejat amb diner públic (5), a vegades satisfet el festejat amb l'honor que se li concedia costejava ell mateix les despeses de l'estàtua (6), *suntum remisit; impensam remisit; honore contenti impensam statuæ remiserunt*.

Cal imaginar àdhuc les nostres modestes ciutats romanes amb les places exornades d'estàtues, fetes pels admiradors, amics o clients, o

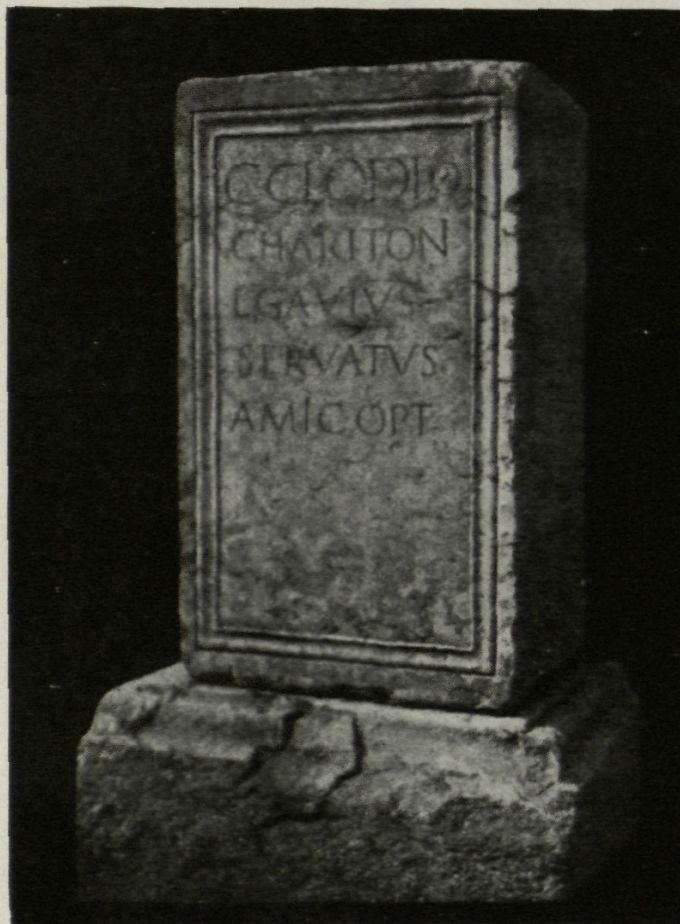

Fig. 244. — Inscripció amb el basament

(1) MORERA, *Tarragona anti-gua y moderna*. Tarragona, 1894, pàgina 43.

(2) *C. I. L.*, II, núm. 4230.

(3) *C. I. L.*, II, núm. 4314.

Vegeu el llibre II, cap. IX.

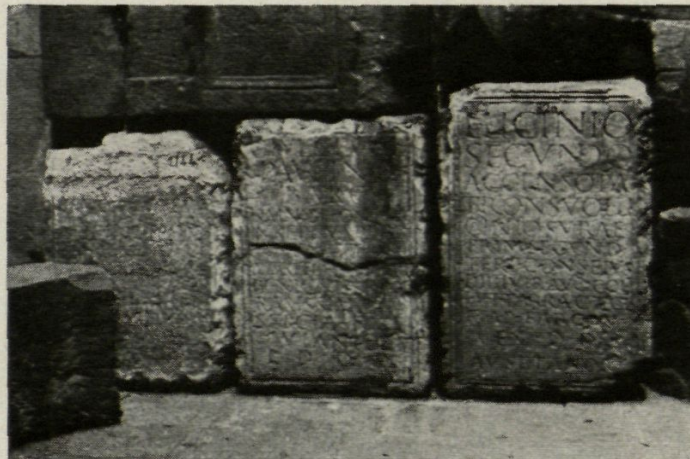
(4) *C. I. L.*, II, núm. 3583.

(5) *C. I. L.*, II, núm. 4191.

(6) *C. I. L.*, II, núm. 3598.

bé del propi diner després de simular una subscripció, o també per testament; estàtues sovint grolleres, i al costat seu d'altres bellament esculpides.

Com encara es veu avui a les viles italianes, hi havia després els nombrosos epígrafs que commemoraven els empleats públics, els que exerciren autoritat, els amics o els que no tenien altre mèrit que el d'ésser estimat pels seus familiars o el de comptar amb cabals per a costejar-se la làpida commemorativa i amb poder per a obtenir el decret dels decurions.

Inscripcions commemoratives (Museu Arqueològic de Barcelona)

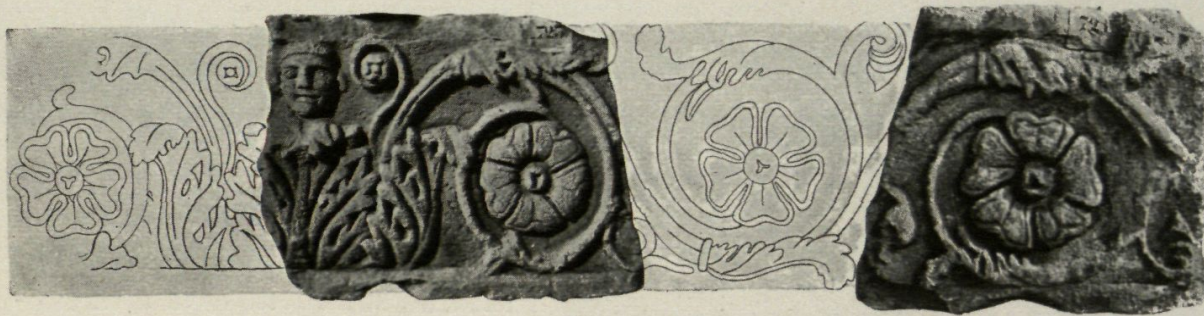

Fig. 245. - Fris del teatre de Barcelona. (Museu Arqueològic de Barcelona)

VII

TEATRES

LES grans ciutats romanes es caracteritzen pels edificis destinats a espectacles: «després del mercat, diu Vitruvi (1), cal escollir un indret molt sa per a les representacions escèniques que es donen en honor dels déus immortals»; n'hi ha prou amb recordar les grandioses restes de les ciutats de la Provença, els grans teatres d'Arles i Orange. Ací, les restes són més pobres i reduïdes; tan pobres que cap és suficient per a formar-se una idea del conjunt de l'edifici. Per a fixar les idees i donar el veritable valor a les nostres ruïnes, cal servir-se d'un teatre el més sencer possible i el més proper de la nostra terra, el d'Orange per exemple, el típic teatre romà de la Provença (2) (figs. 246 i 247). El formen tres parts: el lloc destinat al públic que és una graderia semicircular, anomenada entre els romans la *cavea*; el lloc de les representacions que és una plataforma elevada, el *pulpitum*, que té per fons el frontispici decorat d'exedres, estàtues i columnes, el *frons scænæ* i una construcció de planta rectangular posterior on es prepara la representació teatral, *postscænium*; tal és en síntesi el teatre romà.

Els teatres catalans, seguint la tradició grega, tenen de vegades excavades les grades parcialment a la roca, aprofitant la configuració

(1) *De Architectura*, llib. V, cap. III.

(2) Per a un més ampli coneixement del teatre romà, vegeu CAGNAT ET CHAPOT, *Manuel d'Archéologie Romaine*, I, cap. VIII, I.

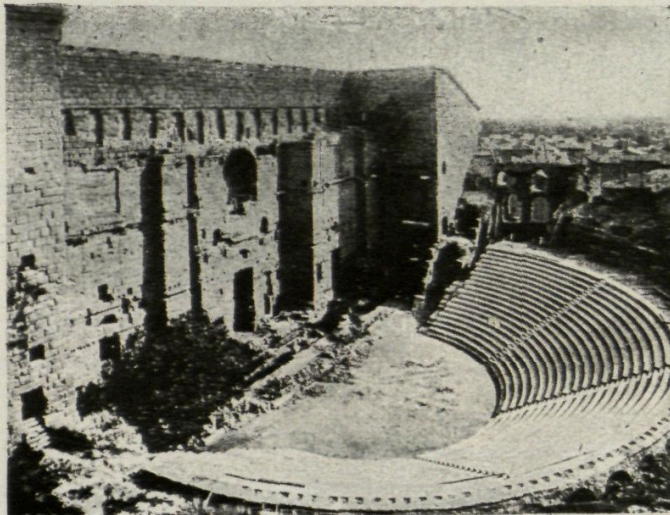

Fig. 246. — Teatre d'Orange : *Cavea* i *scæna*

del terreny. Així passa a Tarragona, a Sagunt i a Alcúdia. A les terres planes, a Pompeia, Roma i a Provença, el teatre és enterament construït; a la terra muntanyosa, com la catalana, solament com a excepció les grades deixen de recolzar directament a la roca, i ho fan damunt substruccions de murs i voltes.

TEATRE Pons d'Icart,
DE TARRAGONA el conegut

historiògraf de Tarragona, del segle XVI, descrigué unes restes de l'amfiteatre (1), prenent-les com a restes del teatre. Les veritables restes d'un teatre tarragoní foren descobertes l'any 1885. En les excavacions que es practicaren aleshores únicament es va trobar la meitat de la *cavea*, amb restes tan sols de les *gradationes* o *gradi* de les quals es feren visibles tretze; indubtablement n'existien més però estaven soterrades, i es feia impossible determinar el pla total de l'edifici.

Les descobertes fetes amb motiu de noves excavacions durant l'any 1919 (2) de diferents trossos de grades, permeteren determinar el pla de conjunt de la *cavea* (figura 248) que té 54 metres de diàmetre exterior, comptant la

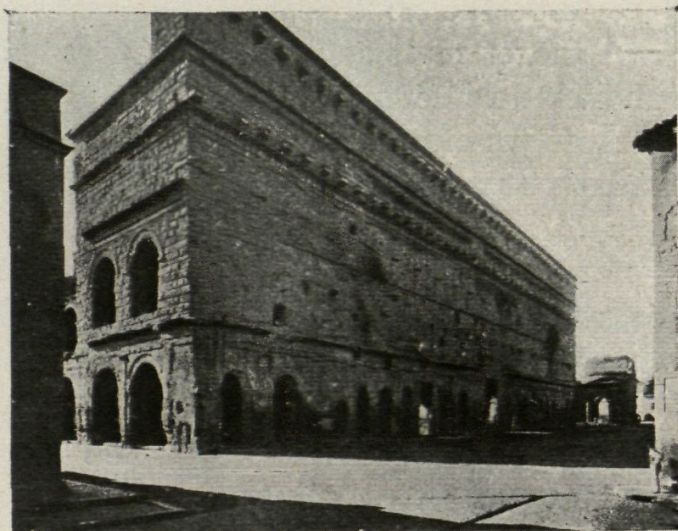

Fig. 247. — Teatre d'Orange : *Postscænium*

(1) «Este teatro de Tarragona está hecho a manera de media luna, el circuito del son CCCXXXVII baras e media y en una parte se muestran XViiij, escalones hazia la parte de la marina ó los lugares donde estaban, porque las piedras quitáronlas cuando hizieron la yglesia de nuestra señora del milagro que allí está edificada...». PONS DE ICART, *Libro de las Grandezas de Tarragona*, pàgs. 216 i 217.

(2) PUIG I CADAFALCH, J., *Teatre romà de Tarragona*. Anuari de l'I. E. C., 1915-1920, pàgs. 712-717.

part superior de les grades. Sobre d'aquestes hi havia un pas horitzontal (*praecinctio*), l'amplada del qual no s'ha pogut determinar. Hernández Sanahuja amidà un diàmetre total de 49 metres. Els grans teatres, com

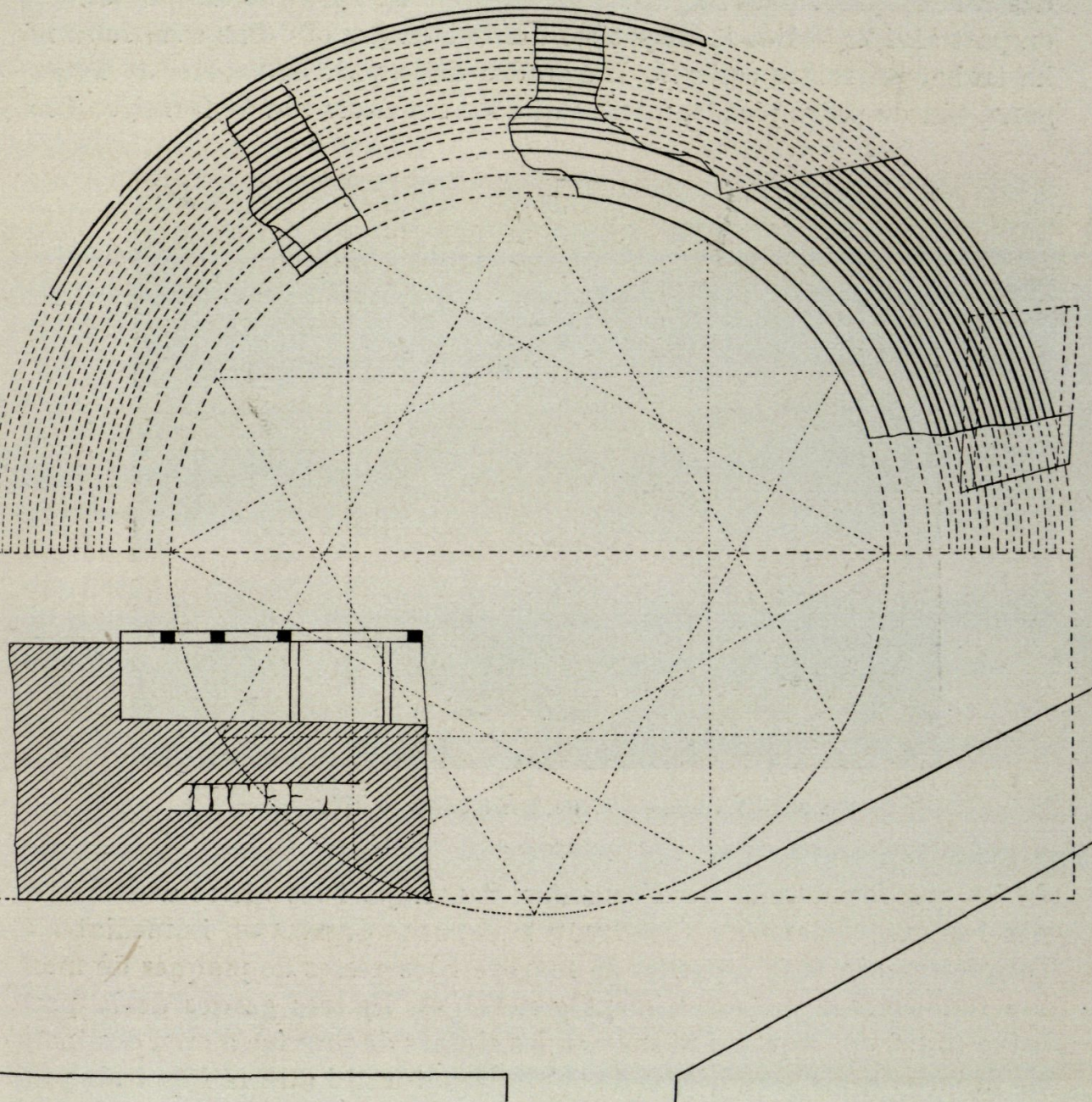

Fig. 248. — Pla del teatre de Tarragona

Escala 1:400

el de Marcel a Roma, tenen 60 metres i alguns àdhuc 100, com el Pompeius; el d'Orange en té 61. Les excavacions han permès fixar el nombre de *cunei* que són tres, separats per dues escales. La *cavea* era dividida horitzontalment en tres parts (*maeniana*), que tenien als ulls del públic

diverses categories: la *cavea ima*, la *cavea media*, i la *cavea summa*; amb tot, aquesta regla no era observada constantment. És possible que en el teatre de Tarragona hi hagués una sèrie de grades superiors avui destruïdes; que hagués tingut no un *mænianum*, sinó que en tingués dos; en part així ho indica la disposició del lloc encara que fins avui hom no ha trobat un rastre concret. Les grades de la part baixa, del de Tarragona, són de pedra picada, mentre que les superiors són de formigó. Una

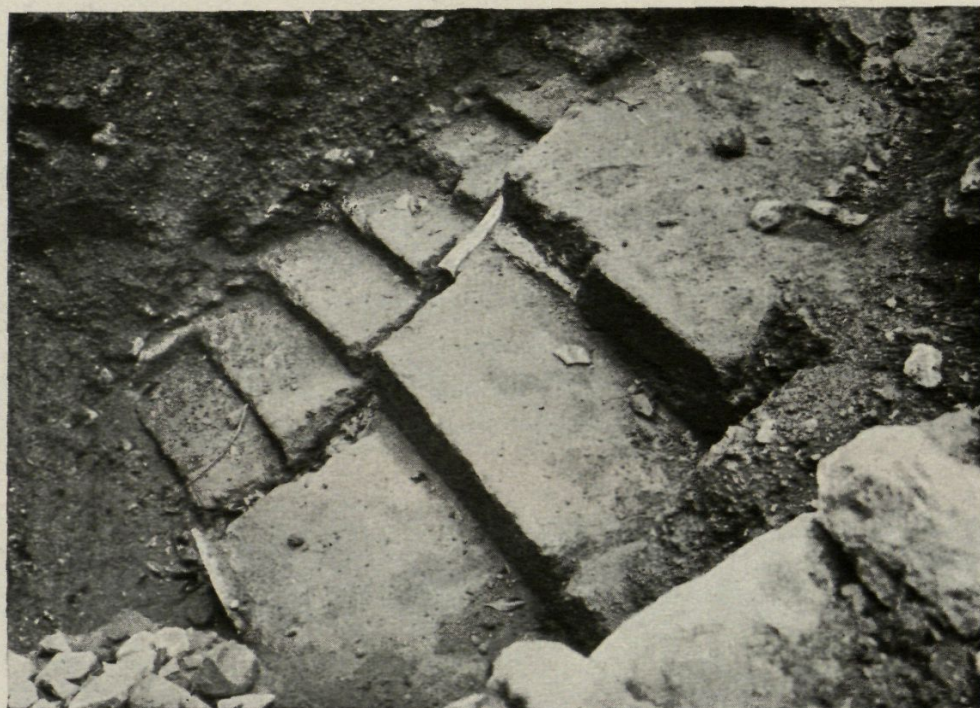

Fig. 249. — Tarragona : Teatre. Detall de les escales de la *cavea*

de les que fou notada per Fernández Sanahuja, i les altres descobertes per les excavacions de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, immediates a l'orquestra són amb espatller de marbre i les restes de plaques de marbre fan suposar un revestiment general en les tres grades de la part baixa (fig. 249). Aquests seients, en les ciutats de província eren destinats als decurions, als personatges de l'ordre senatorial i a llurs fills i als prefectes que es trobaven a la ciutat. Els bronzes d'Osuna que contenen diversos capítols de la *Lex Coloniae Juliae Genetiva Urbanorum sive Ursonis* (Osuna), atorgada per Cèsar l'any 44 abans de Jesucrist i modificada per Vespasià, així ho declara. L'orquestra restava lliure (1). La mateixa

(1) RODRÍGUEZ DE BERLANGA, M., *Los bronzes de Osuna*. Málaga, 1873, pàgines 27 i 28.

lleï prohibia posar-hi seients portàtils. Les grades immediates eren encara destinades a personatges de categoria, als *equites*, per exemple, als flàmens i als enviats de les altres ciutats.

El mig de la *cavea* era per als ciutadans; la part alta per al poble. Les dones, els militars i els infants en certs moments tingueren llocs separats. Als teatres i als circs de Roma el poble era repartit per tribus. Sengles inscripcions determinaven el nombre de llocs i la qualitat dels que hi podien seure (1). Hi ha seients

destinats a representants de pobles de la Hispania citerior (*Ex H. C.*) els *Vet (tones)* *Met (ercosani)* tal com en el teatre de Lugdunum (Lyon) hi havia llocs per als diferents pobles de la Gàl·lia. Una segona inscripció indica una llargada de 18 peus, *P(edes) XVIII S(emis)*, reservats al teatre de Tarragona tal com en l'amfiteatre Flavi són assenyalats els seients per a diversos ordres privilegiats de l'Imperi.

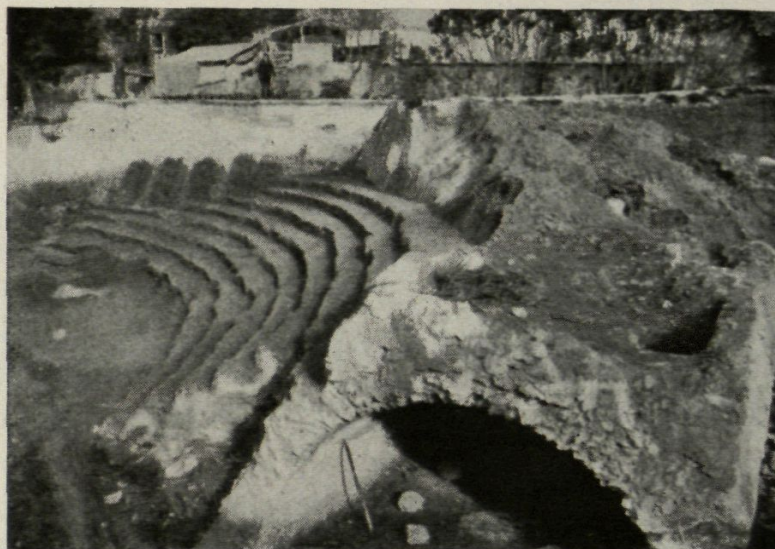

Fig. 250. — Tarragona : Teatre. Grades de la *cavea*

Cada grada ordinària amida 0,38 metres d'alçada i 0,70 metres d'ample; l'escala comprenia dos graons per cada grada destinada a seient (fig. 249) (2).

La *cavea* era construïda en la seva major extensió damunt la terra; únicament recolzava per un costat contra una galeria que per altra part no seguia com en els altres teatres la corba de les grades (fig. 250).

L'*orchestra* és extraordinàriament gran en relació a la pràctica seguida pels teatres normals. Davant s'hi ha descobert un massís de

(1) Al Museu de Tarragona es guarden inscripcions gravades amb lletres grans i elegants, en la cara anterior d'unes grades, que Hübner creu del teatre. En dues de les grades hi ha aquesta inscripció: EX · H · C · V · M · E · i en una altra grada:

C · X · M
P · XVIII S L

(2) HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Historia de Tarragona*, 1, 2.ª part. Ap., pàgs. 44 i següents.

Fig. 251. — Tarragona : Pilars del *pulpitum* durant les excavacions

formigó de 8'85 metres d'amplada en un extrem i 8,40 metres a l'altre, amb una alçada de 1,54 metres. El parament mirant a la *cavea* era estucat i certament era el *pulpitum* del teatre; dibuixant els triangles indicats per Vitruvi coincideix gairebé amb la base corresponent; la seva alçada de 1,54 metres és una mica més gran que la de 5 peus que assenyala Vitruvi (1,48 metres); són molts els que ultrapassen aquesta mida: el d'Aspendos té 1,60 metres, el d'Orange 1,78 metres i el de Pompeia 1,64 metres (1). Hi havia com a molts teatres cossos avançats als extrems. Gairebé afilerat amb el parament d'aquests extrems es trobaren uns pilans de pla quadrat, que recorden els de Timgad, destinats a sostenir una part del *pulpitum* de fusta (fig. 251). Damunt del formigó s'han trobat restes d'un mur que podia ésser el fons del *proscenium* o *frons scenæ*; des del parament esmentat al dels pilans hi ha 8 metres. Aquesta amplada del *pulpitum* difereix molt poc de l'ordinària: el d'Orange té 9,3 metres, el de Bosra 8,50 metres, el teatre Marcel de Roma, 8 metres (2).

El *pulpitum* tenia per fons la sumptuosa façana de l'escena, decorada de columnes i d'estàtues (*frons scenæ*). No té res d'estrany que en ésser destruït el teatre aquestes columnes i estàtues caiguessin damunt el massís del *pulpitum* o damunt el pla de l'orquestra. Els fragments trobats són nombrosos. Cal, en primer lloc, citar les dues estàtues d'emperador, fetes de marbre blanc que sembla d'Itàlia. Aquestes estàtues eren de les que abundantament produïa la indústria: cossos acèfals amb vestidura militar, fabricats en sèrie pels tallers, esperant la testa específica del príncep regnant. La cara afaitada, ampla, de pòmuls sortits, els cabells pentinats endavant semblen recordar el tipus dels Claudis. A Mèrida s'han trobat dues estàtues d'emperadors entre moltes

(1) CAGNAT ET CHAPOT, *Manuel d'Archéologie Romaine*, pàg. 182.

(2) DURM, *Die Baukunst der Etrusker und Römer. Handbuch der Architektur*, 2.^a part, vol. I, Stuttgart, 1905, pàg. 469.

d'altres (1). Una altra estàtua trobada és la d'un jove que vesteix la *toga pretexta* amb la butlla típica dels no entrats encara a l'edat viril. Dos fragments més pertanyen a un personatge que vesteix la toga de ciutadà romà. Són de marbre blanc que sembla d'Itàlia, de dimensions dobles a les naturals. A Mèrida s'ha descobert també una estàtua togada. Acompanyen les restes de l'estatuària nombrosos fragments arquitectònics: capitells, bases, fragments de cornises, etc. (2). Tots aquests elements escultòrics i arquitectònics formaven la composició del *frons scenæ*, decorat de superposicions d'ordres arquitectònics, entre els quals s'aixecaven estàtues dintre de templets. Al teatre d'Orange els elements trobats permeten formar un cos central decorat amb un ordre arquitectònic major que els laterals (3). Els fragments de marbre poden ésser dels templets com els del teatre d'Aspendos (4) en el mur de la *scæna* del qual s'ha conservat tota la decoració.

Durant l'excavació s'ha trobat una ara dedicada al numen d'August (*Numini Augusti*). Té en un costat representada la gerra de l'aigua lustral (*præfericulum*), i a l'altre la *patera* de les libacions, ornada de fullatge, amb el seu *umbiculum* al centre; i darrera l'*aspergillum* (figura 252). Es l'ara tradicional que s'aixecava en l'orquestra. A Mèrida un altar trobat al teatre porta la inscripció, AUG. SACR.

L'epigrafià ens ha transmès el nom d'un autor d'un dels gèneres

Fig. 252. — Ara del teatre de Tarragona

(1) MÉLIDA, J. R., *El teatro romano de Mérida*. Madrid, 1915, pàg. 34.

(2) En els trossos d'arquitràu es veu la paraula POTES (tate) el mot de la dedicatòria a l'emperador, usual en els teatres. Una altra inscripció antiga que commemora un emperador, en la qual es llegeix IMP. CAES. de caràcters anàlegs, una mica més petits, fou trobada al mateix teatre i es guarda al Museu.

(3) Vegeu la restauració de CARISTIE, *Monuments antiques d'Orange*, pàgs. 45 i següents.

(4) LANCKORONSKY, *Villes de Pamphylie*, pàg. 108.

que aplaudia el poble romanitzat en el teatre de Tarra-
gona: un autor de pantomimes. Es un epígraf a la deessa
Tutela posat per *Aemilius Severianus*, mimògraf (1). El
mim fiava l'efecte a l'expressió dels fets escènics per mitjà
de gesticulacions i de la música; la seva representació era
com la de la pantomima moderna, comunament una parò-
dia grollera dels fets i personatges coneguts, i per assolir la impressió
còmica acompanyaven el mim animals ensinistrats, i deshonestedats
repugnants eren per ell representades. En els primers temps fou un
gènere independent; després, com la *peça* dels teatres actuals, formà la

DEO · TVTE
LAE · AEMILIVS
SEVERIANVS
MIMOGRAPHVS
POSVIT

representació accessòria, que
acompanyava la representa-
ció principal (2).

Fig. 253. — Sagunt : Teatre

TEATRE DE SAGUNT El teatre
de Sagunt

està situat a la pendent del
turó que sostenia el recinte
murat de l'antiga i heroica
ciutat ibèrica (fig. 253). Es
el més grandios d'aquesta
part de la Hispània i amb
tot és molt lluny de la sump-
tiositat dels de Roma, del
de Mèrida i dels de la Pro-
vença. La graderia està ex-
cavada en part a la roca
aprofitant la disposició de la
muntanya; l'escena està cons-
truïda a exemple dels teatres
de l'Imperi, però tots els
paraments exteriors es pre-
sents llisos, construïts de
carreu petit, sense la sump-
tuosa decoració de columnes,
pilastres i entaulaments del

(1) *C. I. L.*, II, núm. 4092.

(2) COSTA, Joaquín, *La Poesía popular española y Mitología y Literatura cello-
hispanas*. Madrid, 1881, pàg. 449.

teatre d'Orange. Laborde el dibuixà minuciosament (1). Chabret publica en la seva obra citada (2), la planta (fig. 254) i un complet estudi bibliogràfic i descriptiu del monument, i estudia les dificultats que l'arquitecte romà va resoldre per adoptar el tipus del teatre romà a les condicions topogràfiques del lloc. Als Museus arqueològics de Madrid i València, es guarden unes curioses reproduccions en fusta i suro, executades per

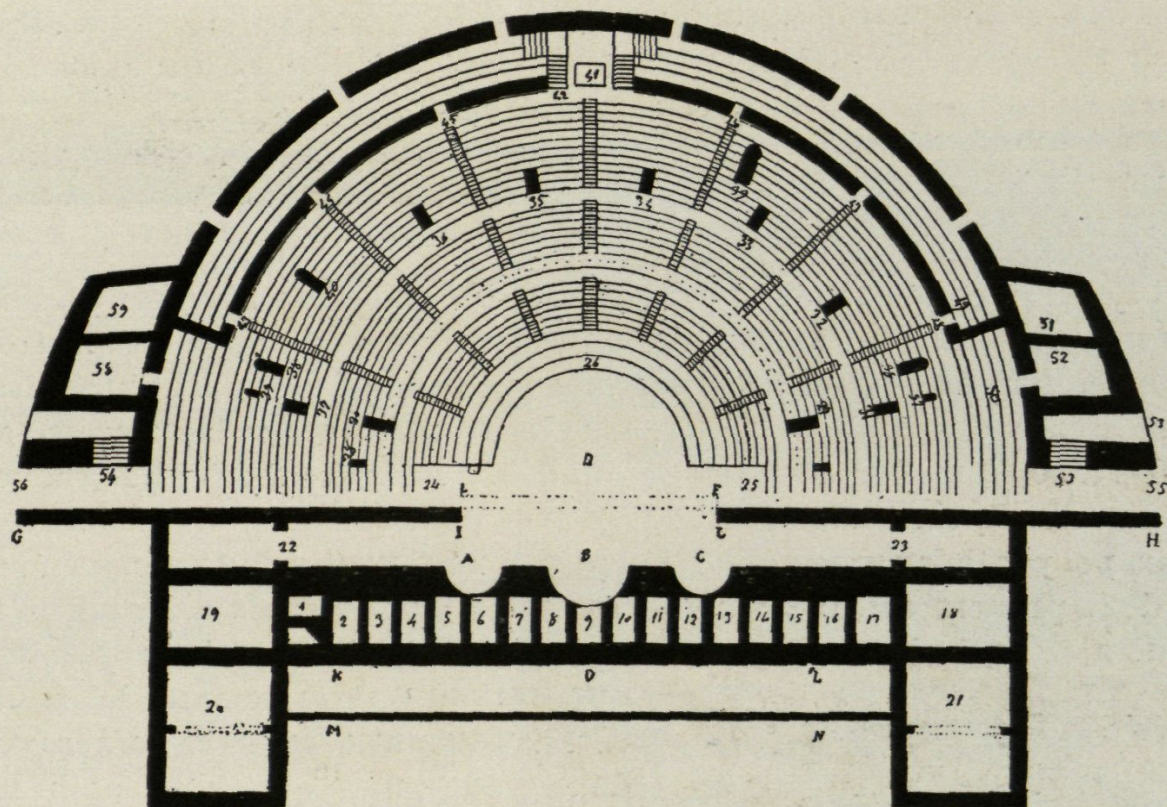

Fig. 254. — Teatre de Sagunt

Escala 1:1000

Miquel Arnao, que donen una clara idea de l'obra en l'any 1796 (3) (figura 255). La substrucció és de reble menut revestit de petits carreus de calissa blavosa, més llargs que amples i desiguals, rejuntats amb morter; les voltes són fetes de trossos de llosa prima i llarga.

La *cavea* estava dividida en tres ordres de grades (*ima*, *media* i *summa*), limitades per diversos passadissos horitzontals (*præcinctiones*), i comunicaven entre elles per mitjà de nou escales (*scalæ*), una al centre de la grade-

(1) LABORDE *Voyage*, I, 2.ª part, pàgs. 80-85, làms. CII-CIV.

(2) CHABRÉT, *Sagunto*, II, pàgs. 33 i següents.

(3) DELGADO, Antonio, *Antigüedades de Murviedro*. «Boletín de la Academia de la Historia», I, Madrid, 1909, pàg. 426.

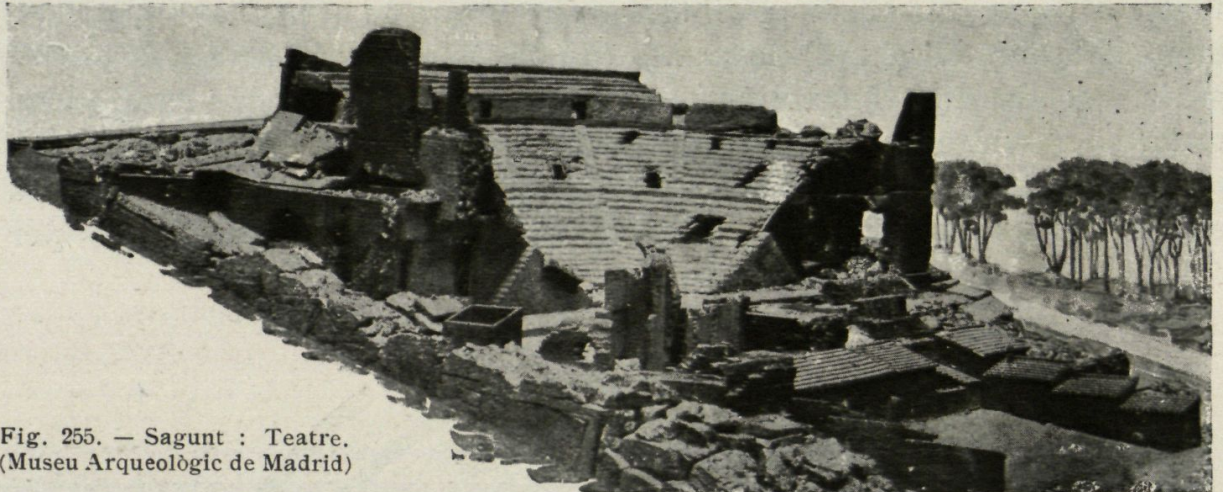

Fig. 255. — Sagunt : Teatre.
(Museu Arqueològic de Madrid)

ria i quatre a cada costat, que dividien el pla en diversos sectors (*cunei*). Les tres primeres grades eren més amples i més baixes; tenien 1,26 metres d'ample, eren de carreus de pedra blavosa amb un bordó a l'extremitat lliure i eren destinades als personatges de més categoria; seguien sis grades de 0,63 metres d'ample que, unides a les tres anteriors, formaven la *ima cavea*; a continuació dues grades de doble amplada que les sis restants, pel pas dels espectadors. Les portes 29 i 30 (fig. 254) donaven pas als de la primera *cavea*; seguien després set grades iguals a les sis de la primera *cavea*, i al seu damunt una altra *præcinctio* d'iguals proporcions

que les anteriors formant la *media cavea*. Damunt d'aquestes s'aixecaven deu grades més que junt amb les altres quatre que hi havia damunt del pòrtic constituïen la *summa cavea*. Més amunt hi havia el pòrtic cobert amb una volta semi-circular, damunt del qual hi havia quatre grades on el públic podia estar dret i aixoplugar-se en cas de pluja. Al centre d'aquestes quatre grades (fig. 254, 41), hi ha una interrupció on es veuen restes d'un basament que devia sostenir una estàtua. Darrera les últimes grades s'alçava la paret; com aconsella Vitruvi en tractar de les condicions acústiques.

Fig. 256.
Fragment de fris del teatre de Barcelona
(Museu Arqueològic de Barcelona)

El pòrtic superior tenia cinc portes (*vomitoria*) sense simetria de posició. Les entrades principals de l'edifici són al costat dels angles de l'hemicicle (núms. 55 i 56), dos passos coberts de volta semicircular que anaven fins a l'orquestra.

Antics escriptors encara van veure una part dels permòdols que coronaven l'edifici per a fixar les antenes que sostenien les veles (*velarium*); aquests permòdols es veuen reproduïts en el model del Museu Arqueològic de Madrid.

La disposició de la vela en aquests edificis és un problema no resolt. Pot ajudar a la seva solució l'estudi de les grans tendes o envelats que amb ocasió de les festes populars es construeixen a Catalunya els quals arriben a tenir, sense cap suport entremig, una amplada d'uns 20 a 30 metres. Es col·loquen per aixecar-les parelles d'antenes de 12 metres d'alçada a cada 4 metres: a la part superior de l'antena hi ha fortament lligada una politja per la qual passa una corda que s'amarra fort a terra pels dos costats, i es té així com un petit pont penjat. A la corda hi ha diverses politges

de les quals penja la vela per mitjà de cordes lligades als pals. Els peus drets que sostenien els permòdols posats a la part alta del mur exterior de la *cavea* dels edificis per a espectacles dels romans, podien servir per a sostenir cordes que travessessin els teatres i amfiteatres romans. El sistema, tal com es veu, és aplicable a llums extraordinàries; tot depèn del diàmetre de les cordes i de la resistència dels peus drets que en els edificis d'espectacles romans poden tenir poca alçada.

No és conegut l'origen dels envelats catalans, però és antiga la cos-

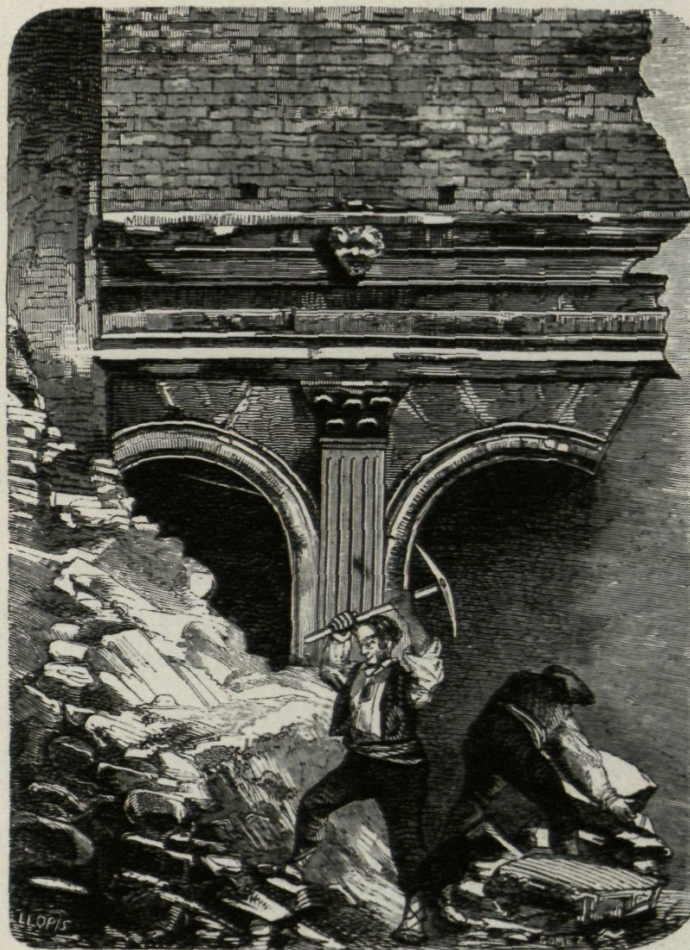

Fig. 257. — Pòrtic descobert prop del carrer de Viladecols
(*Revista de Catalunya*)

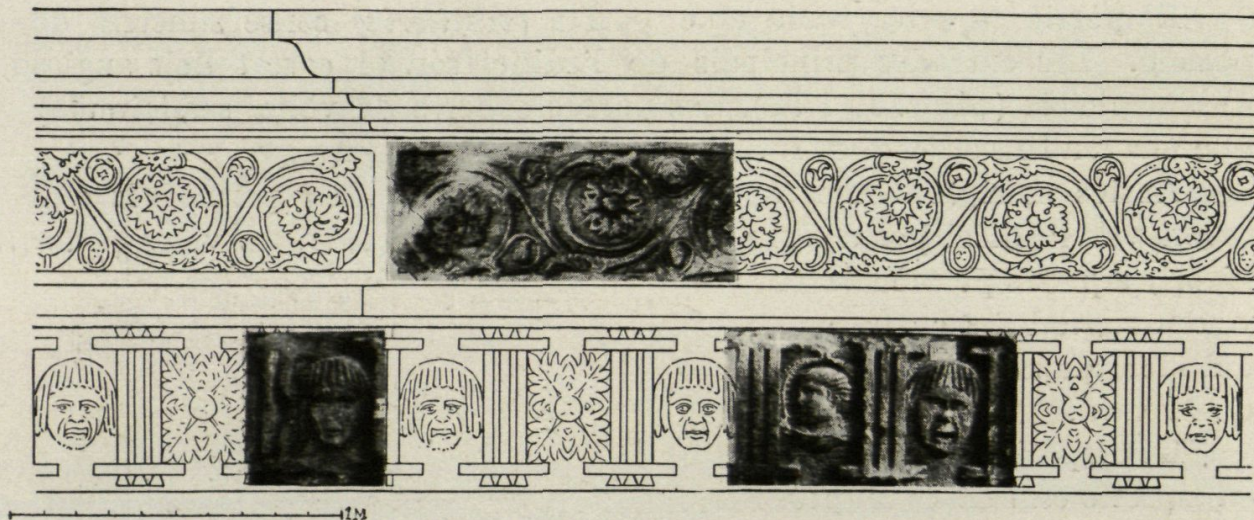

Fig. 258. — Entaulament del teatre de Barcelona. Restauració amb fragments del Museu Arqueològic de Barcelona

tum d'envelar les places a les terres meridionals. A l'Orient les grans tendes tenen una història molt vella. Una d'elles minuciosament descrita en l'Exode (1), fou el Tabernacle hebreu; i els autors clàssics admiraren la tenda d'Alexandre Magne.

El lloc destinat als actors formava un gran edifici, avui destruït però la seva planta es pot refer amb les exedres que decoraven el *frons scenæ*. Resten fragments de les *valvæ* o portes del mur de l'escena,

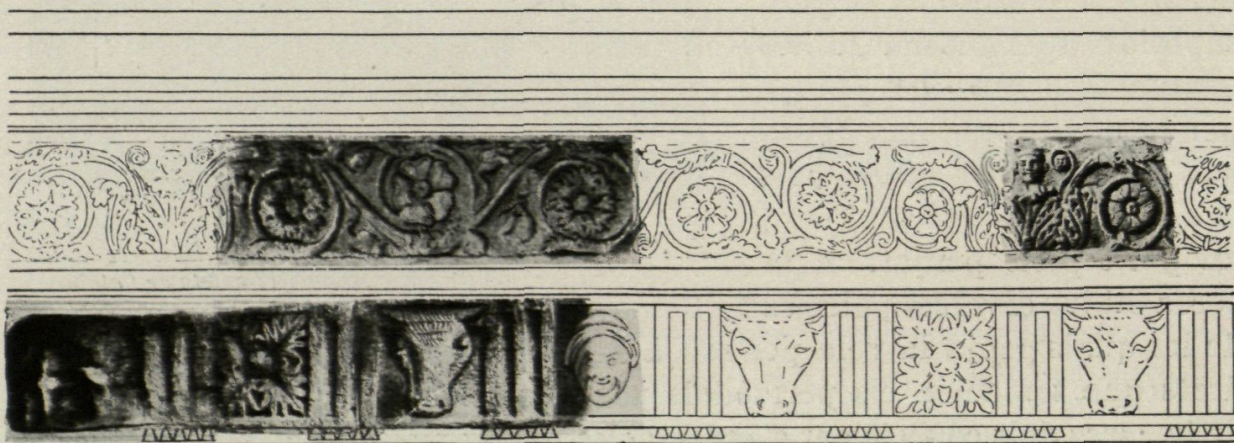

Fig. 259. — Entaulament del teatre de Barcelona. Restauració amb fragments del Museu Arqueològic de Barcelona

(1) *Exode*, XXXVI, 8-38.

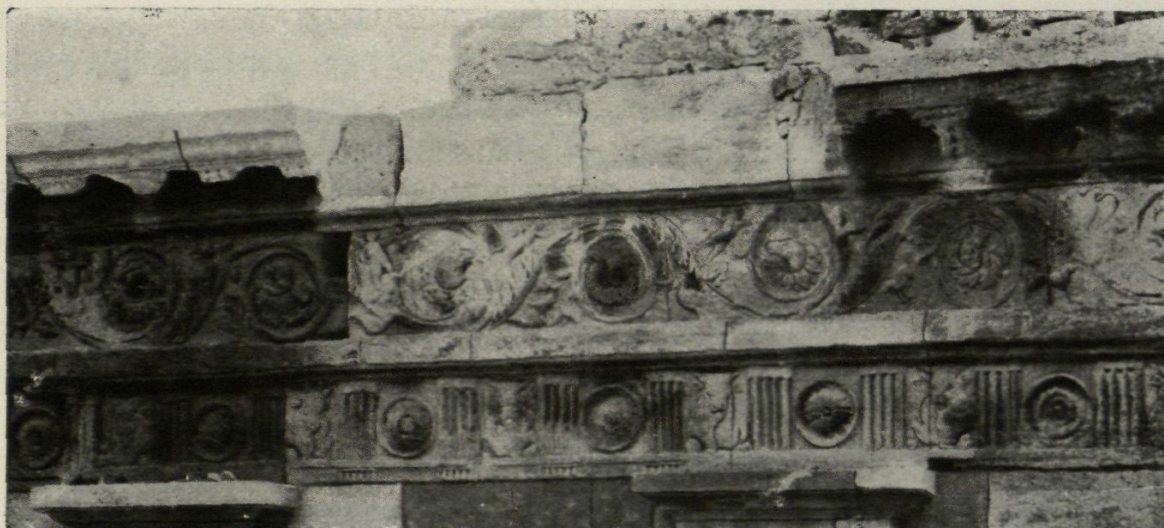

Fig. 260. — Entaulament del teatre d'Arles, Provença

(Durm)

especialment d'una de les laterals, l'anomenada *hospitales* o dels estrangers. El *frons scænæ*, les valves centrals B (*valvæ regiae*) i la dreta C, han desaparegut i ha quedat únicament part del marxapeu de la primera i el massís que formava un dels seus muntants, separant-la de l'A. El pòrtic que cal establir, segons Vitruvi (1), darrera l'escena, a fi de recollir el públic quan la pluja interromp l'espectacle i de que els *choregas* es reuneixin per a preparar la representació, no existeix en el nostre teatre.

Als extrems de l'escena i formant dos cossos avançats tant cap a l'exterior com cap a l'interior (*versuræ procurentes* o *parascænia*), hi havia dos compartiments dividits per murs travessers en altres dos (18, 19, 20 i 21) que formaven les sales dels cors (*choragia*). D'aquests es passava al *proscænium* per les *versures* 22 i 23 i al *postscænium* (del 1 al 17). El mur K, Q, L, limitava el *postscænium* per darrera.

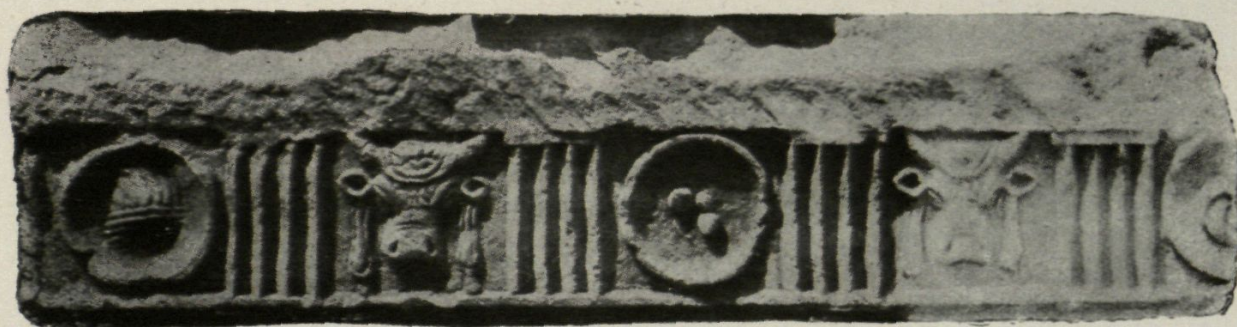

Fig. 261. — Arquitrav del teatre d'Arles, Provença (Espérandieu)

(1) *De Architectura*, llib. V, cap. IX.

TEATRE DE BARCELONA

No coneixem del teatre de Barcelona ni el pla ni la situació, però els fragments arquitectònics que, a les darreries de l'Imperi, serviren per obrar la muralla romana, ens han revelat la seva existència. Foren trobats a l'antiga muralla del carrer

Fig. 262. — Exterior del teatre d'Arles (Provença)

d'Avinyó cinc fragments de frisos ornats d'una tija florida ondulant. En un dels fragments, al centre d'una flor, hi havia la figura d'un infant (fig. 256) (1). A l'any 1872 en un altre lloc de la muralla proper al carrer de Viladecols foren trobats fragments de frisos dòrics (figures 258 i 259) (2). Un d'ells presentava els triglifs alternant amb florons de fulles d'acant i amb màscares escèniques (fig. 258); en un altre els bucranis alternaven amb florons solament (fig. 259). Temes anàlegs, corintis i dòrics sobreposats, fan de fris i d'arquitrau dels entaulaments que ornem les façanes dels tres pisos de la part de la *cavea* immediata al *proscenium* del teatre d'Arles (figs. 260-262) (3). Aquest extrany entaulament provençal que té la cornisa amb modillons i el fris corinti presenta per arquitrau un fris amb triglifs, dòric.

El fris és ornat d'una tija ondulant amb fulles d'acant i de flors, al

(1) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núm. 161.

(2) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núms. 162-163.

(3) DURM, *Die Baukunst der Etrusquer und Römer*. Stuttgart, 1905, figs. 438 i 439. — CONSTANS, L. A., *Arles antique*. Paris, 1921, pàg. 279, figs. 438 i 439. — ESPÉRANDIEU, *Recueil général des bas-reliefs de la Gaule romaine*, núm. 206. — CONSTANS, *Arles antique*, pàg. 279.

centre de les quals hi ha com a Barcelona també figures d'infant i en algunes, figures d'animals diversos. En les metopes de l'arquitrau hi ha també bucranis com en el de Barcelona, però en els arquitraus d'Arles manquen les màscares escèniques. L'entaulament és sostingut a Arles per pilastres dòriques. Una reproducció bàrbara de l'entaulament del teatre arlesià que hi ha a Barcelona, indica l'existència d'un teatre destruït per a reforçar la muralla romana en moments de perill. La presència de les màscares escèniques accentua encara més la seva procedència. En un lloc proper es trobava una arcada (fig. 257) amb l'intercolumni d'ordre corinti format per pilastres, que recordava la decoració externa dels edificis romans destinats als espectacles públics (4).

TEATRES
D'ALCÚDIA I MAHÓ

A Alcúdia (Balears) s'han trobat restes de la *cavea* d'un teatre, les grades del qual són excavades a la roca. Està dividida en dos *mæniana* per una *præcinctio* de 1,27 metres d'ample; el *mænianum* baix, format de dues grades, és continu; el *mænianum* alt, format de vuit grades, està dividit en quatre *cunei* per tres escales; no ha pogut ésser estudiat cap element de la *scæna* per estar plena de terra i runa; la corda de l'arc que forma la grada més baixa és de 18 metres; es nota distintament a les grades, el passadís que corre entre el lloc de l'espectador i el de la grada immediata; l'amplada del passadís és de 0,95 metres i la del seti és de 0,46 metres. Les grades, contra el precepte de Vitruvi, estan de cara al sud; la situació del lloc no permetia altra cosa, puix que tota la costa està oberta al migdia (2).

frum	ALIA	QVOPORT	las.....
	IRV	REDTO	Sumptu...re
	ENI	STITVITM	acellum?, porti
	BA	C S P	blicas.....thea
		TRV	m?
		T	

De l'estudi dels documents epigràfics es dedueix l'existència d'un teatre a Mahó; a ell es refereix una làpida incompleta, epígraf honorífic que commemora un personatge que havia fet grans serveis al país, restaurant portals dels murs i contribuint a la construcció de diversos edificis públics: les carniceries o el mercat del blat amb llurs pòrtics, el teatre i d'altres (3).

- (1) PUIGGARÍ, José, *Fachada romana delante de la capilla de San Cristóbal*. «Revista de Cataluña», I, Barcelona, 1862, pàg. 373.
- (2) MARTORELL Y PEÑA, *Apuntes arqueológicos*. Barcelona, 1879, pàgs. 161 i següents.
- (3) HÜBNER, *Monumentos epigráficos de las Islas Baleares*. «Boletín de la Real Academia de la Historia», XXII, Madrid, 1888, pàg. 465 i següents.

El poble romà amava més els jocs truculents de l'amfiteatre i del circ (*Panem et circenses*, de Juvenal (1)) que els plaers més refinats del teatre. Aquest comença per ésser simplement una escena, obra de fusteria provisional, que el públic contemplava a peu dret o amb seients d'ocasió; després es construïren graderies (2). El teatre de pedra no és conegut fins a l'any 55 abans de J. C. en què Pompeu féu construir un teatre a imitació d'un de grec. Més tard el teatre fou un monument indispensable fins en les ciutats colonials.

(1) JUVENAL, *Sàtires*, X, 81,

(2) TACIT, *Annales*, XIV, 20 i 21.

Empúries : Testa representant un actor tràgic

Fig. 263. — Amfiteatre d'Itàlica

(Laurent)

VIII

AMFITEATRES

PROVENÇA és plena de ruïnes d'amfiteatres: Vaison, Nimes (fig. 264), Arles (fig. 265), Frejus: grans construccions aïllades, de pla el·líptic, com dos teatres junts. Plini explica l'origen en dos teatres giratoris, «on el poble romà embarcat, per dir-ho així, damunt dues naus, és portat damunt dos pivots i assisteix a l'espectacle del seu propi risc, disposat a morir si el mecanisme es fa malbé». La màquina que feia escriuir a Plini, esdevingué una obra pràctica, com dues *cavea* de teatre ajuntades per a contemplar un espectacle comú.

Fig. 264. — Amfiteatre de Nimes

tació a l'amfiteatre del sistema ja explicat de construcció dels teatres en terres de topografia muntanyosa (1).

Hernández Sanahuja ha estudiat aquest monument en la seva *Historia de Tarragona*, diverses vegades citada (2) i Laborde (3) en publicà la planta (fig. 268). La graderia amidava 56 metres d'ample des del mur exterior de la façana fins al *podium* que rodejava l'*arena* i horitzontalment estava dividida en tres seccions: la inferior (*prima cavea*) era destinada com en els teatres, a les autoritats, magistrats i persones de categoria, situada immediata al mur del *podium* i contenia únicament tres o quatre grades. Un mur d'un metre

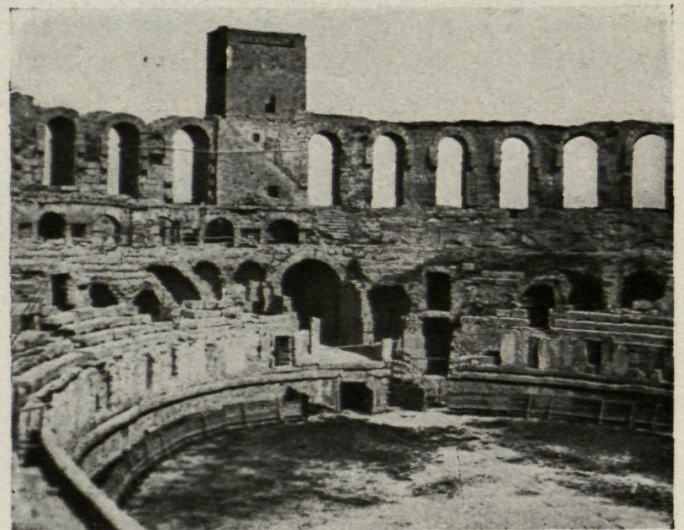

Fig. 265. — Amfiteatre d'Arles (Provença)

AMFITEATRE DE TARRAGONA L'amfiteatre de Tarragona

no és aïllat com els provençals, sinó que és a l'estil del d'Itàlica (fig. 263), excavat a la vessant del turó que mira a orient damunt del qual s'aixeca la capital de la Tarraconense i amb el costat meridional assegut damunt la roca colpejada per les ones del mar, i l'altre part, la menor, damunt voltes. Es una adap-

(1) Molts amfiteatres tenien anàloga disposició. — CAGNAT ET CHAPOT, *Manuel d'Archéologie romaine*, I, cap. VIII.

(2) Segons aquest autor l'eix major de l'el·lipsi de l'amfiteatre de Tarragona comprenent-hi dintre la paret exterior, era d'uns 130 metres i el menor amidava 102 metres. La direcció de l'eix major és d'orient a occident. El de Nimes amida 133 per 101 metres i el d'Arles 136 per 107 metres. (DURM, *Die Baukunst der Etrusker und Römer*, pàg. 669). Corresponen aquestes mides a una construcció considerable. De 71 amfiteatres únicament 36 passen dels 100 metres. (CAGNAT ET CHAPOT, *Manuel d'Archéologie romaine*, I, pàg. 193).

(3) *Voyage*, I, 1.^a part, pàg. 33 i planxa LVI.

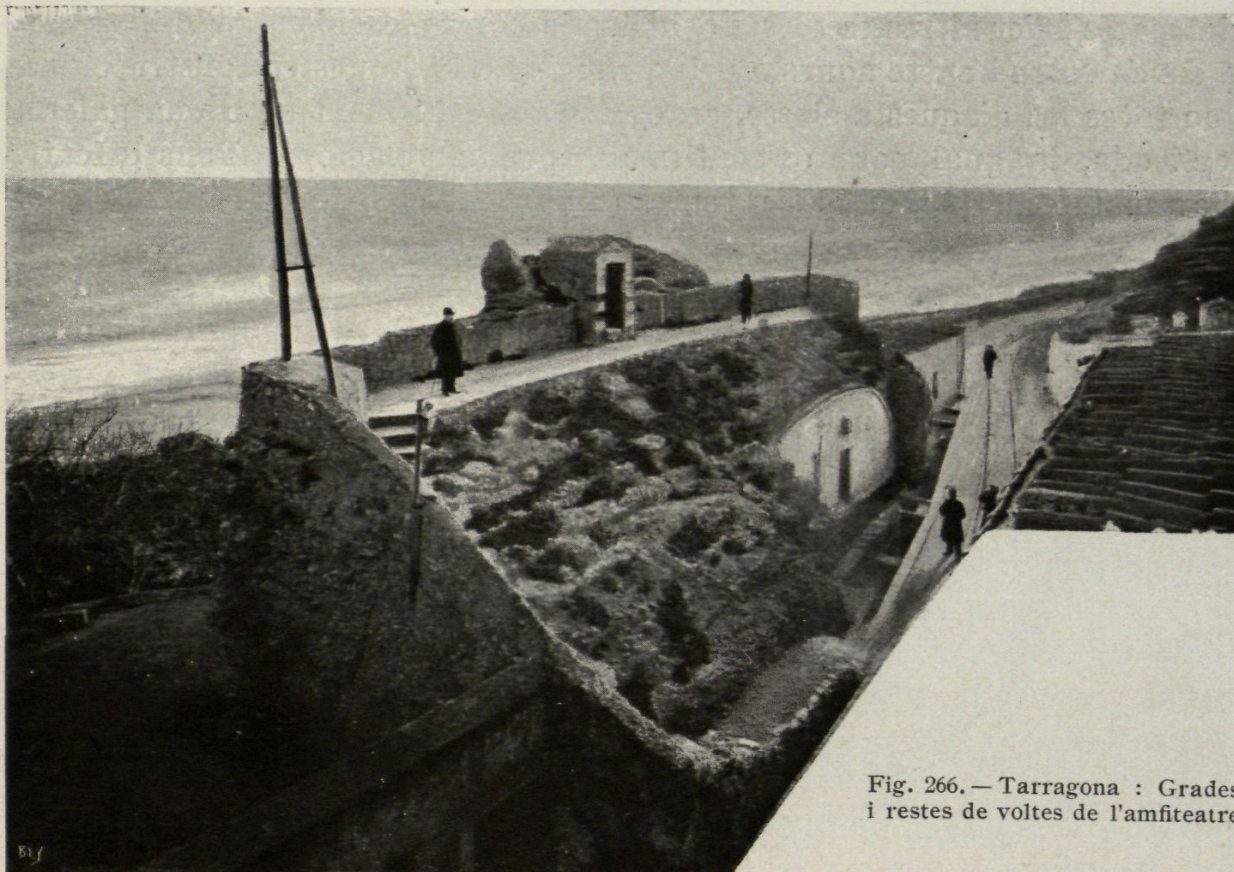

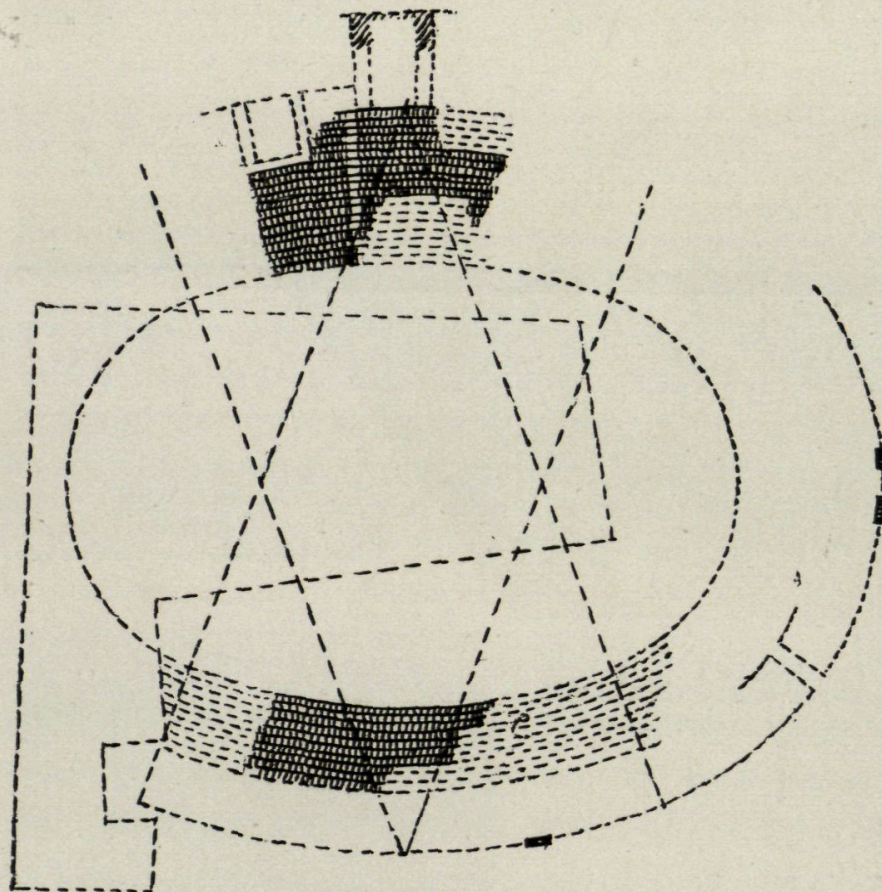
Fig. 266.— Tarragona : Grades i restes de voltes de l'amfiteatre

i mig d'alçada (*balteus*) la separava de la *media cavea*, que contenia deu grades, i que a la vegada era separada per un altre mur de la *summa cavea* o lloc pel poble amb setze grades. La situació de l'amfiteatre sota el turó de Tarraco, excavat en part a la roca, aprofitant un replec d'aquesta i estès fins a tocar el mar, exigia que les portes d'entrada s'obrissin a la part alta de l'edifici, així els espectadors que venien de la ciutat havien de descendir en anar a ocupar les primeres grades. La *summa cavea* estava dividida en quaranta parts, *cunei*, per mitjà d'escales que corresponien a cada una de les quaranta portes obertes a la galeria circumdant, immediata a la façana. La *media cavea* estava dividida en

Fig. 267.— Tarragona : Volta de l'amfiteatre

vint parts i per altres escales; no hi havia comunicació entre la *summa* i la *media cavea* i entre aquesta i la *prima cavea*. Aquestes construccions, com totes les d'aquesta classe, acabarien probablement amb una galeria porticada, la qual cosa és confirmada per la relació de Pons d'Icart, quan manifesta que, en el seu temps (segle XVI), existien escampades per

50 100 150 200 P. Cast.

Fig. 268. — Tarragona : Amfiteatre

(Laborde)

terra, unes quantes columnes d'ordre dòric. Es principalment digne d'ésser remarcat que la situació de l'edifici era de tal forma que tots aquells que habitaven el Palau d'August i els que circulaven per la muralla podien presenciar a la vegada els jocs de l'amfiteatre i els del circ (fig. 15). Aquesta disposició era realment extraordinària: a dalt l'acròpolis que escalava el turó coronada pels temples estesa en successius plans i rodejada per l'alta muralla d'antiga fama universal; al

peu de la grandiosa construcció, que la tradició popular anomena des de temps immemorial, Palau d'August, el circ, continuava la disposició escalonada; més avall, l'amfiteatre recolzat en la muntanya per la part alta, suplerta aquella per mitjà de construccions per la banda de mar, on les grades s'assentaven damunt voltes inclinades (figs. 266 i 267) i al fons d'aquest conjunt grandiosos d'edificis, la blavor del mar de Tarragona i la vista de la immensa plana.

Aquesta obra grandiosa és avui gairebé perduda (1). En un o altre lloc de la roca apareixen indecises les restes de les grades cavades. Es veuen damunt el sòl les substruccions de voltes inclinades i un camí modern travessa de cap a cap l'arena on lluitaven els gladiadors. Unicament han quedat del gegantí amfiteatre ruïnes aïllades, el pla de les quals Laborde consignà al començament del segle passat, obeïnt a l'afany imperial de cultura napoleònica.

La part d'aquests edificis construïts damunt terra, tenia a l'exterior els amples pòrtics usuals, on s'aplegava ordinàriament la gent estranya, anàloga a la que rodeja actualment les places de braus: els venedors ambulants, els firaires, els endevinadors del pervindre i finalment les bruixes que es dedicaven a recitar, exactament com les gitanes d'ara, la clàssica bonaventura; les siriaques i les gaditanes hi ballaven, amb extranyes contorsions del cos, antigues danses del ventre, danses que encara avui són conservades; les parades de menjar hi escampaven una inaguantable fortor d'oli. A dintre, els empressaris de moda, «homes que no eren ni reis, ni caps de nació, ni notables per la seva influència» puix que no exercien alts càrrecs oficials, influents sobre el poble o les autoritats de la ciutat, aplegaven, com diu Plini «el poble vencedor de la terra, conqueridor de l'univers enter, que regeix les nacions i els reialmes, que envia lleis al defora, fins a cert punt part humana dels déus immortals».

Hübner (2) estableix com a probable, que tant aquesta construcció, com el circ i el teatre, foren executats a l'època del major desenrotllament del luxe en aquesta regió, o sigui en els segles II i III.

Les festes de les lluites que es verificaven en els amfiteatres eren fundades sovint per llegats testamentaris, com les instituïdes a Barcelona i en substitució d'aquesta a Tarragona per *L. Cæcilius Optatus* (3). Aquestes lluites les feien gent educada expressament, sovint associada, que recorria els amfiteatres de més anomenada. Des del segle II es fundaren corporacions d'atletes, el déu tutelar de les quals era Hèrcul, i anaven de ciutat en ciutat llogats quan celebraven festivitats. Una associació d'aquesta mena, *Sodales Herculani*, existia a Tortosa, segons ho demostra una làpida

M·SALLVSTIO
FELICI·PEREG
RE·DEFVNCO
ODALES 7
HERCVLANI

(1) Avui s'han projectat treballs de conservació de l'amfiteatre.

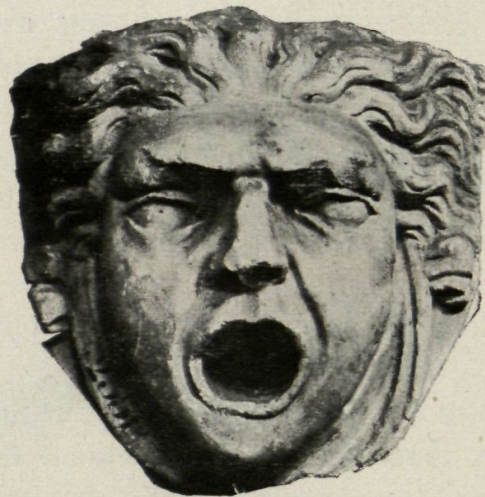
(2) *La Arqueología de España*, pàg. 250.

(3) Vegeu les pàgs. 45 i 46 del present llibre.

dedicada a *M. Salustio Felici*, mort lluny de la seva terra *peregre defuncto* (1).

Una escena de lluita d'un caçador, *venator*, amb un senglar, pròpia de l'amfiteatre, *venatio*, és representada en un coronament d'altar funeràri, conservat al Museu Arqueològic de Barcelona (figs. 167 i 168).

(1) *C. I. L.*, II, n.º 4064.

Màscara teatral
(Museu Arqueològic de Barcelona)

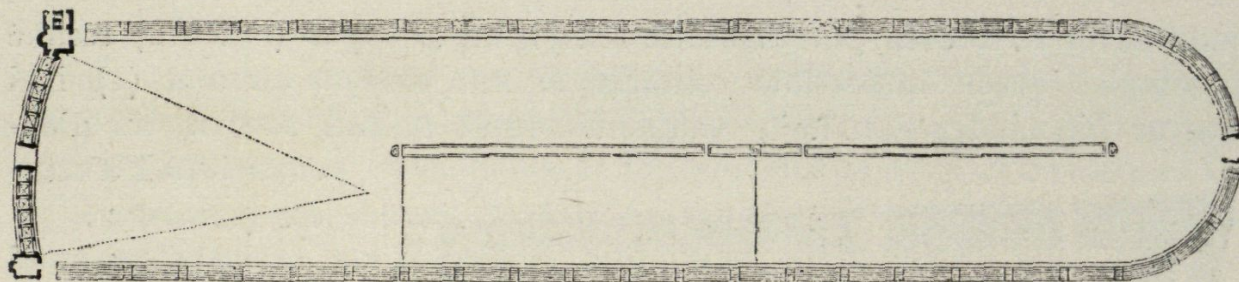

Fig. 269. — Circ de *Bovillæ*

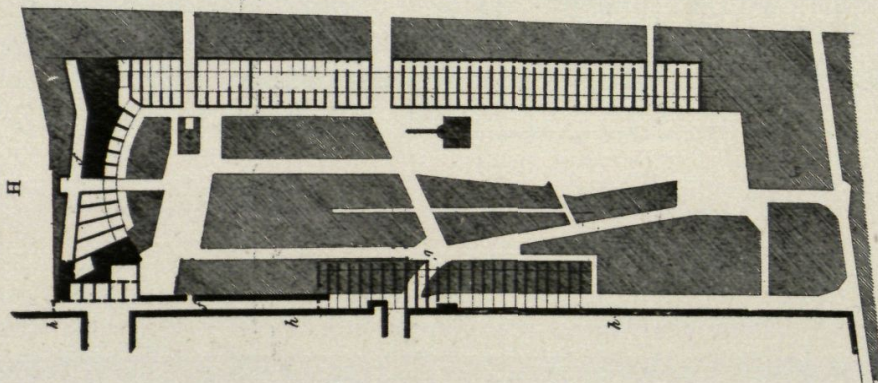
IX

CIRCS

CAL, per veure el que foren els circs romans, referir-se a un de conegut, sencer. Era una obra per a presenciar grans curses: un espai llarg voltat de graderies on les curses poguessin desenrotllar-se. El circ d'una ciutat del Laci, l'antiga *Bovillæ*, al peu del mont Albano, prop de la via Appia (fig. 269), servirà per a donar una idea del que és aquesta construcció. S'hi distingeixen principalment les graderies: *mæniana*; la porta de sortida a l'extrem circular: *porta triumphalis*; l'*oppidum*, a l'altre extrem, amb la seva *porta pompæ circensis* al centre, encimbellada per la llotja del president, i amb les dotze *carceres* per a col·locar en condicions anàlogues els carros lluitadors, i la *spina*, construcció longitudinal que divideix en dues l'*arena* per a guiar millor les curses, ornada d'estàtues i obeliscs, amb les *metæ* o fites als extrems per assenyalar el terme on trobava el premi el vencedor en la darrera volta.

CIRC DE TARRAGONA Es curiós l'emplaçament del circ de Tarragona (fig. 15), situat a l'acròpolis i adherit pel més gran dels seus costats al mur de la ciutat i amb l'anomenat Palau d'August, probablement l'antic *Prætorium* en un dels seus extrems. Es pot comparar per aquest darrer accident la seva disposició amb la del *Circus maximus* de Roma, situat sota els palaus imperials del Palatí. La planta i seccions les

publicà el P. Flórez (1). Laborde aixecà un nou pla (fig. 270) també incomplet essent impossible estudiar el seu extrem circular (2), i el senyor Hernández Sanahuja completà aquest treball amb motiu d'excavacions i d'estudis posteriors.

Escala 1:1000

Fig. 270. — Circ de Tarragona

(Laborde)

Ocupa un espai perllongat de terreny en direcció de N.W. a S.W. cobert enterament per les edificacions modernes. Anem a descriure'l començant per la situació de les portes.

La *porta triumphalis*, per on passaven els vencedors, no podia estar a l'extrem circular degut a la situació topogràfica, que feia que aquest fos obert en part a la roca sota el Palau d'August. Hernández suposa que es destinava a aquest objecte la porta que s'obria en el mur del Migdia, corresponent a la meitat de la Rambla actual, on avui comença el carrer del Portalet. La *porta pompæ circensis* situada en el que s'anomenava l'*oppidum*, per la qual penetraven els carros amb els aurigues per a ésser sortejats i distribuïts en les correspo-

(1) Diu aquest autor, parlant del circ de Tarragona: «...tiene de largo más de mil y quinientos pies, o quinientas varas, con el ancho de más de trescientos pies: porque aunque hay casas labradas, perseveran en la mayor parte los arcos o bóvedas, sobre los cuales estaban fabricados los subselios o asientos para el concurso.» *España Sagrada*, XXIV, pàgines 223 i següents. Vegeu també LABORDE, *Voyage*, I, 1.ª part, pàg. 33.

(2) LABORDE, *Voyage*, I, primera part, lám. LVI.

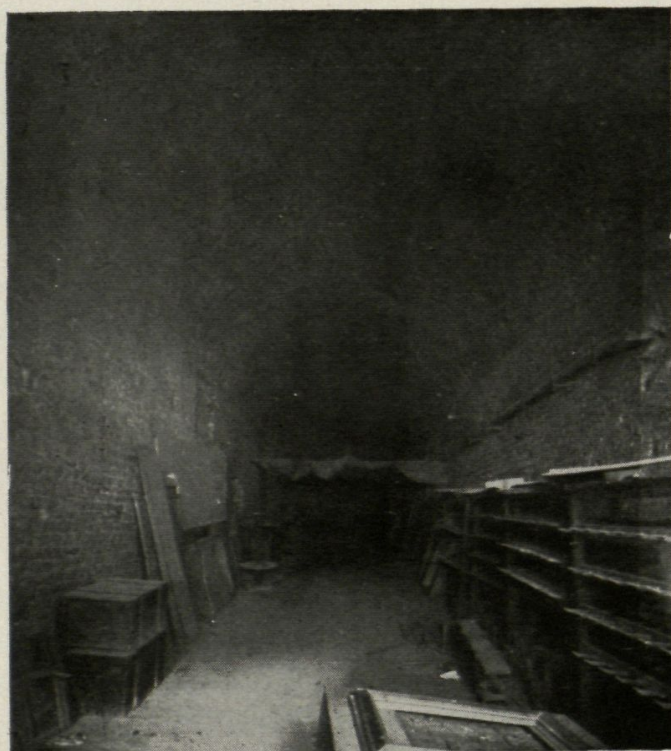

Fig. 271. — Tarragona : Voltes del circ

nents *carceres*, estava en el cap occidental donant exactament a l'exterior de la muralla on apareix una torre quadrangular relativament moderna, entre les portes de Sant Francesc i del Rosari. Tancava l'*oppidum*, la línia de les *carceres* situades en el lloc que ocupa avui el frontispici del Palau Consistorial. Al cap oriental del circ, de forma semicircular, on en els altres cires hi havia la *porta triumphalis*, en el de Tarragona hi havia la *porta libitinensis*, per on sortien les víctimes cap al *spoliarium*. Es conserva una porta de comunicació entre l'anomenat Palau d'August i les substruccions del circ (1).

L'estructura interior de la graderia meridional (fig. 272) formava una sèrie de voltes de canó en un nombre de quaranta-sis (2). Cada una es subdividia longitudinalment en tres cossos: el primer, prop de l'*arena*, tenia una lleugera inclinació i descansava damunt d'un mur (*podium*) format de grans carreus d'uns dos metres d'alçada. El segon cos de la volta tenia una inclinació de 31° i damunt d'aquest descansava la graderia construïda amb marbre del país que contenia dotze files de grades. El tercer cos era horitzontal; recolzava contra el mur de la ciutat, passava damunt d'ell la plataforma (*visorium*); a sobre s'alçava una galeria o pòrtic cobert format amb columnes de granet, de les quals se'n conserva alguna en el Museu. Les voltes del costat septentrional diferien de les anteriors a causa de la situació del terreny i se'n conserven tres, gairebé intactes (fig. 271).

En aixecar Hernández Sanahuja el pla del circ, rectificà les dimensions que donava el P. Flórez, i resultà que amidat a l'*arena* tenia una llargada de 340 metres, i una amplada de 75; exteriorment, la llargada era de 360 metres des de la façana externa de l'*oppidum* al tester occidental, i 110 metres des del sur meridional al del Palau d'August (3).

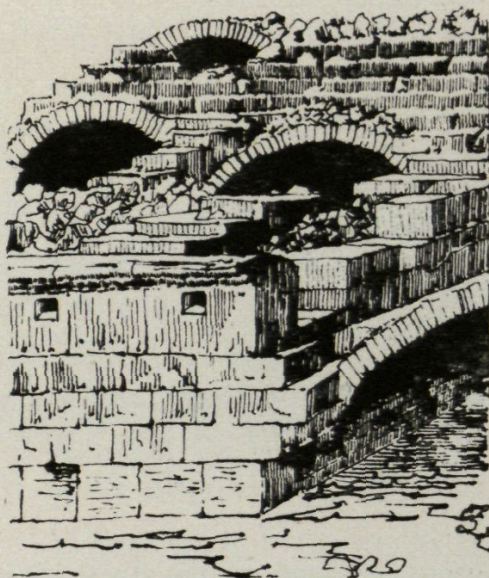

Fig 272 - Tarragona : Circ. Reconstrucció del *podium* segons Hernández Sanahuja

(1) HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Historia de Tarragona*, I, 2.ª part, Apèndix, pàgs. 5 i següents.

(2) Aquestes voltes d'un sol canó amidaven 56 metres de llarg per 5,10 metres d'ample i 6,25 d'alçada (vegeu MORERA, Emili, *Tarragona antiga y moderna*, pàgs. 26 i següents).

(3) HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Historia de Tarragona*, I, 2.ª part, Apèndix, pàg. 14, nota 1.

Es un circ de petites dimensions. El més petit de tots els que cita Durm (1) a excepció del de *Bovillæ* que amida 320 per 70 metres.

CIRC DE SAGUNT

El circ de Sagunt estava a la vora del riu, al peu del turó, la testa del qual coronaven les muralles de l'*oppidum* romà, a un extrem de la ciutat entre la muntanya i el riu (figura 27). Avui els tarongers i les hortes amb llurs tanques i nombroses cases, omplen l'arena i fan desaparèixer les ruïnes de la vella construcció que en va cercaria el viatger. Coneixem els plans publicats per Laborde (2). Degut a les excavacions fetes per Chabret, historiador de Sagunt, podem formar-nos una idea del monument (figs. 273 i 274). L'eix major del circ amida 260 metres de llargada i 65 d'ample sense comptar les graderies: era més petit que el de Tarragona com calia a la menor importància de la ciutat. La base del *podium* que el circumdava és de pedra de fil, de calissa blava del país, d'aparell mitjà, amb grans llits de morter; la resta és un formigó o pinyolenc de fragments del desbast de les pedreres, barrejats amb morter fins a una alçada de 2,27 metres. Volta tot el mur exterior del circ una filada de carreus i al damunt d'ella s'aixeca encara el coronament, també de formigó, de 1,40 metres d'alçada. L'alçada total del mur és de 5,17 metres i el seu gruix de 0,83 metres; però en el seu acabament únicament té 0,63 metres i en recolzar-se damunt la filada de pedres (a l'alçada de 3,77 metres) deixa un espai de 0,20 metres cap a l'interior de l'edi-

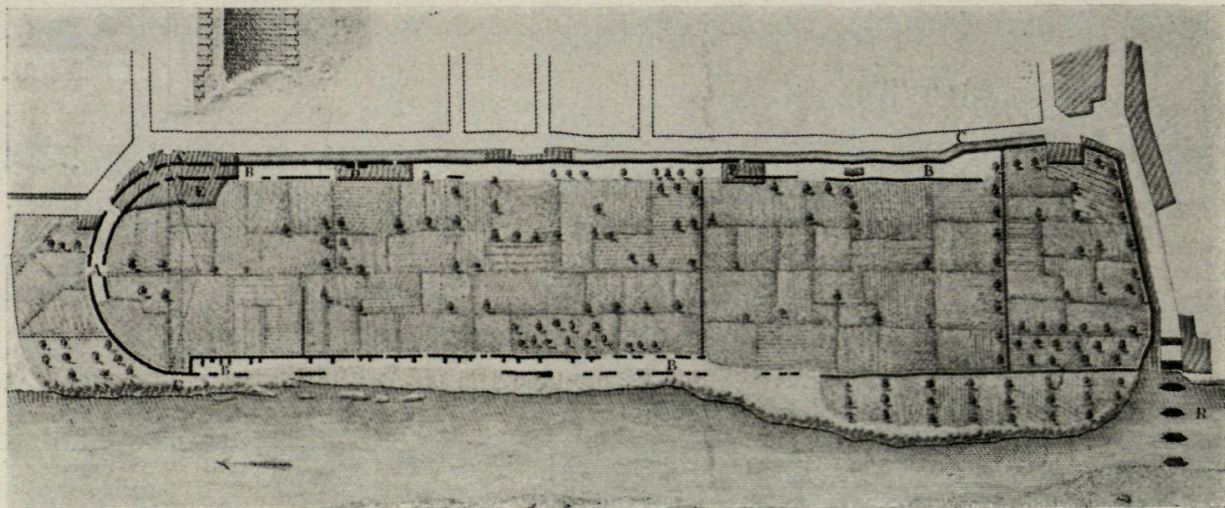

Fig. 273. — Sagunt : Circ

(Laborde)

- (1) DURM, *Die Baukunst der Etrusker und Römer*, pàg. 644.
 (2) *Voyage*, I, 2.^a part, pàg. 88, lám. CVI.

fici. La porta *triumphalis*, col·locada a l'extrem circular, era decorada de grans lloses de calissa blavosa. L'amplada del portal és de 2,84 metres, segons els forats de polla-guera que conserven les pe-dres dels dos costats on gira-ven les portes; el marxapeu conserva clar el senyal de les roderes amb una separació d'una a l'altra de 1,70 me-tres; cap a l'exterior de l'edi-

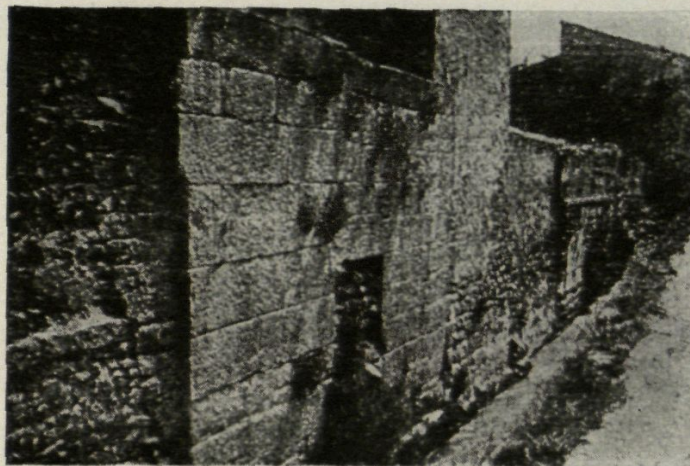

Fig. 274. — Sagunt : Portal del circ

fici les pedres són encara més grosses. El mur interior era de formigó, amb una base d'aparell mitjà que corre per tot el circ a una distància de 3,60 metres de l'exterior. Entre els dos existeixen murs transver-sals, per lligar-los i per donar més solidesa a l'obra, i damunt d'ells, diu Chabret, degueren sostenir la graderia de fusta, ja que no es veuen rastres de voltes ni d'escalinates que ens facin sospitar que la grade-ria fos d'estructura permanent. Al centre de l'arena del circ, Chabret féu fer una excavació, i trobà el mur de la *spina* enterrat a 1,20 metres del nivell actual del terreny. La *spina* té 1,25 metres d'alçada i 0,50 me-tres d'ample, formant una estilobat de pinyolenc, duríssim formigó, i pedres irregulars (1). L'any 1887 hom trobà un tros de canal de formigó hidràulic que recorre una bona porció de l'edifici, en sentit longitudinal, d'Occident a Orient, que era senzillament una claveguera de desguàs. Fent excavacions, va trobar el mateix autor un conducte de pedra de fil que recorre tot l'espai comprès per la graderia fins a desembocar al riu. Tenia 0,48 metres d'amplada per 0,65 metres d'alt.

Resten del circ de Sagunt una gran part dels dos murs exteriors pa-ral·lels damunt els quals s'aixecaven les grades (fig. 273, D i F); l'extrem circular amb la seva *porta triumphalis* (A) i el mur oposat oblic a l'eix on hi havien les *carceres*. S'han conservat dues portes d'entrada pel mur del costat de la ciutat (fig. 274). El mur proper al riu és més destruït.

LA SPINA DELS CIRCS Dos mosaics, un trobat a l'edifici conegut pel Pa-lau, a Barcelona, i el de la finca del comte de Bell-lloc prop de Girona, han servit de font d'estudi per a descriure la

(1) CHABRET, *Sagunto*, II, pàg. 84.

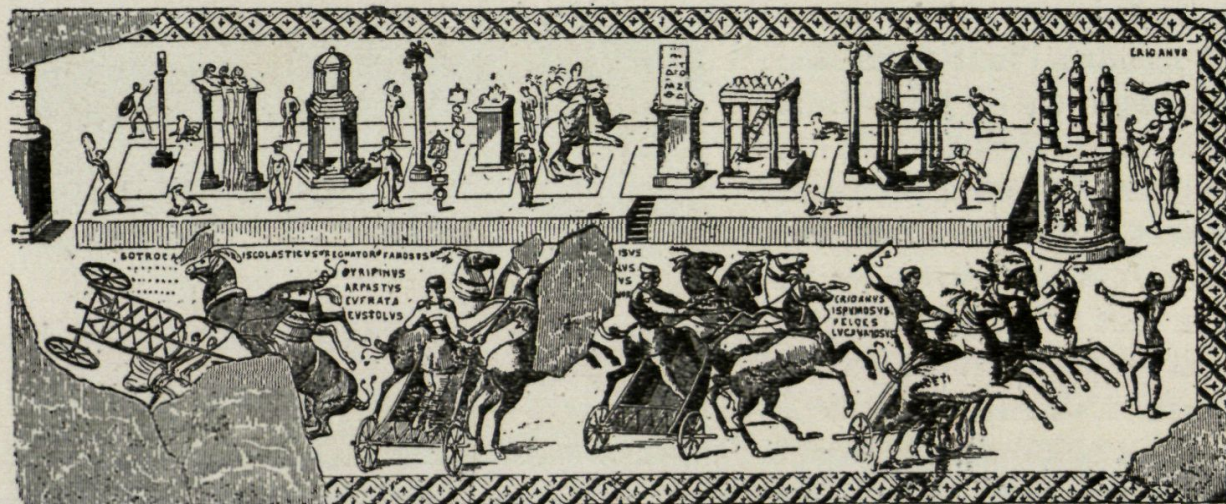

Fig. 275. — Mosaic amb la representació d'un circ. (Museu Arqueològic de Barcelona)

spina dels nostres circs i posar en clar la disposició de les *carceres* i del lloc que sobre la porta *pompæ* ocupava l'*editor spectaculorum*, el president de la festa circense. Són escassos els mosaics que s'han trobat en el món romà, amb representació de jocs del circ; hom cita principalment el de Lió (1) i el d'Itàlica (2). L'any 1915 es descobrí un mosaic amb el mateix tema a Cartago (3).

El mosaic de Barcelona (fig. 275) dóna una idea completa de la disposició i ornamentació de la *spina*. Era decorada amb diversos elements monumentals: columnes, fonts, l'estàtua de Cibele (*Mater deorum*) muntada damunt d'un lleó, obeliscs, altars, edículs i estàtues de lluitadors; uns eren solament elements de decoració, els altres tenien una destinació especial relativa als jocs o de caràcter religiós. En el mosaic de Barcelona és de remarcar un edícul format de quatre columnes i d'un arquitrau que sosté set formes ovals (*ova*) mòbils, que eren retirades una per cada volta correguda durant els jocs, d'aquesta manera els espectadors podien comptar les voltes. Simètricament als *ova* i col·locats igualment damunt l'arquitrau d'un altre edícul hi han tres dofins que en el mosaic de Barcelona llencen aigua. Es probable que servissin pel mateix objecte que les formes ovals, pels espectadors de l'altra banda del circ, com ho dóna a entendre una escala aplicada a una de les columnes que aguanten l'arquitrau amb els dofins que es veu en un relleu del Palau Barberini; en

(1) Publicat en DAREMBERG i SAGLIO, *Dictionnaire*, mot *Circus*, vol. III, 2.ª part, i en RIEMANN, O., *La vie antique*, II, Paris, 1885, pàg. 425.

(2) ROMÉY, C., *Historia de España*, I, Barcelona, 1839, pàgs. 145 i 193.

(3) CONSTANS, L. A., *Mosaïque de Carthage représentant les jeux du cirque*, «Revue Archéologique», Paris, 1916, pàgs. 247-259.

el mosaic de Lió hi ha representats com dos safareigs voltats de murs en el centre de la *spina*. Els ous i els dofins poden també ésser considerats com a símbols dels Dioscures i de Neptú, divinitats protectores dels cavalls (1). Gairebé en els extrems hi ha dos edículs de doble pis, exagonals, rodejats d'estàtues de lluitadors; al centre de la *spina* es veu el pedestal i principi d'un obelisc amb inscripció grega. Al peu dels extrems de la *spina* s'aixequen les *metæ*; la *meta prima* i la *meta secunda*, coronades amb les formes còniques que a Roma eren de bronze des del temps de Claudi. En el mosaic hi ha els noms dels cavalls, grecs llatinitzats, com era costum de fer-ho en les coses elegants i aristocràtiques en la Roma imperial. Dos homes a peu precedeixen els carros; damunt d'un d'ells que fa voleiar una bandera, es llegeix el nom *Eridanus*, que és el del cavall de l'esquerra (*funalis*) del primer carro, és a dir del cavall de qui depenia sobretot la victòria: aquest sens dubte és el que és aclamat (2).

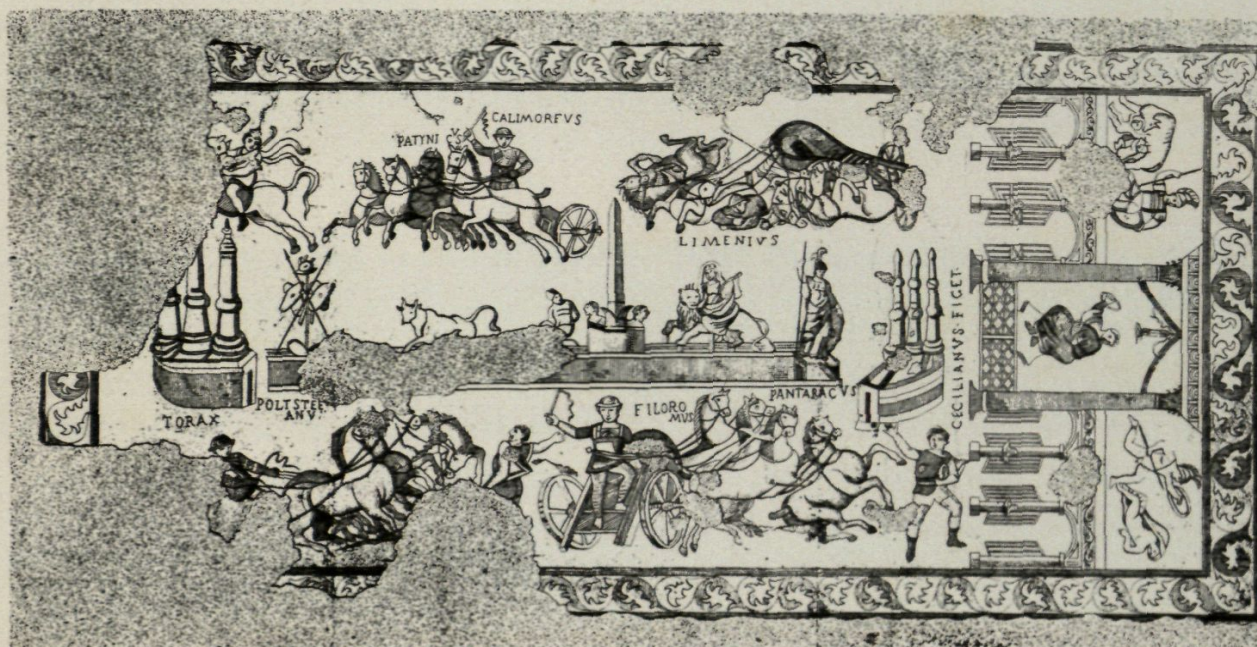

Fig. 276. — Mosaic de Girona amb la representació del circ

(1) Vegeu el mot *Circus* en el citat diccionari de DAREMBERG I SAGLIO.

(2) Es conserva aquest mosaic al Museu Arqueològic de Barcelona. Amida 8 metres de llarg per 3,57 d'ample. El rodejava una *greca* de la qual queden alguns fragments. Al mateix Museu existeix una còpia feta l'any 1860, per Claudi Lorenzale. S'ha reproduït en la *Historia de Catalunya*, d'A. DE BOFARULL, I, Barcelona, 1876, pàg. 155, i en DAREMBERG I SAGLIO, *Dictionnaire*, I, pàg. 1190; han estudiat aquest mosaic també DE LA RADA, Juan de Dios, *Mosaico descubierto en las ruinas del «Palau» en Barcelona*. «El Museo Universal», VI, Madrid, 1862, pàgs. 58 i 66, que el reproduïx, i HÜBNER en *Mosaico di Barcellona raffigurante giuochi circensi*, «Annali dell'Istituto archeologico di Roma», Roma, 1860.

El mosaic que fou descobert l'any 1876 en la propietat del comte de Bell-lloc, prop de Girona, té el mateix tema de composició que l'estudi anteriorment, els jocs del circ, i presenta una disposició anàloga (figura 276). La Comissió de Monuments Històrics de la província de Girona en va fer un estudi detingut (1), i abans n'havia donat una lleugera notícia el P. Fita (2), el qual l'atribueix pel seu caràcter epigràfic, al segle III. La part del mosaic que es refereix als jocs del circ amida 7,08 metres de llarg per 3,42 d'ample, comprnent dins aquestes dimensions una sarena que el rodeja de 0,345 metres d'ample per terme mig. Fa interessant l'estudi d'aquest mosaic el fet d'haver-se conservat la part on es representa l'*oppidum*, testera del circ per on entren els carros a la lluita i la *spina* amb una decoració menys sumptuosa que la del mosaic de Barcelona. Hom hi veu clarament el *pulvinar*, que s'aixecava damunt la porta *pompæ* i les *carceres*, on els carros esperaven el senyal de començar la cursa (fig. 277). Cobreixen el *pulvinar* un edícul format per dues columnes vermelles amb el capitell d'ordre corinti i un entaulament de decorat senzill, i un *velarium* sota el qual s'asseu el personatge que presideix l'espectacle, l'*editor spectaculorum*. L'esmentat *velarium*, està decorat amb faixes verdoses i vermelles, i amb cintes d'aquest últim color. La categoria del president no és fàcil de precisar per manca d'atributs; vesteix una toga feta amb teixit de púrpura, que la portaven els cònsols en les solemnitats públiques, orlada de blanc; té en les mans, el drap (*mappa consular*) (3) amb el qual donava el senyal de començar la festa i que després es perpetuà com a insígnia en els díptics consulars. En cada una de les *carceres* hi ha un *cancellum* amb les seves dues fulles mig obertes. Els arcs que les cobreixen sostenen un fris simulant una garlanda de fullatge ondulat, negre sobre blanc, limitat per damunt per una faixa groga. Sobre de la part descrita i a dreta i esquerra del *pulvinar* que s'aixecava sobre la porta *pompæ*, es veuen dos grups, representant l'un a Ròmul i Rem amb la lloba en presència del seu pare Mars, ventllant per ells; l'altre grup, representa Sílvia, sacerdo-

(1) *Memoria acerca del mosaico romano descubierto en el presente año en la heredad llamada Torre de Bell-lloch, situada en el llano de esta ciudad*. Girona, 1876.

(2) FITA, F., *Miliario romano é inscripciones hebreas de Girona*, «Revista Histórica», III, Barcelona, 1876, pàg. 138, nota.

(3) A partir del díptic de Boethius inclusiu, tots, salvant una sola excepció (el d'Apion (539) que té una bossa a la mà que fa alusió a les seves lliberalitats), ja sigui que representin el cònsol de bust o de cos enter, dret o ajegut, el mostren amb el *mappa* aixecat enlaire per a donar el senyal o esperant, posat damunt els genolls o apretat contra el pit. DAREMBERG I SAGLIO, *Dictionnaire*, I, 2.ª part, pàgs. 1455 i següents.

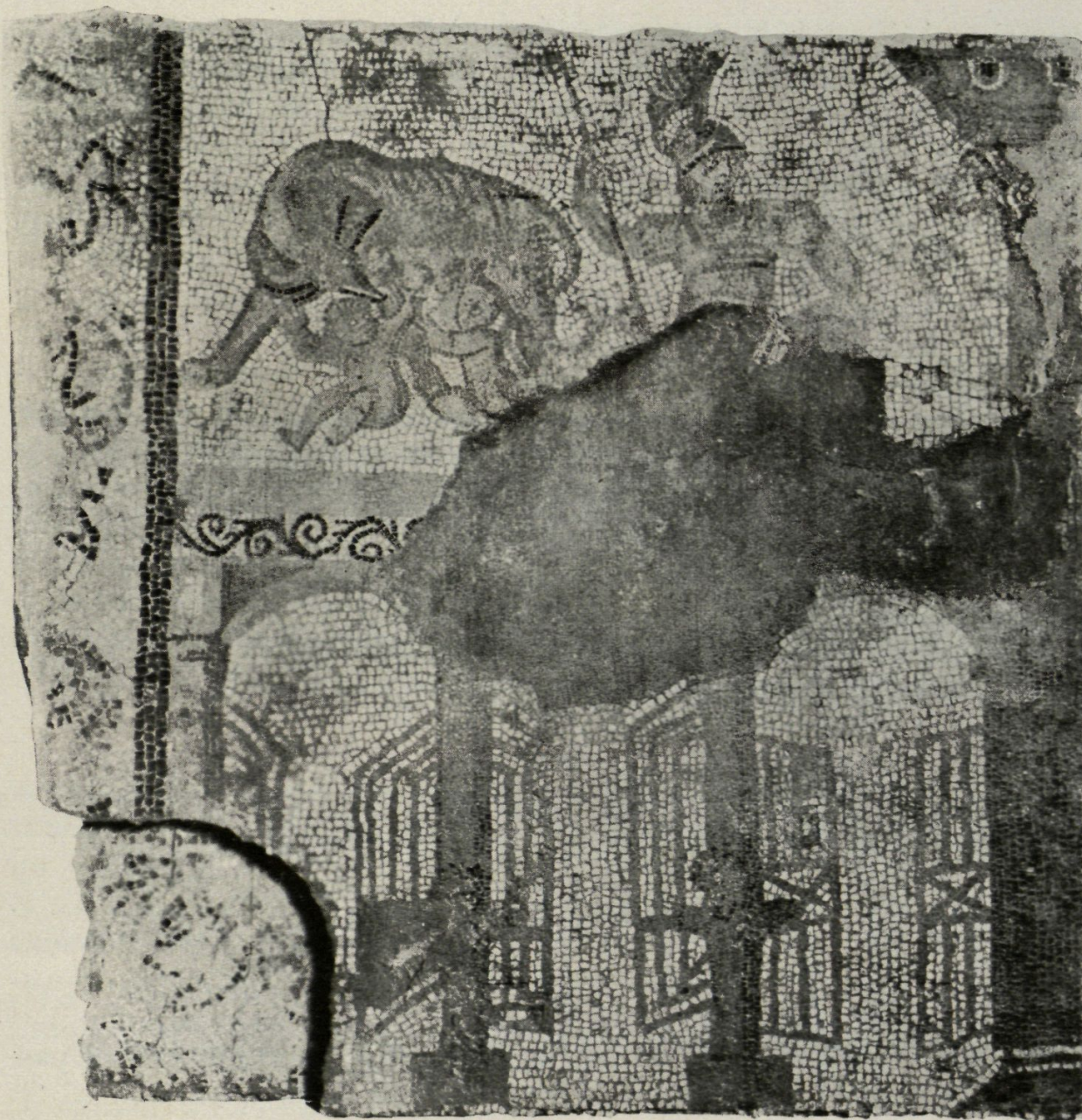

Fig. 277. — Detall de les *carceres* segons el mosaic de Girona

(Gudiol)

tessa de Vesta, la mare de Ròmul i Rem dormida i el déu Mars en actitud luxuriosa abans de fer-la mare (1).

La *spina* està formada d'un llarg estilobat de color de maó, que pot indicar l'ús d'aquest material. En la seva extremitat Nord, mostra una obertura rectangular que pot representar l'entrada d'un dipòsit del *lacus spinæ*. Sobre la *spina*, Minerva, i Cibeles, muntada sobre un lleó; l'obelisc que s'aixeca sobre un sòcol i davant un quadrant solar o

(1) OVIDI, *Fastus*, llib. III.

horari (*pelecionon*) és la representació del Sol; a la dreta de l'obelisc es veu una altra estàtua sense cap atribut; segueix un brau i un trofeu militar. En els dos extrems de la *spina* s'alcen les *metæ* compostes d'una base i tres columnes.

El dibuix representa el moment del joc, en què obtinguda la victòria per un dels combatents, acaba un *missus* o cursa donant fi a un dels diversos actes en què es dividia l'espectacle. Les inscripcions de les quadrigues són gregues llatinitzades, com en el de Barcelona (1). L'autor del mosaic deixà el seu nom escrit al peu de la seva obra; diu així: «CECILIANVS FICET». Aquest nom es repeteix sovint en les làpides de Tarragona i en els epigrames de Marcial (2).

	<i>D</i>	<i>imago</i>	<i>M</i>	
E V T Y		<i>aurigæ</i>		C H E T I
A R I G		<i>stantis,</i>		ANN · XXII
FL · RFI		<i>sinistra</i>		NVS · ET
SEMP · DIOFANS		<i>palnam</i>		
		<i>gerentis</i>		

HOC RVDIS A'RIGAE REQVIESCVNT OSSA SEPVLGRO
 NEC TAMEN IGNARI FLECTERE LORA MANV ·
 IAM QVI QVADRIIVGOS A'DEREM SCANDERE CVRRV ·
 ET TAMEN A BIIVGIS NON REMOVERER EQVIS
 INVIDERE MEIS ANNIS CR/DELIA · FATA ·
 FATA QVIBVS NEQVEAS OPPOSVISSE MANVS ·
 NEC MIHI CONCESSA EST MORITVRO GLORIA CIRC
 DONARET LACRIMAS NE PIA TVRBA MIHI ·
 VSSERE ARDENTES INTVS MEAVISCERA MORBI
 VINCERE QVOS MEDICAE NONPOTVERE MAN'S
 SPARGE PRECOR FLORES SVpra MEA BVSTA VIAT · R
 FAVISTI VIVO · FORSITAM IPSE MIHI ·

ELS JOCS DEL CIRC
EN L'EPIGRAFIA

L'epigrafia
ens recorda

els jocs dels lluitadors a Barcelona i Tarragona. Luci Cecili *Optatus*, ciutadà i edil de Barcelona, servidor dels emperadors Marc Aureli Antoni i Luci Aureli Vero llegaren a la ciutat 7500 denaris per a celebrar cada any, el dia 10 de juny, un espectacle de lluitadors, en el qual devien gastar-se doscents cinquanta denaris, i encarregaren que en cas de no complir-se la comanda per Barcelona, passés el llegat a Tarragona (3).

Per les làpides que transcrivim a continuació coneixem els noms d'uns *aurigues* lluitadors del circ de Tarragona.

La primera és dedicada a *Eutyches*, auriga de vint i-dos anys, per Flavi Rufi i Semproni Diàfan al seu servent benemèrit, rústec auriga hàbil en menar les bigues i les quadrigues a qui no fou concedida la glòria de morir al circ sinó per malaltia cruel.

(1) *C. I. L.*, II, Supp., núm. 6180.

(2) Vegeu les inscripcions núms. 4065, 4153 i 4199 del *C. I. L.*, II, i MARCIAL, *Epigrammatum*, llib. VII, 59, on repeteix aquest nom dues vegades en un sol díctic.

(3) Vegeu la pàg. 45.

De la inscripció es dedueix que el sepulcre era ornat d'un bust (1).

Una altra làpida de Tarragona (2) és dedicada a l'auriga *Fuscus*, de la facció Vèneta, pels seus admiradors i deixebles que amb tendres frases d'un amor excessiu, planyen la seva mort primerenca.

Els aurigues eren esclaus o homes que pertanyien als estaments més humils. No són en el concepte romà persones *infames* però si *inhonestæ*. Es barrejaven amb ells la gent noble i els emperadors que havien ells mateixos guiat en els circs. Juvenal compara la fortuna d'un auriga amb la de cent advocats (3). El poble es dividia en *factiones* o grups partidaris de les diferents colles de lluitadors. Al principi existia la dels rojos (*rusata*) i la dels blancs (*albata*). En temps d'August s'instituï la blava (*veneta*) a la qual perteneixia *Fuscus* de Tarragona, després la verda *prasina*, la *purpurea* i l'*aurata*. Els emperadors eren

(1) *C. I. L.*, II, num. 4314. La traducció de la làpida és com segueix: Als déus Manes d'Eutyches Auriga de vint-i-un anys. — Flavius Rufinus i Sempronius Diafanus.

En aquest sepulcre descansen els ossos d'un rústec auriga; però de mà entesa en menar les bigues. Jo m'atrevia amb les quadrigues, fos el que fos no retrocedia amb els cavalls d'una biga. Els fets cruels, als quals no és possible oposar-se, envejaren els meus anys. No em fou concedida la glòria de morir al circ, ni la turba piadosa plorà per mí. Les malalties ardents que no pogueren vèncer les mans dels metges, rosegaren les meves entranyes. Jo et prego viatger que tiris flors sobre el meu bust, com potser hauries fet amb mi mateix.

(2) *C. I. L.*, II, núm. 4315. Als déus Manes. A *Fuscus* de la facció Vèneta consagram una ara amb el nostres cabals els seus partidaris i amics per a què tothom conegui aquest testimoni i penyora d'amor. Plena fama gosares, meresqueres alabances en les curses. Lluitares moltes vegades; però res temeres. Sufrires enveja i, fort, sempre callares. Visqueres bellament i mortal obeïres al fat.

Qualsevol que sies vianant, para't si el cerques, llegeix si el conegueres o si recordes el varó que fou. Tothom temi la fortuna però aprengui mentrestant. *Fusc* té els seus títols, mort té el túmul que cobreix els ossos, té la làpida. Tingué sort. Banyarem ara amb llàgrimes l'innocent. Pregueu y reposeu plàcidament. Ningú fou igual a tu.

(3) *Satiræ*, VII.

D	M
FACTIONIS·VENETAE·FVSCO·SACRA	
VIMVS·ARAM·DE·NOSTRO·CERTI·STV	
DIOSI ET BENE AMANTES · VT SCI	
RENT CVNCTI MONIMENTVM	
ET PIGNVS AMORIS · INTEGRA	
FAMA · TIBI · LAVDEM · CVR	
SVS · MERVISTI · CERTASTI	
MVLTI · NVLLVM PAVPER TIMV	
ISTI · INVIDIAM PASSVS SEM	
PER FORTIS TACVISTI · PVL	
CHRE VIXISTI FATO MORTA	
LIS OBISTI · QVISQVIS HOMO	
ES QVAERES TALEM SVBSISTE	
VIATOR PERLEGE SI MEMOR	
ES SI NOSTI QVIS FVERIT VIR	
FORTVNAM METVANT OMNES	
DICES TAMEN VNVM · FVS	
CVS HABET TITVLOS MOR	
TIS HABET TVMVLVM CON	
TEGIT OSSA LAPIS BENE HABET	
FORTVNA VALEBIS · FVDIMVS	
INSONTI LACRIMAS NVNC VI	
NA PRECAMVR VT IACEAS PLA	
CIDE NEMO TVI SIMILIS	
ΤΟΥΣ ΟΟΥΣ ΑΓΩΝΑC ΑΙΩΝ ΛΑΛΗCΕΙ	

apassionats pels jocs i pels partits. Calígula passava dies entre els verds i es diu si emmetzinà els aurigues dels adversaris. Viteli condemnà a mort ciutadans per haber calumniat els blaus. Caracal·la féu invadir per la tropa el Circ Màxim, perquè es burlaven d'un cotxer blau. Aquest concepte dels lluitadors al circ es reflexa en les frases amoroses dels seus epitafis de la vella Tarraco.

En els cirques i amfiteatres alternaven els jocs atlètics i curses. Eren aquestes principalment curses de carros de dos, quatre, sis, set, vuit i deu cavalls col·locats en una sola fila i menats des del carro per un sol auriga. Neró i Heliogàval feren córrer carros tirats per camells i aquest darrer per elefants, cérvols, lleons, tigres i gossos. En els cirques

P · X · ET · C · CORNELIVS
SERVINVS · H · ET · CVRATORES
OPERIS · EIVS · P
HIC · R · P · EBVSII · XC · MILIA
NVMORVM · LEGAVIT · VT · EX · EIS
QVODANNIS · TRIBVTVM · ROMANIS
PENDERETVR · E · NE · CIVIS · INIQVO
TEMPORE · TRIBVTA · PENDERE
COGERENTVR · RELIQVA · VI · MILIA
FENERARENTVR · ET · EX · VSVRIS
LVDI · EDERENTVR · QVODANNIS
CVM VAS LVM · NATE · EIVS · V
· · · · ·

s'hi corrien també cavalls lliures i s'hi feien simulacres de guerra. Les afores dels cirques, com les dels amfiteatres, eren llocs per la gent ociosa: firaires, parades de menjar amb llurs fogons, astròlegs, gitanes siriaques i gaditanes que dansaven.

Amb les curses alternaven les danses pintoresques i fins festes literàries. A *Ebusus*, Eivissa, un ciudatà fa un llegat per commemorar el seu natalici per a què amb la renda d'una part es paguin els tributs als romans i amb la de l'altra part es celebrin jocs amb fanals, amb llànties, quelcom potser com els balls amb ciris i amb atxes actuals, *ludi, cum*

vasis luminum, potser vasos plens de pega i cera amb un gros ble com s'usen en les il·luminacions funeràries (1). Costa (2) refereix a Tarragona la celebració del certàmens quinquennals en què a imitació dels certàmens grecs alternaven les festes del circ i de l'amfiteatre amb les festes del cant i de la poesia.

! (1) *C. I. L.*, II, núm. 3664.

(2) *La poesia popular española y Mitología y Literatura celto-hispanas*. Madrid. 1881, pàg. 398.

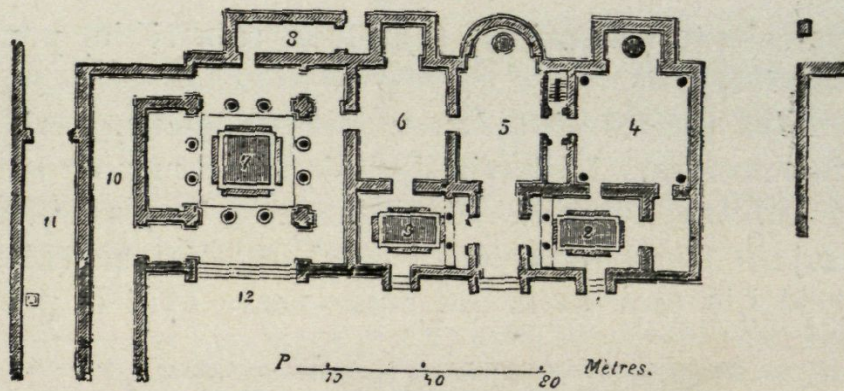

Fig. 278. — Pla de les termes de Veleia

X

TERMES

LES termes eren l'edifici característic de tota ciutat romana; no es concebia un nucli humà civilitzat sense aquest lloc de reunió pública. De les més sumptuoses de Tarraco, Barcino, Sagunt, en sabem més per l'epigrafia que per l'estudi directe dels monuments. Les restes d'edificis destinats a banys, a Caldes de Montbui i Caldes de Malavella (l'antiga *Aquæ Voconia* o *Aquis Voconis*, la capital dels Aquicaldenses de Plini), no són llocs sumptuosos, sinó senzills banys propers a fonts termals aprofitades des de molt antic, algunes potser per les civilitzacions pre-romanes. Així eren també els d'Amélie-les-Bains, prop d'Arles, dels quals resta, enterament renovada, una piscina. Les ruïnes foren aprofitades pels restauradors benedictins per a fundar-hi un monestir.

Per a formar-se una idea d'aquests edificis a la nostra terra cal fixar-se, més que en les grandioses termes de Roma, en les més senzilles de les ciutats provincials apartades, com les de Pompeia, les de Tingad, i les de Veleia (fig. 278). Aquestes termes redueixen la complicació dels grans edificis imperials de Roma a un atri obert de repòs (7 de la figura) que comunica amb les entrades (8 i 10); dues piscines per als banys d'aigua del temps (*frigidarium*) (2 i 3), situades en una sala o en un pati porticat; una sala de vestir-se i despullar-se (*apodyterium*) (6); una

sala de banys calents (*caldarium*) (4), i una sala tèbia, per a la transpiració (*tepidarium*).

Així eren les termes ciutadanes; lloc d'higiene, però també lloc d'esbarjo i de conversa. Hi havia després les termes de curació en els llocs d'aigua calenta natural. El règim dels banys hi era diferent: després del sojorn en el *caldarium* i del bany d'aigua calenta natural venia la reacció i la suor en el llit, com encara avui es practica, sense

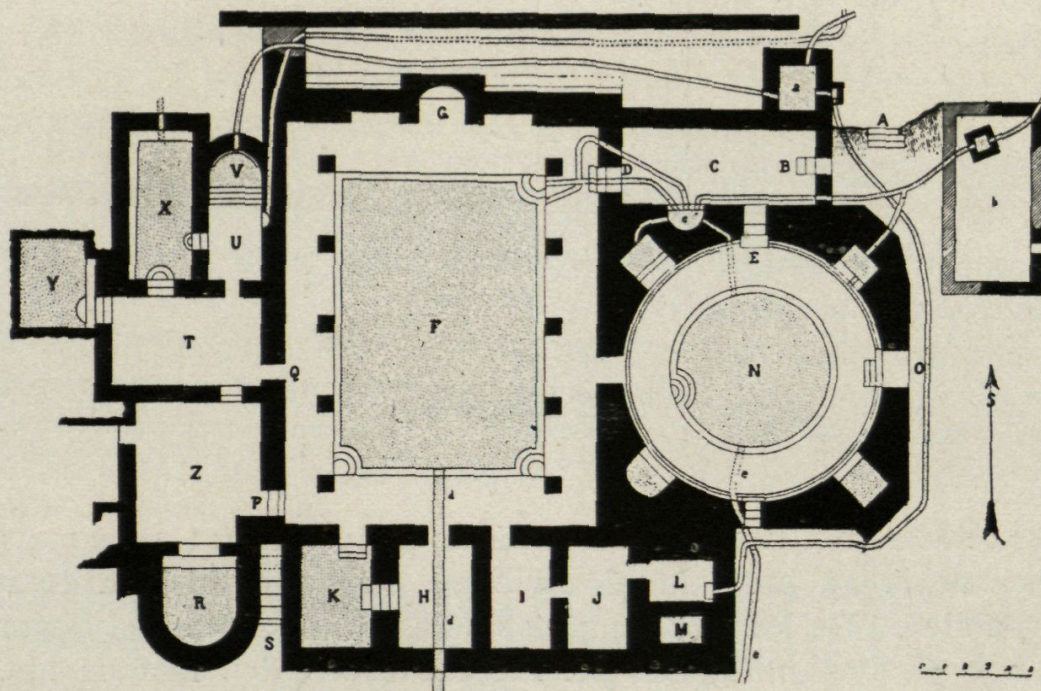

Fig. 279. - Pla dels banys d'El Hammam

(Gsell)

que aquest mètode apropiat per als malalts, impedís d'immergir-se, en sortir del *caldarium*, en l'aigua del *frigidarium*. El pla d'aquests edificis és sensiblement diferent dels de les termes que no tenien una concreta finalitat curativa. Una gran sala, de vegades hipetra, en els països meridionals, que contenia la gran piscina, era voltada de cambres petites per a banyeres individuals o per a llits on, després del bany, el malalt covava la suor i transpirava abundantment (1).

Un tipus del que podien ésser aquests banys a Catalunya, el podem trobar als banys de *Aquæ Flavianæ* (El Hammam) a 6 km. de Kenchela, a l'Àfrica del Nord (2) (fig. 279). L'entrada principal era per l'escala A i el portal B, que donava al vestibul C, el qual comunicava amb la sala circular N, i amb el pati porticat F. La sala N, coberta amb

(1) GAGNAT et CHAPOT, *Manuel d'Archéologie Romaine*, I, pàg. 225.

(2) GSELL, *Les monuments antiques de l'Algérie*, I, pàg. 236.

cúpula, tenia al centre una piscina circular i quatre banys en les fornícules obertes en el mur. El pati *F* tenia al centre una gran piscina i era voltat de pòrtics coberts amb volta de canó. Rodegen el pati sales diverses, algunes de les quals contenen piscines menors. Aquests banys, com els de Catalunya, seguiren usant-se en èpoques posteriors, i, per tant, foren ampliat i restaurats.

TERMES DE CALDES
DE MALAVELLA

En dos llocs de Caldes de Malavella s'han trobat restes de piscines: en el Puig de les Animes i en el Turó de Sant Grau, tocant a la deu «Els Bullidors», veritables establiments termals que aprofitaven les aigües mineralitzades i d'elevada temperatura de la localitat.

En el Puig de les Animes fou trobada una piscina el fons de la qual tenia 7,45 per 4,40 metres; al seu voltant hi havien tres grades de 0,35 metres d'alçada poc més o menys, de pedra picada; els costats de més llargària estaven orientats a poca diferència de Nord a Sud (1).

Són més completes les restes trobades tocant als Bullidors, encara que avui han desaparegut en gran part. Per formar-nos-en una idea hem de recórrer a la descripció que en féu el Sr. Botet i Sisó (2). L'arqueòleg gironí descriu, en primer lloc, dues galeries paral·leles, cobertes amb voltes de canó, orientades de N. a S. (*A*, *B*, *C* i *D* del pla, fig. 283) i situades darrera de l'Hospital de pobres transeünts (fig. 282). Una muralla flanquejada de torres cilíndriques rodejava, a l'Edat Mitjana, les velles termes, que convertia en lloc fortificat. D'aquestes galeries la més oriental estava dividida en tres compartiments desiguals (*B*, *C*, *D*), mentre que l'altra formava una sola nau de més de catorze metres de llargada. Les dues cambres dels caps comunicaven amb la galeria per mitjà de dos portals en arc rebaixat i la cambra central *C* per mitjà de

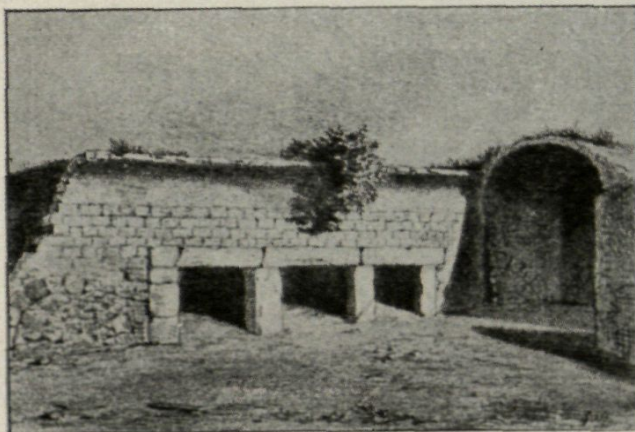

Fig. 280. — Termes de Caldes de Malavella
(*Revista Històrica*)

(1) L'Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana, any primer, en publicà un dibuix en la ressenya d'una excursió a Caldes de Malavella, pel Sr. Tomàs Lletget. Barcelona, 1882, pàg. 156 i següents.

(2) *Aquis Voconis*. *Revista Històrica*, III, Barcelona, 1876, pàgs. 72 i següents.

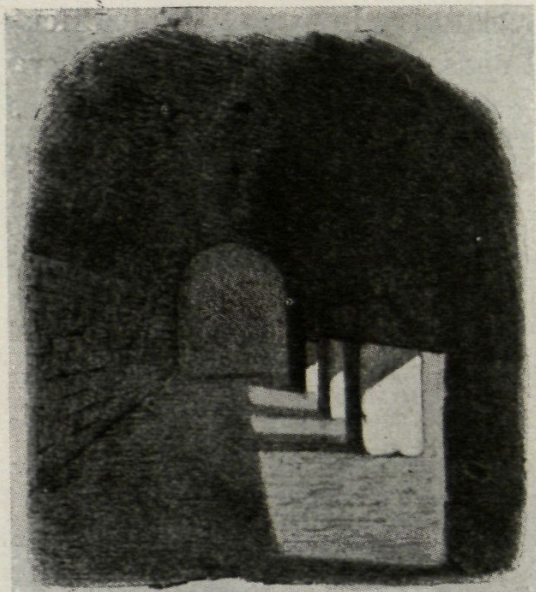

Fig. 281. — Termes de Caldes de Malavella
(Revista Històrica)

tres obertures rectangulars de 1,30, 1,53 i 1,35 metres d'amplada comptades de N. a S.; pilars monolítics separaven l'una de l'altra aquestes obertures (figures 280 i 281). El Sr. Botet veié la construcció de manera que les llindes de les obertures rectangulars es trobaven solament a un metre de terra; l'obra era revestida de carreus petits disposats en filades perfectament horitzontals amb rastres d'enlliscat, en què el P. Fita cregué veure gravades inscripcions fetes pels qui cercaven la salut en les aigües de les termes (1). En les voltes el senyor Botet assenyala restes de canonades de plom i peces de terra cuita, com les usa-

des encara a Orient, de tres forats que corresponien al centre de les tres obertures rectangulars, i en el paviment diversos recs. La disposició de les ruïnes i els portals que s'obren en el mur medieval del S. indiquen que l'obra es desenrotllava cap aquest costat, on existí l'Hospital. L'any 1882 aquestes ruïnes foren novament descrites pel senyor Lletget (2) enllaçant-les amb les restes que servien d'hospital. Entrant, diu el Sr. Lletget, per la porta de la casa dita de l'hospital, es troba una sala quadrada, edificada probablement damunt dels fonaments ja existents de l'època romana. Adossats a les parets hi ha uns sitials de pedra (E del pla, fig. 283).

(1) FONT I SAGUÉ, N., *Troballes arqueològiques de Caldes de Malavella*. «Il·lustració Catalana», I, Barcelona, 1903, pàgines 287-290, i del mateix autor: *Caldes de Malavella y su manantial «Els Bullidors»*. *Descripció científico-històrica*. Barcelona, 1904. — FITA, Fidel, *Nuevas inscripciones de Caldas de Malavella, Herramélluri y Astorga*. «Boletín de la Real Academia de la Historia», XLIV, Madrid, 1904, pàg. 86.

(2) «Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana», lloc darrerament citat.

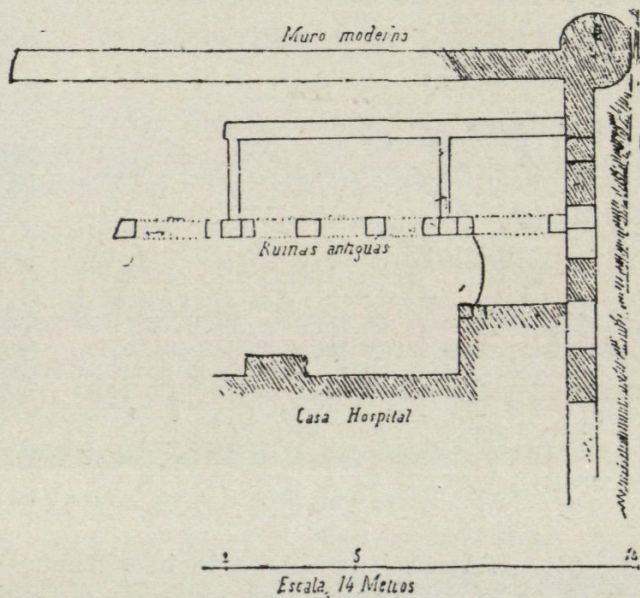

Fig. 282. — Termes de Caldes de Malavella
(Revista Històrica)

Aquesta sala té comunicació amb una altra, també quadrada, per una porta oberta al bell mig de la paret de la dreta (sala al costat S. dibuixada amb punts). Davant per davant de la porta d'entrada, n'hi ha una altra que condueix a una sala molt llarga, coberta per una volta de canó seguit (G). L'any 1894 aquestes restes havien gairebé desaparegut. Les antigues termes havien servit per espai de molts anys de pedrera per a les modernes construccions de Caldes (1).

Avui ha estat possible aixecar un pla (fig. 283) que doni idea de la part que resta de les termes de Caldes de Malavella amb relació al pla complet de les *Aquæ Flavianæ* (2).

La piscina gran (figs. 283 a 285; E del pla) té la forma d'un quadrat de 9,60 m. en la seva part alta i de 8,15 m. de llargada per 6,60 m. d'amplada en el fons de la piscina, per motiu de les cinc grades que la rodejen solament per les seves parts laterals i anterior, costat de llevant on hi havia l'obertura per on rajava l'aigua. La part posterior, oest, no presenta cap grada; solament una mitja canya amb què acaben les grades laterals. En tot l'interior de l'edifici es presenta la pedra nua fins al nivell on arribava l'aigua mentre la part submergida era revestida de formigó impermeable. La sala E correspon a la F i les B, C, D, a les K, H, I de la figura 279.

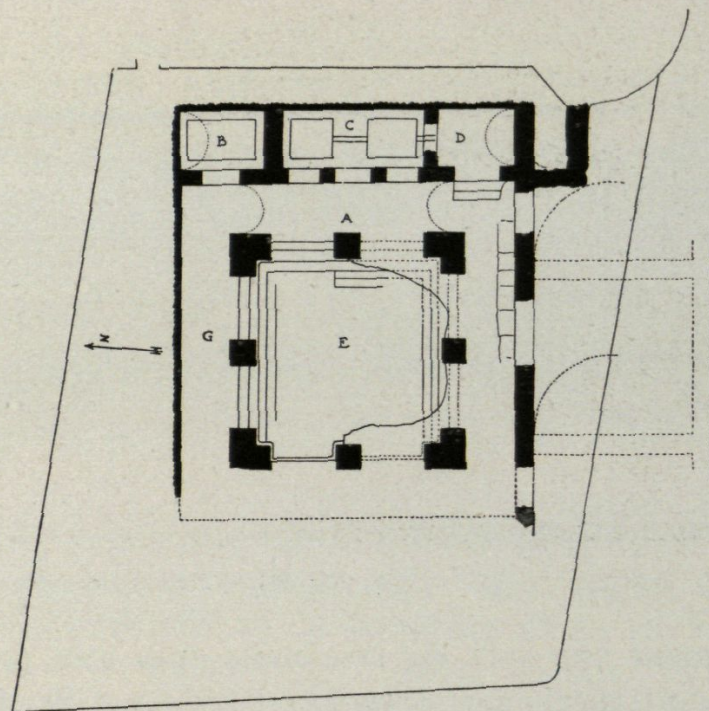

Fig. 283. — Banys de Caldes de Malavella
Escala 1:400 (Serra Ràfols)

TERMES DE CALDÈS
DE MONTBUI

Part de les dependències d'unes termes d'aigües termals, com les que hem examinat a Caldes de Malavella, es trobaven gairebé senceres a Caldes de Montbui, principal-

(1) PAGÉS Y RUEDA, *Excursió a Caldes de Malavella*. «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya», IV, Barcelona, 1894, pàgs. 109 i següents, i treballs citats de Font i Sagué.

(2) El pla de les termes de Caldes de Malavella ha estat aixecat pel Sr. Serra Ràfols, del Servei d'Excavacions de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS,

Fig. 284. — Termes de Caldes de Malavella

(Arxiu Mas)

ment una sala de tres naus amb una gran piscina (fig. 286). Aquesta construcció fou descrita el 1874 pel Sr. Ignasi Graells (1). El seu propietari en féu una reconstrucció, document que publicà el senyor Francesc Maspons i Labrós (2) i

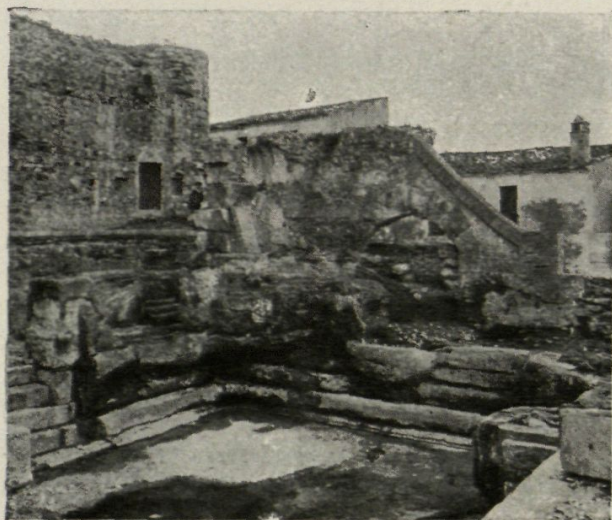

Fig. 285. — Termes de Caldes de Malavella

(Arxiu Mas)

(1) *Descripción de la villa de Caldas de Montbuy*, Memòria inèdita existent a la biblioteca de l'Acadèmia de la Història, de Madrid, prestatge 20, grada 7.ª, n.º 92, citada per FITA, *Nuevas inscripciones de Caldas de Malavella, Hamèlluri y Astorga*, pàg. 88. — ID., *Lápidas romanas de Caldas de Mombuy*. «Boletín de la Real Academia de la Historia», XLIV, Madrid, 1904, pàgs. 179 a 190.

(2) «Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana», II, 1882, Barcelona, 1883, pàg. 209.

que té una estructura igual a les primitives esglésies romàniques cobertes amb voltes (fig. 287).

Estan situades a la plaça, prop del brollador públic de les aigües termals. Les ruïnes són dintre les cases particulars, part d'elles serveixen de murs mitgers i són difícils de veure sense una investigació minuciosa. Havien servit fins a l'època moderna i foren reparades moltes vegades, alguna amb les arcs dedicades a Apol·ló, déu de la Salut, que es guarden actualment a l'església parroquial.

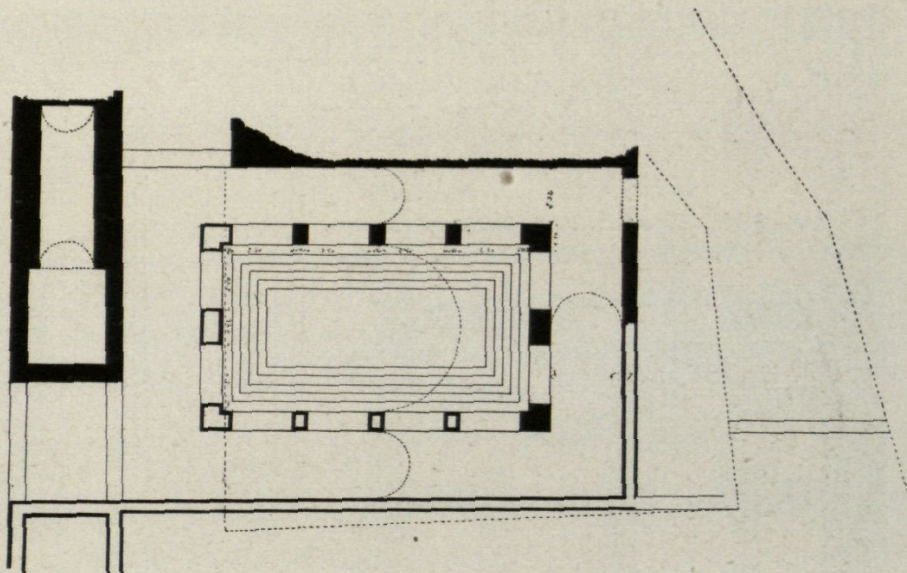

Fig. 286. — Pla de les termes de Caldes de Montbui

Un estudi acurat ha permès establir el seu pla i comprovar l'exactitud de la reconstrucció publicada. Avui existeix part de les naus laterals amb llurs voltes de canó semicircular. La piscina es conserva en el soterrani d'una de les

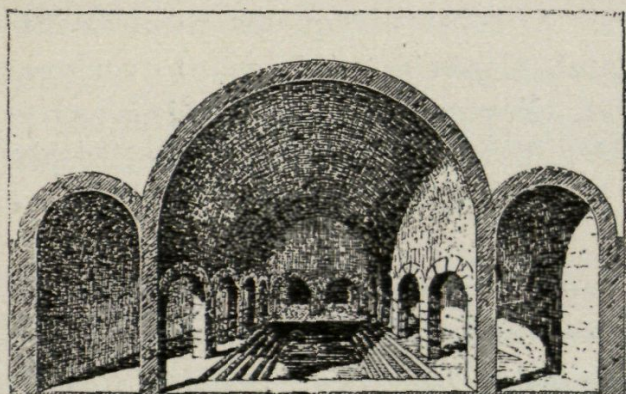

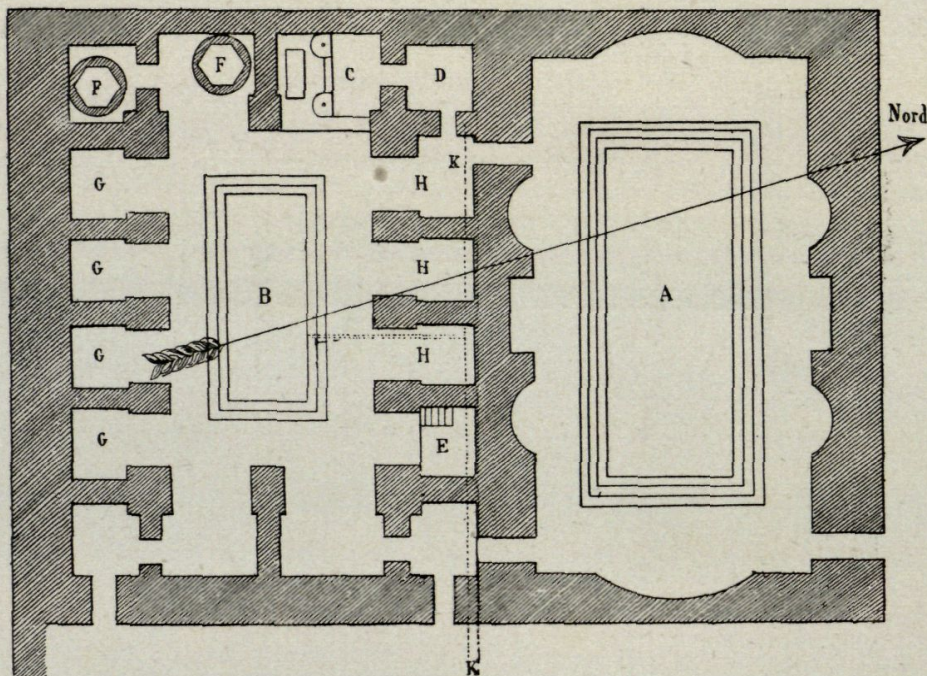
Fig. 287. — Termes de Caldes de Montbui
(Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana)

cases. Es visible, encara, part de la volta de la nau major. El departament de tres naus assenyalat en el pla sembla que correspon a la sala *F* del pla d'*Aquæ Calidæ*, encara que en les termes de Catalunya, país més fred que l'Àfrica septentrional era cobert enterament. Al costat es troba un massís que és possible que correspongués als murs d'una sala de pla circular com l'assenyalat amb la lletra *N* en el pla d'*Aquæ Calidæ*. Els departaments de l'es-

querra del pla podrien correspondre als *K*, *H*, *I*, *J*, de les termes africanes.

TERMES D'ARLES

A Arles del Tec (Amélie-les-Bains), al Rosselló, es conserven les restes d'unes termes romanes, en les quals al segle IX s'edificà el Monestir de Santa Maria d'Arles. Els pobres monjos parlen en llurs diplomes, cartes i pledeigs als emperadors i comtes

Escala 1:400

Fig. 288. — Termes d'Arles

(Peligot)

d'aquest edifici antic destinat a banys, que qualifiquen d'admirables (1), trobats en mig de l'erm en una gorja pirinenca. Unes excavacions fetes per M. Peligot (2) donen una idea del que devia ésser aquesta obra (fig. 288). Es trobaren principalment dues sales: l'una

(A), que es conserva encara, està coberta amb volta de canó i té al centre la piscina, a la qual es baixa per mitjà de graons. Uns nínxols de poca fondària s'obren en els murs. Al costat d'aquesta peça es troben els fonaments d'una altra (B), amb el paviment de maons en *opus spicatum*, amb la seva piscina central. Diverses cambres rodejaven la sala. En aquesta la C i la D contenien banyeres; la E, una petita piscina oberta en el sòl; la F, piscines exagonals.

TERMES DE TARRAGONA

En un opuscle que el Sr. Hernández Sanahuja publicà l'any 1884 són descrites les excavacions en les ruïnes del gimnàs i de les termes de Tarragona (3). Sembla deduir-se'n que no eren uns simples banys públics (*balinæ*), sinó un *gymna-*

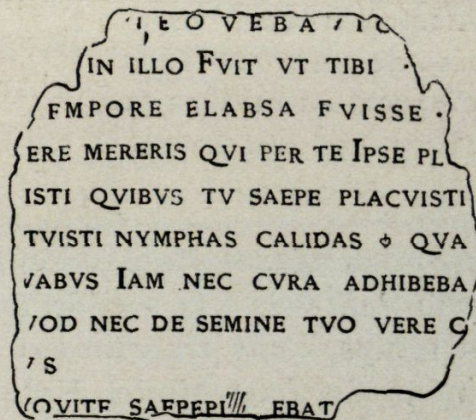
(1) *Marca Hispanica*, apèndix III-V. — MONSALVATJE, *Noticias históricas*, VII. *Monasterio de Santa María de Arlés*. Olot, 1896.

(2) *Congrès Archéologique de France, XXV e session a Carcassone, a Narbonne, a Perpignan et a Béziers en 1868*. Paris, 1869, pàg. 218.

(3) *Historia de Tarragona*, I, 2.ª part, ap. pàgs. 37 i seg. — HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Catálogo*, pàgs. 21 i seg.

sium amb totes les dependències, tal com el descriu Vitruvi (1) i que ocupaven una extensa àrea de terreny; però la conclusió és incerta.

L'epigrafia ha estat a Tarragona més generosa que les ruïnes arquitectòniques. Coneixem un epígraf, que hem reproduït (2), en el qual es commemora Marc Aureli Vincenci, restaurador de les *termes montanes*. La làpida adjunta es refereix a un personatge que, entre altres actes meritoris, havia edificat uns banys i adornat el Fòrum amb dues quadrigues, segons la restauració de Hübner (3).

LES TERMES DE BARCELONA

Dues làpides barcelonenes es refereixen als

banys. Una d'elles és la de L. Minici Natal, ja citada, que pagà uns banys porticats i un aqüeducte (4). Una altra làpida també citada (5), commemora el generós que deixà diners per a espectacles públics i oli pel poble en les termes públiques.

Es possible que les dues inscripcions es refereixin a unes mateixes termes, les fetes construir per Luci Minici Natal i el seu fill en el propi solar (*solo suo*). Els historiadors de Barcelona han afirmat de temps que era una dependència d'elles l'església de Sant Miquel, destruïda

- (1) *De Architectura*, llib. V, cap. XI.
- (2) Pàg. 44.
- (3) Hübner completa la làpida de la següent forma:

fovebas to[to pectore
sensum honesti qui] in illo fuit, ut tibi[memoria patris
nullo unquam t]empore elabsa fuisse[videretur.
extremum hoc munus hab]ere mereris, qui per te ipse pl[enos mune-
ribus cives tuos reddid]isti, quibus tu saepe placuisti[liberalitate,
balneas ædificasti, insti]tuisti nymphas calidas qua[drigis
forum exornasti d]uabus. iam nec curam adhibeba[s rei augen-
dæ familiaris, q]uod nec de semine tuo vere c[reatos habebas
et civibus donare pulcri]us
[novum caput]
ille vero dolor] qui te sæpe p[rem]ebat....

(C. I. L., II supp., 6102)

- (4) Pàg. 46. — FITA, *Lápidas romanas recién halladas en Barcelona*, pàg. 132. — BERLANGA, «Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa», gener-març, 1903-1905. Barcelona, 1905, t. IV, pàg. 13.
- (5) Pàg. 45.

per la Revolució de l'any 1868, el sòl de la qual era un mosaic ornat de peixos i monstres marítims (1). Pel que podem conèixer avui de l'església destruïda, Sant Miquel era en part una gran sala amb fornàculs rectangulars i circulars poc sortints de murs gruixudíssims, coberta amb

M · FAB · GAL · NEPOTI
IESSONIENSI · AED · II · VIR · II
FLAM · ROMAE · ET · AVGVSTOR
CVRATORI · BALINEI · NOVI · OB
CVRAM · ET · INNOCENTIAM
EX · D · D

volta de canó, com la sala A (fig. 288) de les termes d'Arles. L'amplada de l'església de Sant Miquel era d'11,60 metres, aproximadament la d'Arles. En la disposició en què el mosaic fou conegut no podia ésser el fons d'una piscina, ja que mancava pas en els costats i lloc per a les habituals grades. En arrencar-lo per a transpor-

tar-lo al Museu de Barcelona es descobrí, dessota, un segon paviment, amb l'entrada i la sortida de les aigües. El *frigidarium* antic havia, amb el temps, estat transformat en sala de repòs, de reunió i conversa. La làpida de Luci Minici Natal esmenta que feren la conducció d'aigües.

LES INSCRIPCIONS
I LES TERMES

Un epígraf honorífic, trobat a Bada-

lona, és dedicat a Marc Fabi Nepos, de la tribu Galèria, natural de Iessona (Isona), edil i dues vegades duumvir, flamen de Roma i dels Augusts, curador del bany nou, per la seva vigilància i integritat en els càrrecs públics (2). Parla d'uns banys una làpida trobada al Puig de la Cebolla, partit de Sagunt (3). Es una inscripció funerària d'un matrimoni que comprà el lloc cobert de volta amb banys i un hort cercat o amb parets i en el qual aixecaren llur propi sepulcre, on llurs cendres es barreassin amb les de llurs fills.

DIIS · MANIBVS
P · CAECIL · RVFVS · VALERIA CON-
IVX · SE · VIVIS · COMPARA-
RVNT · LOCVM · VII · EST · CONCA-
MERATVM · PARIETIB ·
BALNEIS · HORTIS · MONVMEN-
TVM · CONSTRVXERVNT ·
SIBI · ET · FILIABVS · DONEC ·
AVITIS · CINERIBVS IMMISCEANTVR

(1) CARRERAS I CANDI, Francesc, *Geografia General de Catalunya. La ciutat de Barcelona*, pàgs. 86 i següents. — PI I ARIMON en la seva *Barcelona antiga y moderna* diu que aquest mosaic és anàleg a un de *Mevania*, avui Bevagna a la Umbria, descrit per Ciampini en *Vetera monumenta in quibus musiva opera illustrantur*, I, Roma, 1747, pàg. 83. El de Barcelona, però, és més petit i de composició diferent. Vegeu el mosaic de Barcelona en el llibre III, cap. VII, del present llibre.

(2) *C. I. L.*, II, núm. 4610.

(3) VALCÁRCEL, *Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia*, pàg. 81. — *C. I. L.*, II, núm. 3960.

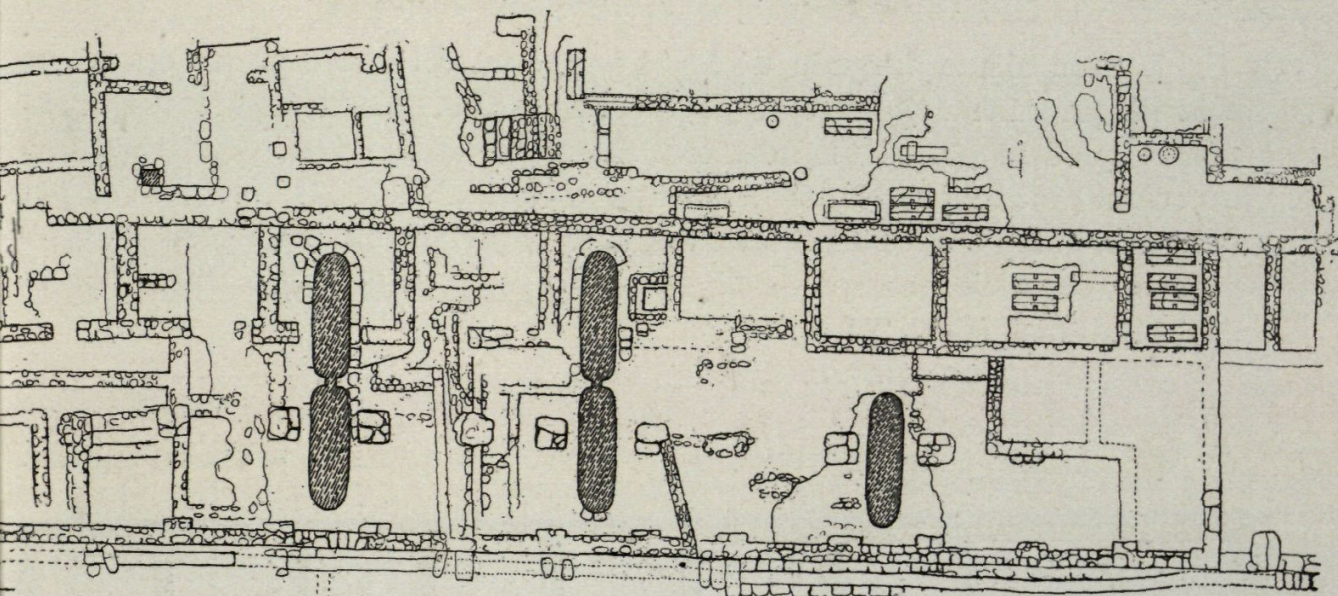

Fig. 289.—Empúries : Pla de l'excavació de la *stoa*

XI

ELS MERCATS

LES ciutats romanes, com les actuals d'Orient, a més dels marxants ambulants i de les botigues dels carrers, tenien per al comerç certs llocs més reduïts, però anàlegs als actuals basars orientals; places-mercat tancades, voltades de petites botigues, a l'ombra dels pòrtics monumentals per on passejaven els compradors. Molts d'aquests mercats eren especialment destinats a una determinada mercaderia; però en altres es venia tota mena d'objectes.

Una primera disposició monumental d'aquests basars fou una fórmula hel·lenística: la *stoa*.

LA «STOA» D'EMPÚRIES Aquest monument, que hem trobat a les ruïnes de la ciutat grega d'Empúries, s'aixecava al N. de l'àgora, engrandida en època romana. Ocupava tota una façana de l'àgora, mentre l'altra era ornada d'un pòrtic, on també, probablement, s'establien els venedors.

La *stoa* té una llargada de 51,71 per 14 m. El doble pòrtic era obert a la plaça. Les columnes de la façana estaven assentades sobre fonaments quadrats, però un mur més estret les unia i feia pensar en una tanca més o menys elevada o en uns graons d'entrada. Era tancat per l'altre costat per un rengle de botigues. Aquesta era la disposició de les monumentals llotges que s'aixecaven com a principal element de la plaça pública (figs. 289 i 290).

Vitrubi parla clarament d'aquesta mena d'edifici descobert «amb pòrtics amples i dobles» i, «ells les adornen, diu, de columnes juntes i d'arquitraus de pedra-marbre». I per sobre «fan passeigs sobre embigats».

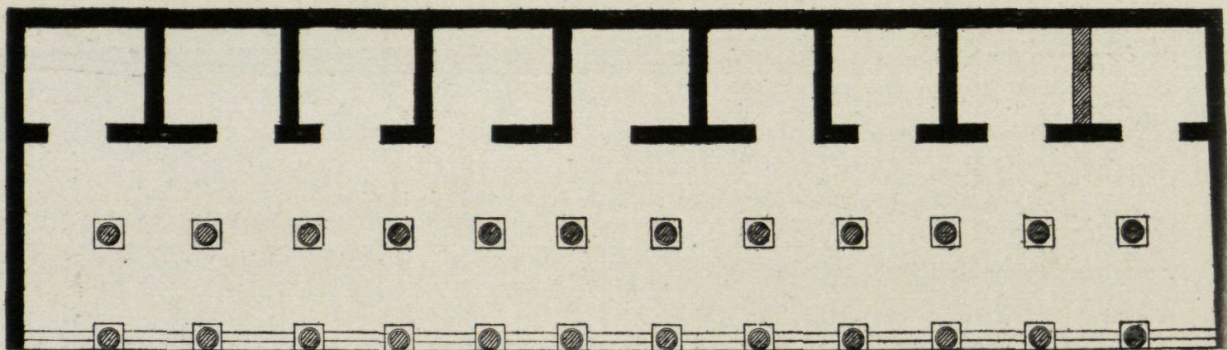

Fig. 290. — Empúries : Pla de la *stoa* restaurada

Notem com la *stoa* d'Empúries està al costat N. de l'àgora, orientada, per tant, al sud, «a fi que el lloc, assolellat a l'hivern sigui apropiat per passeig».

Es aquesta disposició ben determinada i característica en l'arquitectura hel·lenística: la *stoa*-basílica o pòrtic reial de dos trams, com les de les ciutats hel·lenístiques de l'Orient; llargues, en oposició a les *leschai* de la Grècia clàssica; obertes per un costat, en oposició a la basílica, el prototipus de la qual és la de Pompeia, començada cap a la meitat del segle II abans de J. C.

La seva història és nobilíssima. Eumenes II, rei de Pèrgam (197-159 abans de J. C.), regalà a Atenes la *stoa* que es troba al peu de l'acròpolis, entre el teatre de Dionisos i l'Odeon que hi féu bastir Herodes àtic. Attal II (159-138) en féu construir una altra que tenia dos pisos, com la de la seva capital Pèrgam. Les excavacions n'han descobert, una en la Tera hel·lenística (1), una altra d'anàloga es troba a les excava-

(1) HILLER VON GAERTRINGEN, *Die Insel Thera in Altertum und Gegenwart mit Ausschluss der Nekropolen*, III, Berlin, 1899, pàg. 112.

Fig. 291. — Tarragona : *Macellum*. Restauració hipotètica

cions de Priena. La de Tera (1) és més petita que la d'Empúries (41,50 × 10,10); la de Priena és molt més gran (116,46 × 12,40).

La *stoa* de Priena (2) permet fixar, com la d'Atenes, per mitjans

(1) WIEGAND, T., i SCHRADER, H., *Priene*, pàg. 192.

(2) Id., *íd.*, *íd.*, pàg. 215.

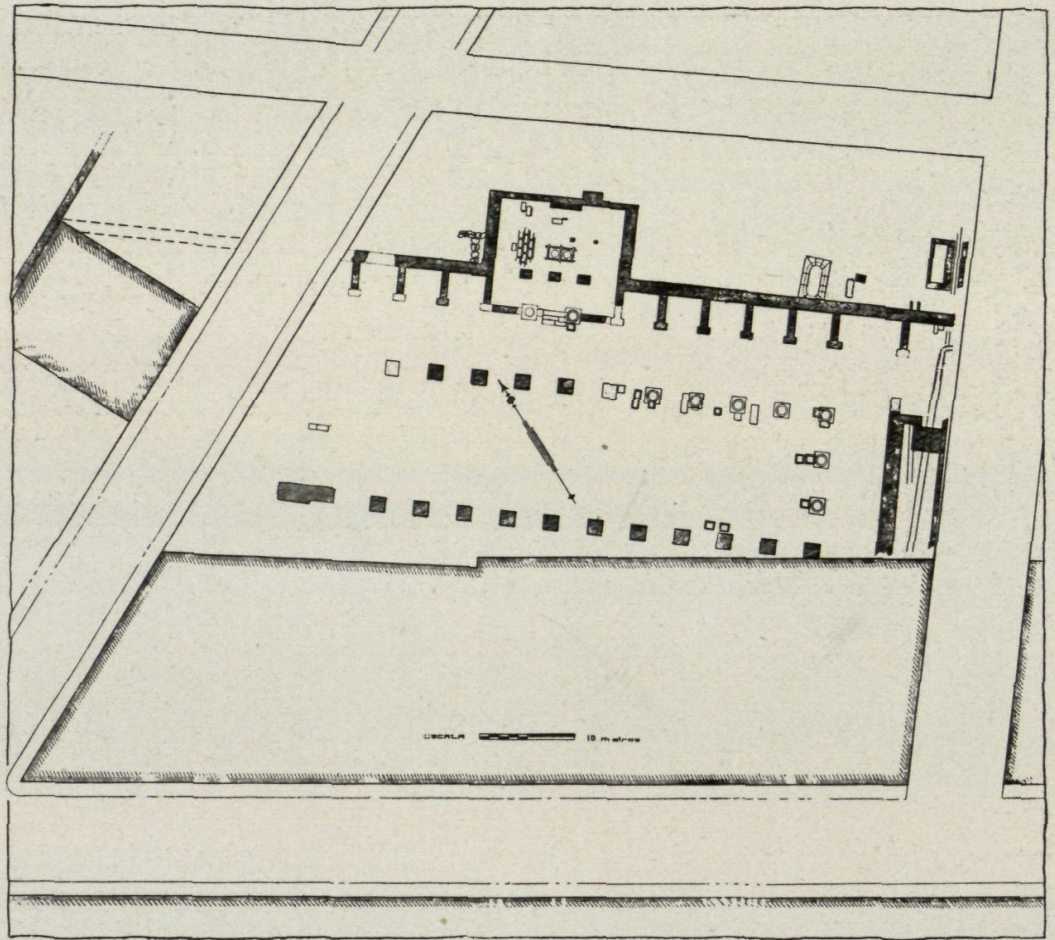

Fig. 292. — Tarragona : *Macellum*

(Serra Vilaró)

epigràfics la seva cronologia.

La composició arquitectònica i la història de la tècnica constructiva comproven el que diem. Determinen la data de la seva construcció uns epígrafs amb els noms d'Orofernes i del seu pare, el rei Ariartes IV. El rei Ariartes fou un dels grans protectors de la ciutat, i Orofernes fou qui erigí la gran estàtua d'Atenea en el monumental temple de Priena, i el constructor també del mercat cap a l'any 150 abans de J. C.

Fig. 293. — Tarragona : *Macellum*

(Serra Vilaró)

EL «MACELLUM»
DE TARRAGONA

A les ciutats romanes, el mercat prengué la forma d'una plaça porticada. El seu origen fou el fòrum mateix, on, entre els diversos afers que s'hi tractaven, hi havia el mercadeig de les botigues. Després es construïren places expressos per al mercat, com el *macellum* de Tarragona, del qual s'ha trobat una gran part. Un

Fig. 294. — Tarragona : *Macellum*

(Serra Vilaró)

pòrtic de columnes corínties vorejava la plaça i ombrejava els petits departaments rectangulars. Aquests tenien un ample taulell de pedra que servia per a mostrar la mercaderia. El botiguer entrava passant per sota d'ell i aquesta mena de taulell petri era l'única tanca de la botiga. Així es veu en el *macellum* de *Sertius* a Timgad i en el de *Cosinius* a Djemila (1).

De vegades el taulell era de fusta. La botiga devia tenir l'aspecte de les dels basars d'Orient o de les petites botigues indígenes del nord d'Àfrica, on les mercaderies són entafurades en els prestatges i el lloc és tan ple que tot just hi caben venedors i compradors. El fòrum pròpiament dit havia perdut el seu caràcter mercantil a Roma i a les antigues ciutats provincials per esdevenir un centre polític. El seu complement era la cúria, el tresor públic, de vegades la basílica i la presó. Vitruvi (2) diu que s'hi feien combats de gladiadors i s'hi pagaven els impostos; per això hi havien les botigues del canvi de moneda tan imprescindibles en l'antiguitat com avui en les ciutats de la Mediterrània oriental. Per això eren rectangulars, poc allargades, tres metres de llargada per dos d'amplada era la proporció clàssica. El mercat de Tarraco era, com es veu (fig. 292), llargarut.

A Tarraco una sala més ampla interromp la línia de les botigues (figures 291 i 292); al fons del mercat de Pompeia hi havia una sala més gran, a la qual s'ascendia per uns graons. En aquesta sala es guardaven algunes estàtues dels emperadors i als costats hi havia departaments destinats a mercats especials. Al mercat de Djemila hi havia un

(1) CAGNAT ET CHAPOT, *Manuel d'Archéologie Romaine*, I, pàg. 228.

(2) *De Architectura*, llib. V, 1.

departament destinat als pesos públics. S'han descobert, a Tarragona, diversos pedestals i un fragment d'estàtua; però manca encara trobar el temple circular central que aixoplugava una font existent en els altres mercats, i la disposició de les taules (figs. 293 i 294). La comparació amb el mercat de Pompeia dóna una idea del que podia ésser el mercat descobert a la nostra capital romana.

El *macellum* de Tarraco estava situat en una part de la ciutat fora de l'acròpolis gairebé tocant a la muralla, lloc per on la ciutat primitiva s'havia engrandit amb una urbanització de carrers rectes i places rectangulars sense l'estretor a què obligava el primitiu recinte ibèric (1).

Pel costat sud-est precedia al mercat una plaça ornada d'estàtues (2) que Hernàndez Sanahuja trobà caigudes al peu de llurs pedestals.

S'hi han trobat làpides de Galba, Vespasià i Titus i que donen idea de la seva construcció en el segle I. Sota el tambor d'una columna caiguda es trobaren quaranta monedes de Constanci II, Magnenci i Decenci (3); Magnenci es matà a Lyon cap a l'any 353 i Decenci a Sens pocs dies després. El mercat fou cremat en el temps d'anarquia del començament del segle IV.

M·SEMPRONIVS·HYMNVS·SVO·ET·M·SEMPRONI·REBVRRI
FILI·SVI·NOMINE·MACELLVM·VETVSTATE·CONLAP
SVM·SVA·PECVNIA·RESTITVERVNT·ITEM
QVE ET·MENSAS·LAPIDEAS·POSVERVNT

ELS MERCATS
EN L'EPIGRAFIA

A València
existi un

mercat vell amb taules de fusta que coneixem sols per una làpida, en la qual es

commemora *M. Sempronius Hymnus* i el seu fill, els quals amb llurs diners restauraren el mercat caigut i hi posaren taules de pedra (4).

A Maó es troba un fragment de làpida, que hem citat, dedicada, sembla, al qui construï el mercat del gra i les carniceries públiques (5).

(1) SERRA VILARÓ, Juan, *Excavaciones en Tarragona*. Madrid, 1932. «Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades», núm. 116.

(2) SERRA VILARÓ, *Excavaciones en Tarragona*, cap. III. *Una calle romana*, pàgines 67 i següents.

(3) Id. íd., pàg. 59.

(4) *C. I. L.*, II, núm. 3570.

(5) Vegeu pàg. 203.

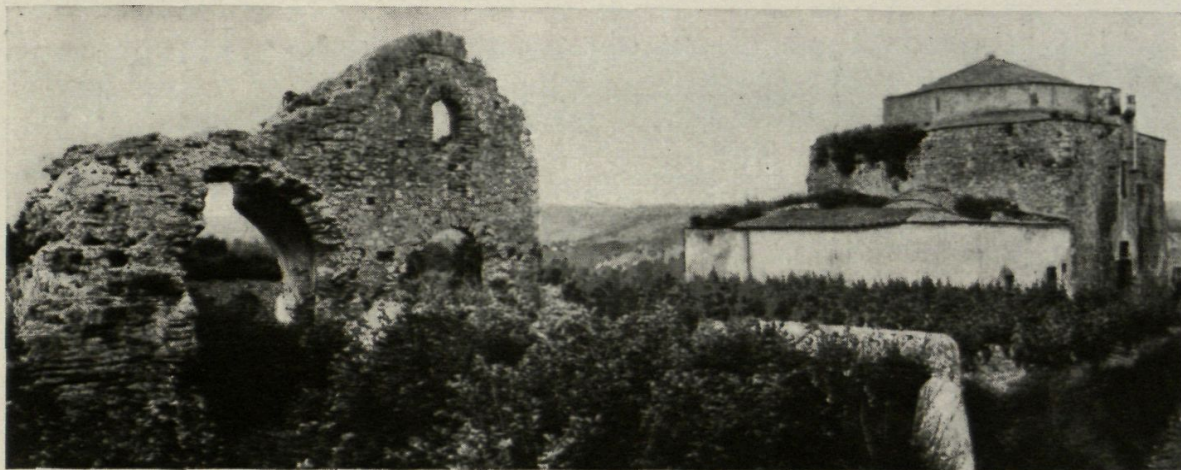

Fig. 295. — Vil·la de Centelles

(Serra-Ràfols)

XII

LA CASA ROMANA

LA casa romana a Catalunya és, fins avui, encara poc investigada. Coneixem les restes incompletes d'algunes *villae* descobertes aquí i allà i les ruïnes d'unes quantes cases que ens han arribat dintre les ciutats. A Empúries es van descobrir en les excavacions restes parcials de cases ciutadanes que han d'ésser objecte d'especials estudis. L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS ha estudiat mentrestant el que l'atzar ha fet trobar en els conreus.

LA VIL·LA

Cal figurar-se el país dividit en grans latifundis, al centre dels quals s'aixecaven els edificis necessaris per a l'habitació dels propietaris, per a l'habitació dels esclaus, per les eines del conreu, i l'elaboració i magatzematge dels productes de la terra, principalment del blat, de l'oli i del vi. Les descripcions en les obres literàries, els tractats d'agricultura i d'arquitectura coetanis, les representacions de les pintures i dels mosaics, i les ruïnes descobertes per tot el món romà, donen una idea suficientment clara d'aquestes construccions i ens permeten classificar els plans fragmentaris dels edificis descoberts en diversos llocs de la terra catalana.

Pot servir de tipus el pla d'una de les vil·les de Boscoreale (1), descobertes als voltants de Pompeia (fig. 296). Els serveis de la vil·la

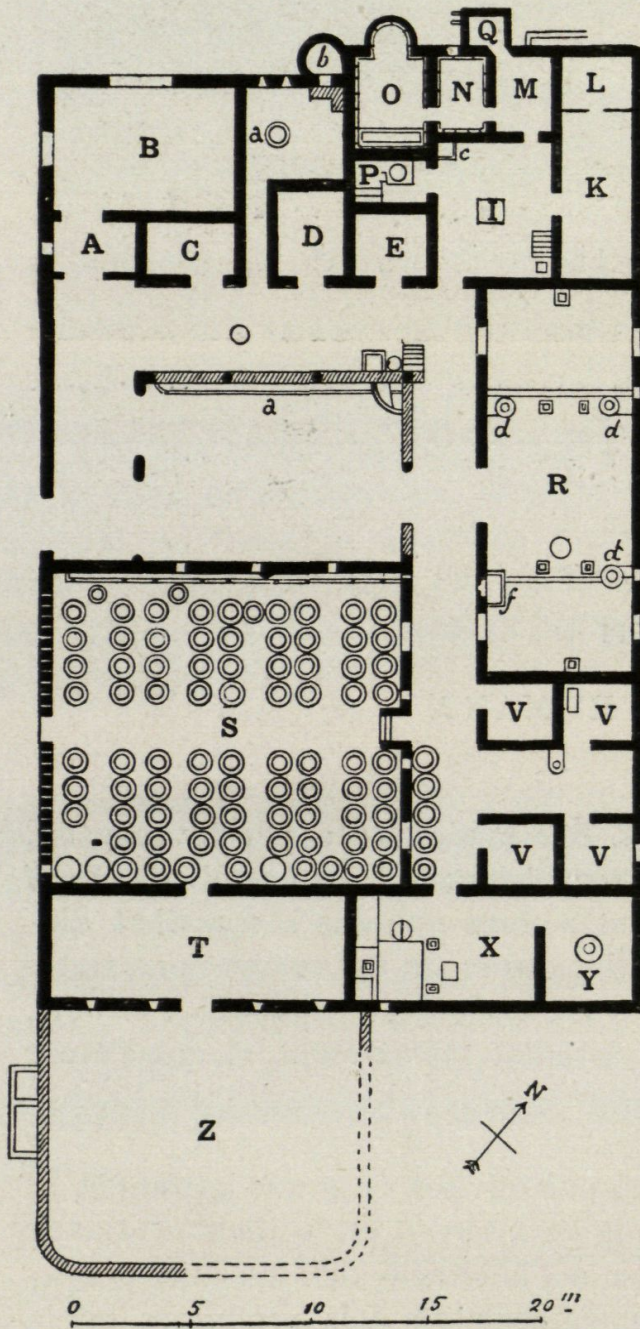

Fig. 296. - Vil·la de Boscoreale (Cagnat)

formen dos grups: l'un, l'habitació del propietari, l'altre, els serveis de l'explotació agrícola, els quals es distribueixen al voltant d'un pati porticat en tres dels seus costats. En l'habitació senyorial es distingeix un vestíbul (A), un menjador (B), cambres de dormir (C i D), el molí de la farina amb forn de coure pa (a, b), la cuina i annexos (L, K), els banys (M, N, O, P); per M, que es l'*apodyterium*, mena de guardarobes, es va a les latrines (Q). La part d'explotació agrícola comprenia el lloc on elaboraven el vi (R), amb el celler replè de grans *dolia* (S) a cel obert; el trull per a l'oli (X); les habitacions dels esclaus (V).

Una de les *villae* més antigament explorada a Catalunya és la de Calafell, descrita com unes termes, a l'Acadèmia de la Història, pel senyor Celestí Pujol i Camps (2). En realitat, es coneix sols el basament de l'edifici amb els seus hipocaustes en els departaments d'habitació. Una comparació amb la vil·la de Boscoreale, dóna la idea d'un mateix sistema de pla. Les dependèn-

(1) SOGLIANO, A., *Villa romana in contrada detta Giuliana*. «Atti della R. Accademia dei Lincei», Sèrie V, vol. V, Roma, 1898, part 2.ª: Notizie degli scavi, pàg. 391.— PARIBENI, R., *Villa rustica rinvenuta nella contrada Centopiedi, al Tirone* en els mateixos «Atti», XI, part 2.ª, pàg. 64.— CAGNAT I CHAPOT, *Manuel d'Archéologie romaine*, I, pàg. 302.

(2) PUJOL Y CAMPS, Celestino, *La costa ilergetica y las thermas de Calafell*. «Boletín de la Real Academia de la Historia», VI, Madrid, 1885, pàgs. 163 i següents.

Fig. 297. — Pla de la vil·la de Calafell

(Pujol i Camps)

ies *B, E, F, G, H, I* (fig. 297), proveïdes d'hipocaustes i potser les *A, C, CH, D*, foren les habitacions senyorials. En *K* trobà l'excavador el forn de l'hipocauste. Així, en forma anàloga al pla de Boscoreale, la dependència *Q* podria ésser la cuina; la *L* el *tepidarium*; *S, T*, el *caldarium* d'unes termes reduïdes, com les que existien en les grans vil·les. El cos sortint *M*, devia correspondre a les latrines; els departaments *A'* i *C'*, corresponen amb gran precisió a les dependències de Boscoreale destinades als cups i premses del vi; les habitacions *C'* devien ésser els llocs per als esclaus destinats al servei del celler i de les vinyes. En *B'* hi havia una cisterna.

L'edifici era rodejat de jardins. En *V* hi havia la font que els proveïa d'aigua. Al lloc *A'* hi ha un gran paviment de formigó. *Z* és la base d'un pedestal potser d'una premsa. *B'* marca el perímetre d'una cisterna de 3 m. de profunditat. El pla no és complet, perquè una part

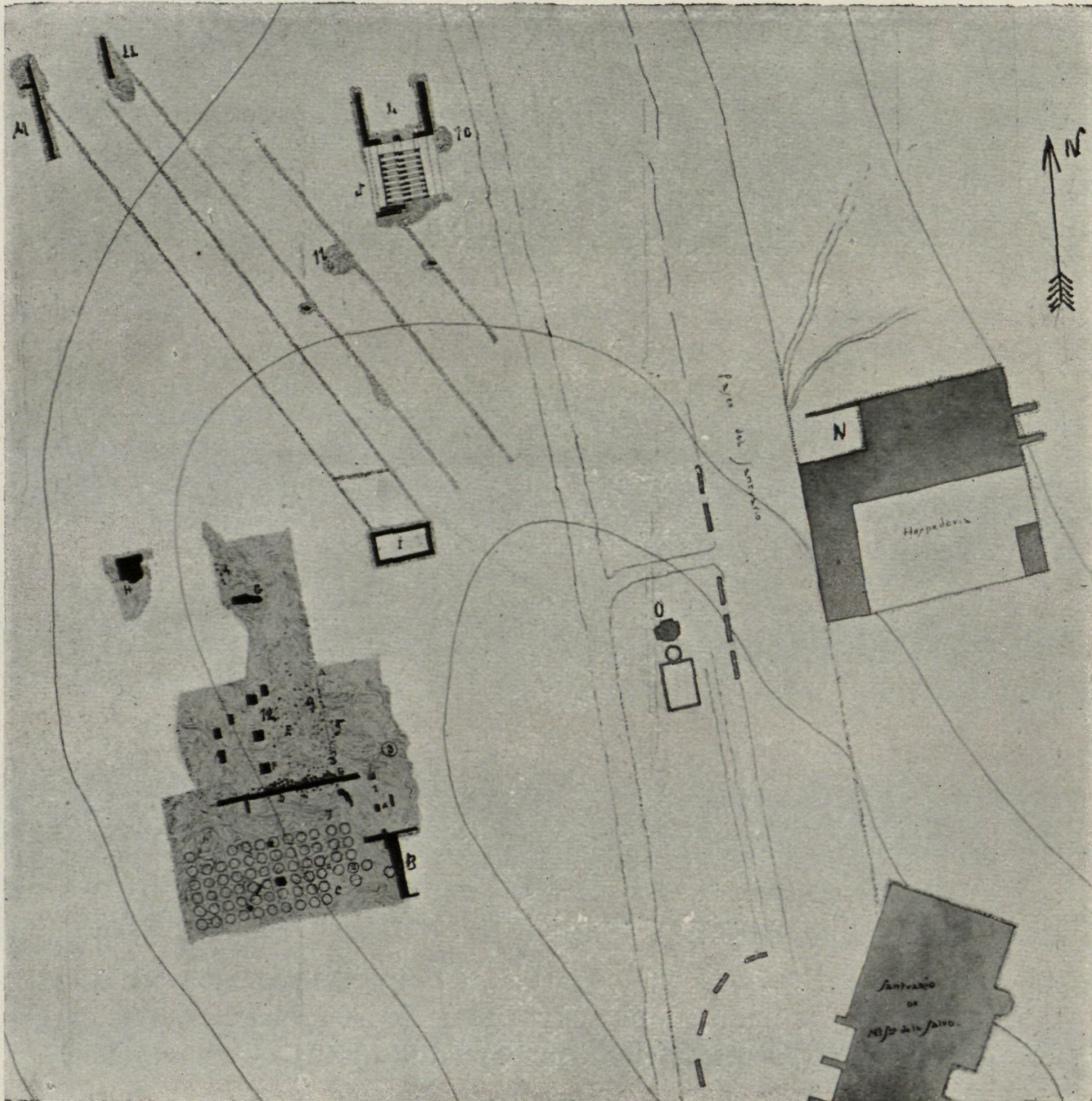

Fig. 298. — Vila de Sabadell

(Vila Cinca)

de l'edifici encara queda soterrat. En les ruïnes es troben molts trossos d'enlluïts formats amb calç, pols de maó i de marbre (*opus albarium*), molts d'ells pintats a l'encàustic, amb el roig característic del fons i el verd i el gris dels pàmpols.

En una vil·la descoberta a Sabadell (1), als voltants de l'ermita de

(1) P. B. G., *Excavacions romanes a Sabadell*, en «Anuari de l'I. d'E. C., 1913-1914», pàgina 858.—VILA CINCA, Joan, *Memòria dels treballs realitzats en les excavacions dels voltants del Santuari de Nostra Senyora de la Salut de Sabadell*. Sabadell, 1913.

la Salut (figs. 298 i 299), aparegué la part que es troba a Boscoreale, no desenterrada en la de Calafell que acabem de descriure: la destinada a la conservació del vi. Una de les dependències era un gran pati cercat (*M*) ple de *dolia*, que, per les seves dimensions i manca de suport, sembla que era descobert, com el lloc corresponent (*S*) de la vil·la de Boscoreale. Els *dolia* s'hi han trobat mig enterrats. És la cel·la per als *dolia vinadia* de què parla Varró (1). En el departament del costat, hi havia el lloc on es guardava el vi, després d'elaborat, en àmfores, colgades en part a terra, lloc cobert amb teulada sostinguda per pilars. Les *dolia* equivalien a les nostres bótes, les *amphoræ* a les ampolles.

A una altra d'aquestes vil·les sumptuoses poden atribuir-se els fonaments d'un edifici descobert l'any 1777, en virtut d'unes excavacions practicades a Puig de Cebolla, prop de València (2), lloc on es troba la làpida del monument sepulcral de *Publius Cecilius Rufus* i la seva muller Valèria (3).

Fig. 299. — Vil·la de Sabadell : Els *dolia* desenterrats (*Vila Cinca*)

En aquesta làpida es parla d'un edifici cobert amb voltes, amb paret, bany i jardins, on ells havien fet construir llur monument funerari, segurament una vil·la sumptuosa, la planta de la qual (fig. 300), en part es pogué dibuixar en virtut de les excavacions llavors practicades.

Els diversos departaments s'agrupen en les dues grans seccions descrites a Boscoreale (fig. 296). Les peces centrals ornades de mosaics i de paviments de marbre (4 a 7, 14 a 20) sembla que formen l'habitació senyorial; entre elles, la 20 formava part de les termes domèstiques. El grup d'habitacions del costat E. eren les dependències agrícoles. La senyalada amb el 27 era una àrea porticada i sembla destinada a contenir els *dolia* per al vi que es conservava a cel obert.

(1) *Rerum Rusticarum*, llib. XIII.

(2) VALCÁRCEL, *Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia*, pàgs. 101 i segs.

(3) *C. I. L.*, II, núm. 3960. — Vegeu la pàg. 232.

Restes notables d'una vil·la es troben prop de Tarragona en el lloc de Centcelles, nom que recorda el *Centumcellæ* dels voltants d'Ostia, i sembla referir-se a l'aglomeració de *cellæ* que la nombrosa pobla-

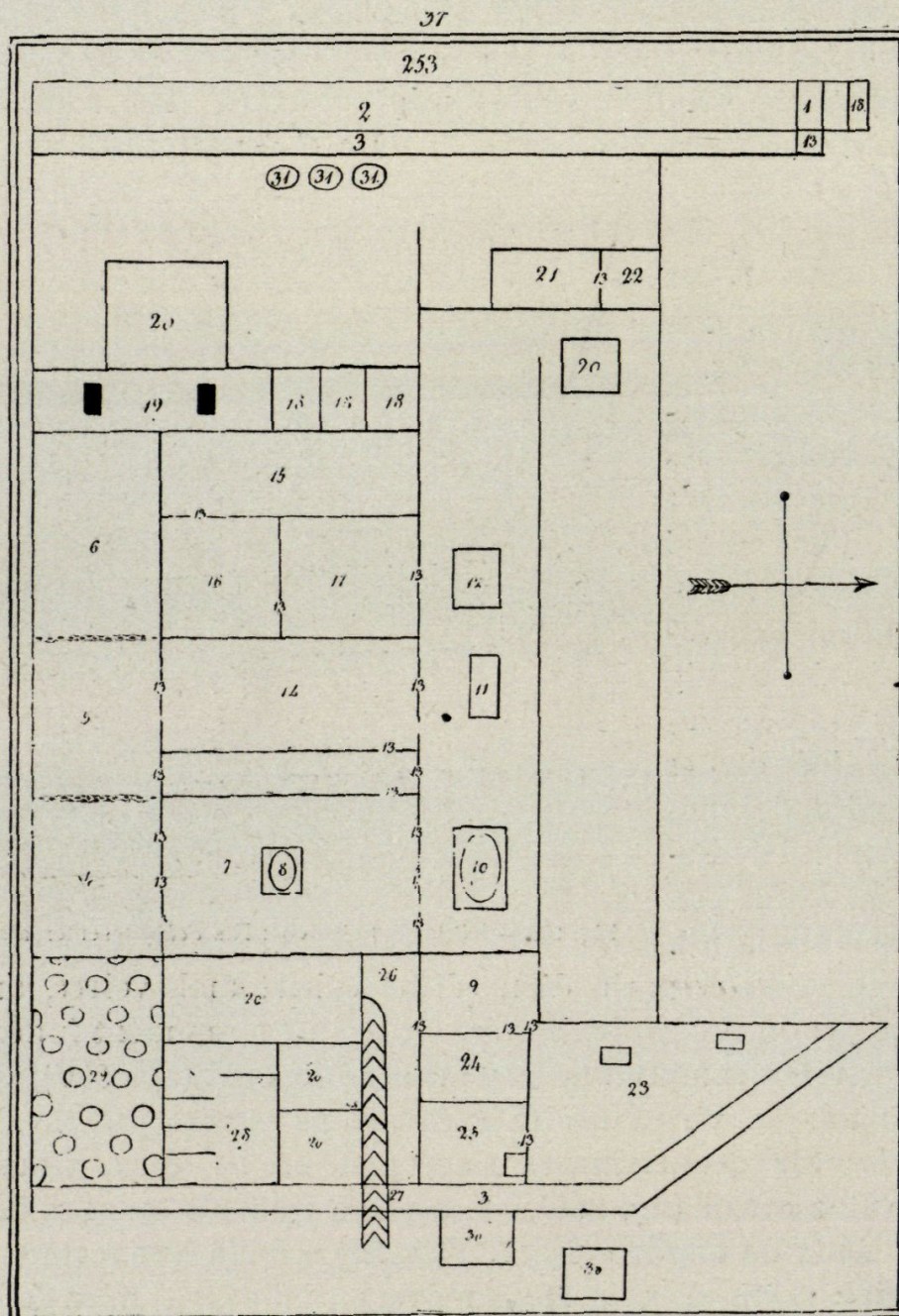

Fig. 300.— Pla de la vil·la del Puig de Cebolla (Delgado)

ció de la vil·la feia necessàries. Queden d'aquesta obra grandiosa les restes de dues sales tancades dintre una gran massa rectangular folrada exteriorment de petits carreus (fig. 295). L'una presenta la seva planta en forma quadrilobada (fig. 301). Dos dels lòbuls són més profunds i

amples que els altres, sense que es pugui conèixer la disposició de la coberta destruïda. Aquesta sala comunica amb una altra d'immediata, de planta circular, en la qual s'obren quatre nínxols esfèrics. La sala és coberta amb una cúpula construïda de reble en filades, seguint els paral·lels de la forma esfèrica (fig. 302).

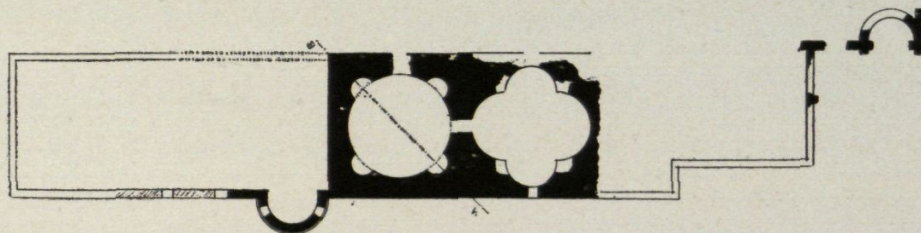

Fig. 301. — Pla de les restes de la vil·la de Centcelles

seguint els paral·lels de la forma esfèrica (fig. 302).

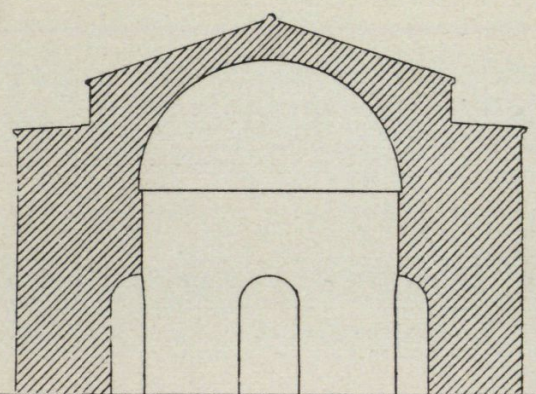

Fig. 302. — Secció d'una de les sales de la vil·la de Centcelles

Aquesta cúpula tenia en el seu basament una cornisa, i és revestida d'una composició en mosaic de vidre notabilíssima. La composició, que sembla de temps cristians, deu ésser citada en aquest lloc, només pel que pot servir per a fixar la data de la construcció que denota el segle IV. El conjunt d'aquestes sales fa pensar en els departaments d'unes termes, part de la vil·la sumptuosa, com en el Palau de Diocle-

cià de Spalato en el lloc on M. Hébrard i M. Zeillier han descobert la situació de les termes imperials (1). L'exterior és senzill, amb els frontispicis llisos (fig. 295) de les cases romanes. L'aspecte de les vil·les ens ha estat conservat esquemàticament en el mosaic de la cúpula descrita, on, entre les escenes de la caça, hi ha reproduïda la vil·la d'on surten els caçadors. Aquesta és representada per una construcció amb coberta a dues aigües de teula plana escairada romana (fig. 303), amb finestres rectangulars, les obertures de les quals, com les actuals, són dividides en quadres seguint la tradició mediterrània.

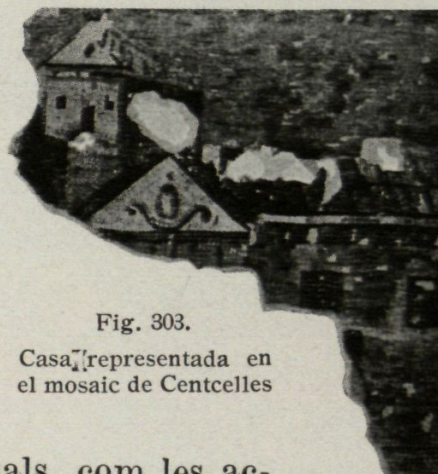

Fig. 303.
Casa representada en el mosaic de Centcelles

Existeix una part d'una gran vil·la romana en el lloc de la vila moderna de Tossa davant el mar, abrigada de muntanyes (2). La

(1) HÉBRARD, E., ZEILLIER, G., *Spalato. Le palais de Dioclétien*. Paris, 1912.

(2) La vil·la romana de Tossa ha estat excavada pel Sr. Ignasi Melé i Farré, metge de la localitat, i l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. — PUIG I CADAFALCH, J., *Els mosaics de Tossa* «Anuari de l'I. d'E. C., 1915-1920», pàg. 719.

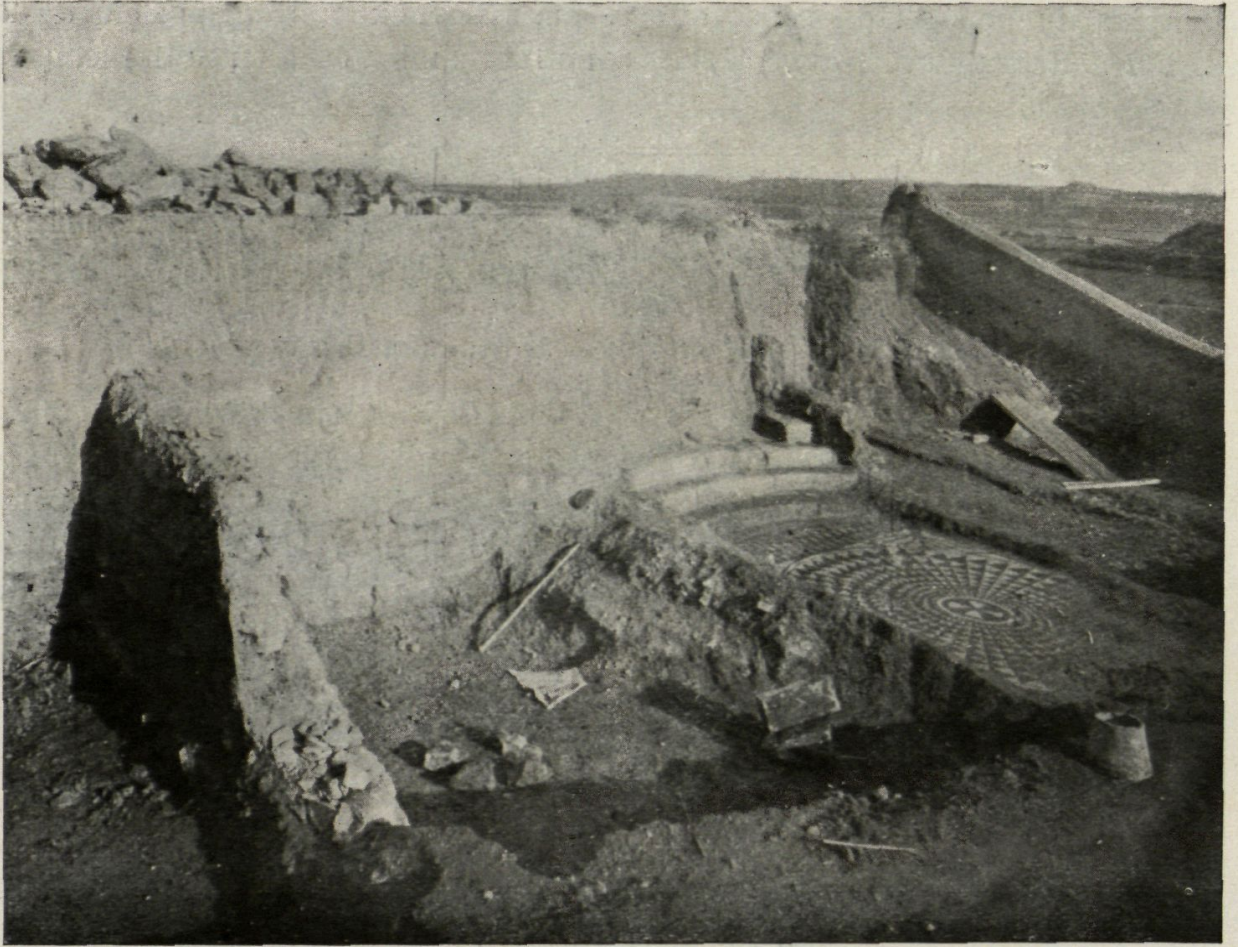

Fig. 304. - Excavacions de Vilagrassa

(Colomines)

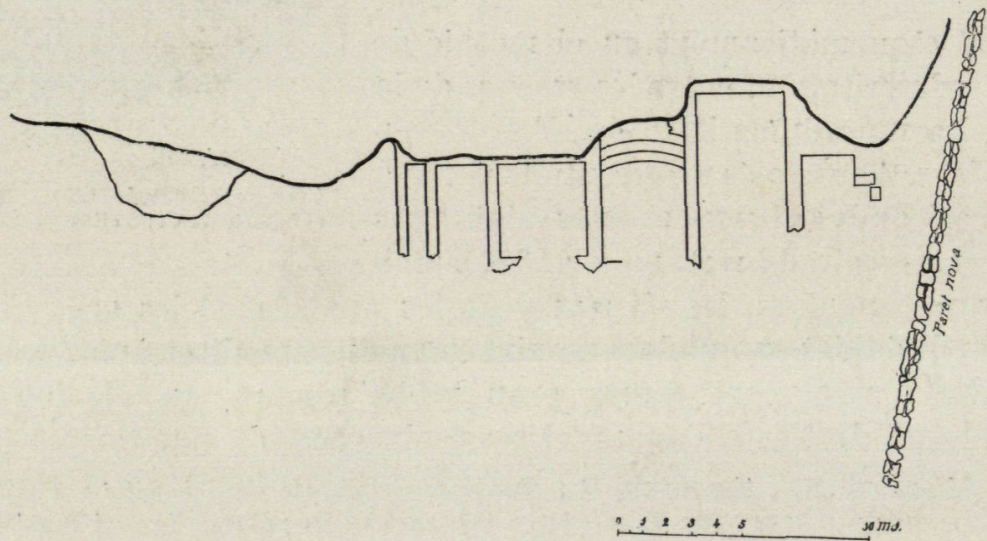

Fig. 305. - Pla de la vil·la de Vilagrassa

vil·la devia estar disposada segons el pendent del terreny. En la part inferior s'han trobat una sèrie de departaments rectangulars amb gruixut paviment de formigó sobre un llit de reble, en el centre dels quals es veuen els carreus en què descansava una màquina, una premsa probablement per als afers agrícoles. El paviment és corbat en arribar als murs, i apropiat per a recollir líquids. En la part superior s'han trobat quatre peces rectangulars amb paviment de mosaic corresponent a la part destinada a habitació del propietari.

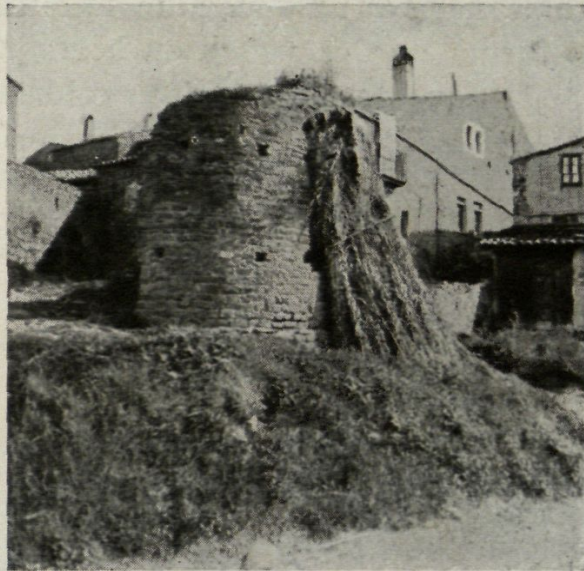

Fig. 306. — Boades : Restes d'una vil·la

Algunes parts de l'habitació senyorial d'una vil·la foren descobertes a Vilagrassa (1) (figs. 304 i 305) i a Solsona (2).

A Boades, prop de Sant Vicenç de Castellet, no lluny de Manresa,

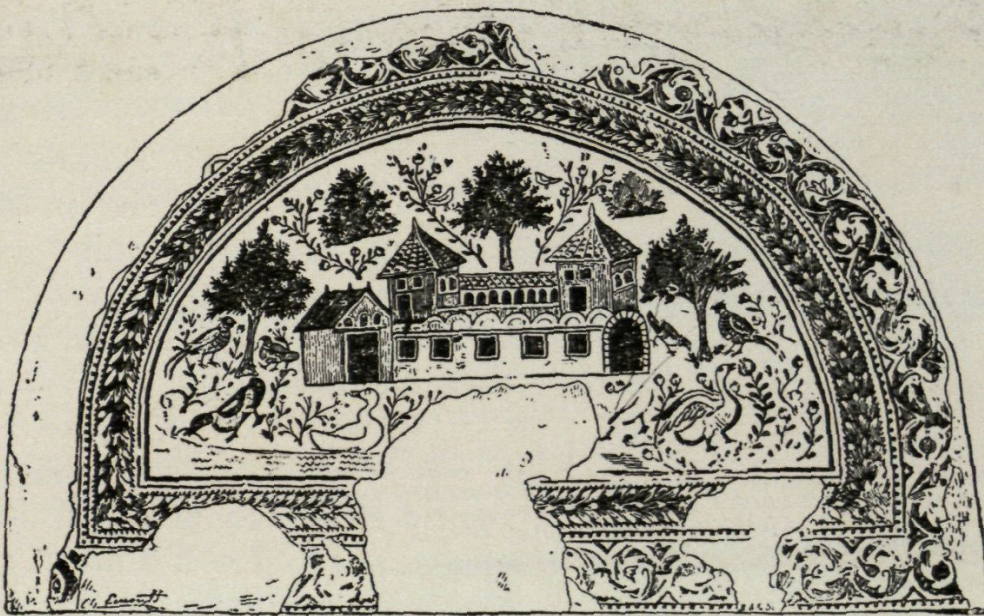

Fig. 307. — Mosaic de Tabarca

(Gauckler)

(1) *Excavacions a Vilagrassa*. «Anuari de l'I. d'E. C., 1921-1926», pàg. 93.

(2) SERRA VILARÓ, *Estación ibérica, termas romanas y taller de «terra sigillata» en Solsona*. «Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades», 63. Madrid, 1924.

s'ha conservat un departament cilíndric que correspon a les peces d'aquesta forma que es veuen en la major part dels plans de vil·la (fig. 306).

A aquestes descripcions caldria afegir les nombroses restes de vil·les assenyalades pels historiadors locals; cap no dona, però, idea comple-

ta del seu pla ni del seu aspecte exterior.

Moltes de les vil·les deuen ésser cases molt menys sumptuoses, semblants a les masies actuals; altres, habitacions de masovers i parcers en una gradació extraordinària. Varró es refereix a aquestes cases modestes. Els mosaics de Tabarca, on, un ric propietari

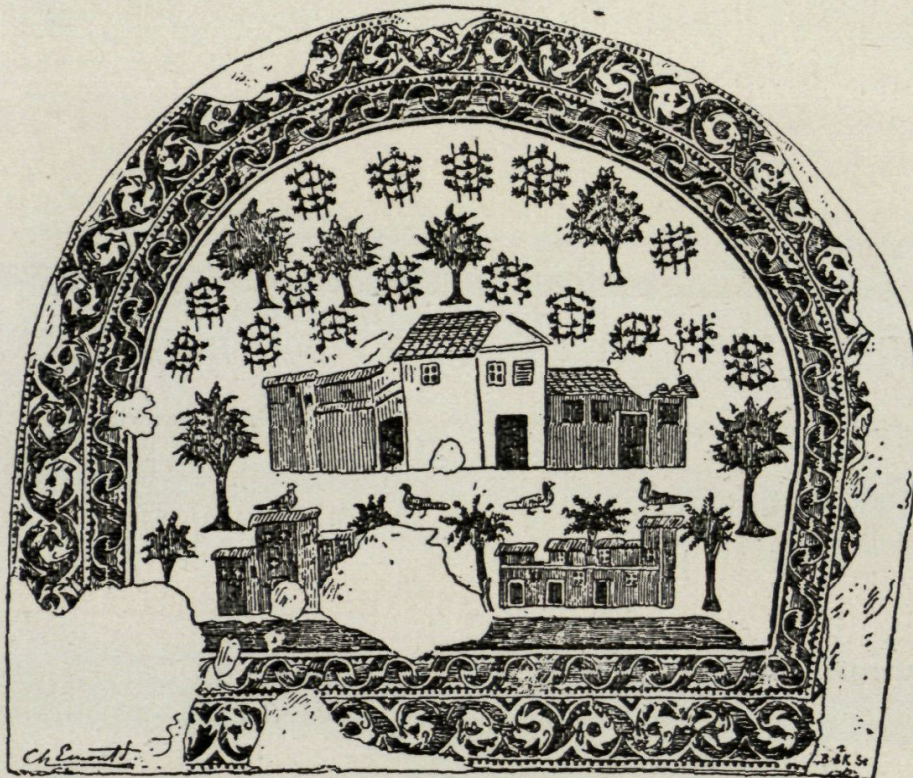

Fig. 308. — Mosaic de Tabarca

(Gauckler)

colonial tingué la pensada, tantes vegades repetida per la vanitat humana, d'ornar la seva casa amb la representació en mosaic de les seves finques, ens dona clara idea de com les vil·les, com les masies actuals, presentaven una gran varietat de formes i de dimensions (figs. 307 i 308).

L'HABITACIÓ A CIUTAT
LES CASES ROMANES
DE LA CIUTAT GREGA
D'EMPÚRIES

Les habitacions romanes ciutadanes poden ésser estudiades fàcilment a Empúries; mes, per comprendre-les, cal distingir l'habitació del barri grec de l'habitació de la colònia romana. En la primera, ja per l'aprofitament de cases anteriors, ja pels costums conservats en el barri marítim, lloc de l'antiga ciutat grega, les cases són més influïdes de la tradició hel·lènica. Les de la segona són semblants a les cases romanes colonials mediterrànies. L'aspecte exterior devia ésser senzill, amb escasses obertures. En resta sols la part baixa dels murs.

El clima d'Empúries, per la seva proximitat al Pireneu, era fred a l'hivern. Les tramontanes que hi regnen, vent de velocitats considerables, anàleg al mestral de Provença, no feien possible l'ús dels grans patis com a lloc d'estada. Es nota a primera vista com la major part de les cases no segueixen el tipus clàssic, la varietat del qual d'un costat a l'altre del món ha estat, per altra part, manta vegada notada (1). El tipus descrit per la literatura correspon a la casa de la gent rica o acomodada, i encara de llocs i climes determinats.

La casa que anem a descriure dóna una idea de la que s'aixecava sobre restes de fonaments més antics. Es una de les més senceres (figura 309). Es veu clarament l'entrada que dóna a la placeta d'un carrer que va de N. a S. en la part superior de la ciutat. S'hi entra per un passadís estret en el mur de la dreta del qual s'obre la cuina; aquest és el lloc del porter, en les cases més sumptuoses de les ciutats. En la cuina es veu la base del massís dels fogons amb la cendra característica al seu voltant. El passadís dóna al pati pavimentat d'*opus signinum*, amb algun dau de marbre blanc (G). Els testos són menuts, barrejats amb grans d'arena; els daus, de marbre blanc perfecte, com d'Itàlia. A l'esquerra del passadís, donant a la façana, hi ha una peça que comunica amb el pati per una porta i la testera d'aquest comunica també amb una peça rectangular. Aquesta peça, per una porta perfectament conservada, comunica amb una altra. Els murs són de reble tendint a filades horitzontals, en general assentades amb fang i arrebossades amb una capa gruixuda de morter de calç. Són visibles carreus de tova calcària. Els sòls de les habitacions, exceptuat el pati, eren de palets piconats amb terra. Completa el rectangle una botiga d'una sola peça que dóna, per un ample portal, al carrer.

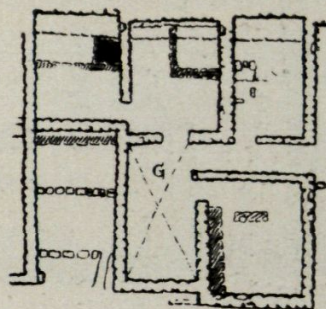

Fig. 309. — Empúries : Casa de la ciutat grega

En una altra casa s'entra per un passadís que té a la dreta la cuina i a l'esquerra una cambra rectangular. El passadís, des del carrer, porta a un pati en el centre del qual es veu una àrea rectangular i el forat d'una cisterna (fig. 310 H). Hi donava una peça principal, el paviment de la qual, d'*opus signinum* que ha estat conservat, recorda el *prostas*

(1) BOESWILLWALD, E., CAGNAT, R. i BALLU, A., *Timgad. Une cité africaine sous l'empire romain*, pàg. 321.— PUIG I CADAFALCH, J., *La colònia grega d'Empúries*, «Anuari de l'I. d'E. C., 1914-1920», pàg. 700.

de les cases gregues o el *tablinum* de les cases romanes. Té a un costat una gran peça rectangular.

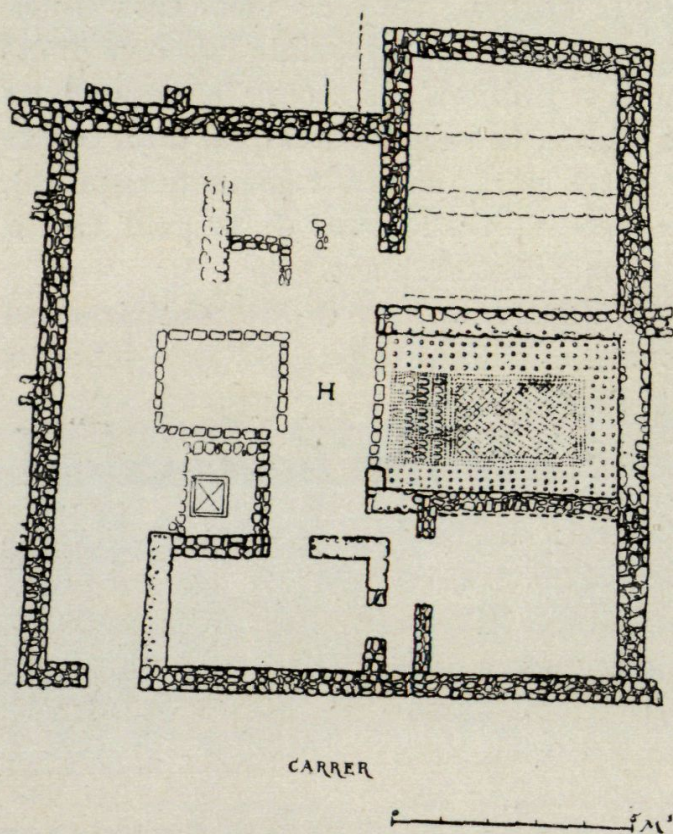

Fig. 310. —Empúries : Casa de la ciutat grega

nova fórmula: XAIPETE. Les dues peces comunicaven amb una àrea central de pati que al mateix temps donava llum a altres habitacions, destruïdes per bastir-hi, en els darrers temps d'Empúries, un gran pati porticat.

Hi havia després la casa pobre del petit marxant, del tipus senzill d'una sola habitació rectangular o, tot lo més, del de dues habitacions. D'entre elles cal assenyalar-ne dues prop de la plaça triangular que donen al carrer major. El portal al carrer major es presenta clar; el marxapeu es troba al seu lloc, i resten els forats de polleguera indicant un ample portal de botiga; al fons, el *prosta* amb les seves dues columnes. Es diria un *megaron* micènic, mes el seu destí fou més humil: una botiga. Els murs són de reble amb fang. No es veu rastre de decoració.

Una altra presenta, junt a la façana, les restes d'un fogó. Es pot

Veïna dels espais lliures que les necessitats de la guerra obligaven a deixar prop de les muralles, s'hi ha trobat una casa caracteritzada per dues inscripcions de daus de marbre blanc sobre fons de trencadissa de ceràmica (fig. 311). Dóna a una placeta retirada, com les que es troben en les ciutats africanes, i que comunica amb un carrer paral·lel al mar. Traspassat el portal, es troba una peça on la llegenda del mosaic saluda al vianant amb la fórmula EY(τ)YXEU. Aquesta peça comunica amb una altra en la qual la salutació, escrita en el sòl, es repeteix en una

novel·la fórmula: XAIPETE. Les dues peces comunicaven amb una àrea central de pati que al mateix temps donava llum a altres habitacions, destruïdes per bastir-hi, en els darrers temps d'Empúries, un gran pati porticat.

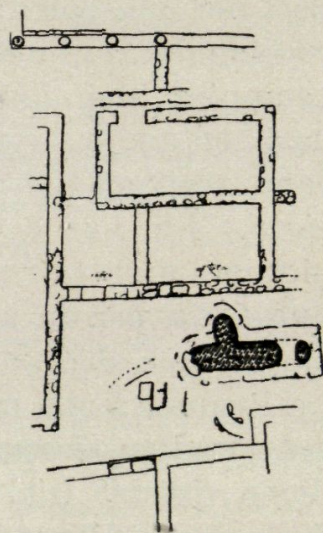

Fig. 311. —Empúries : Casa de les inscripcions

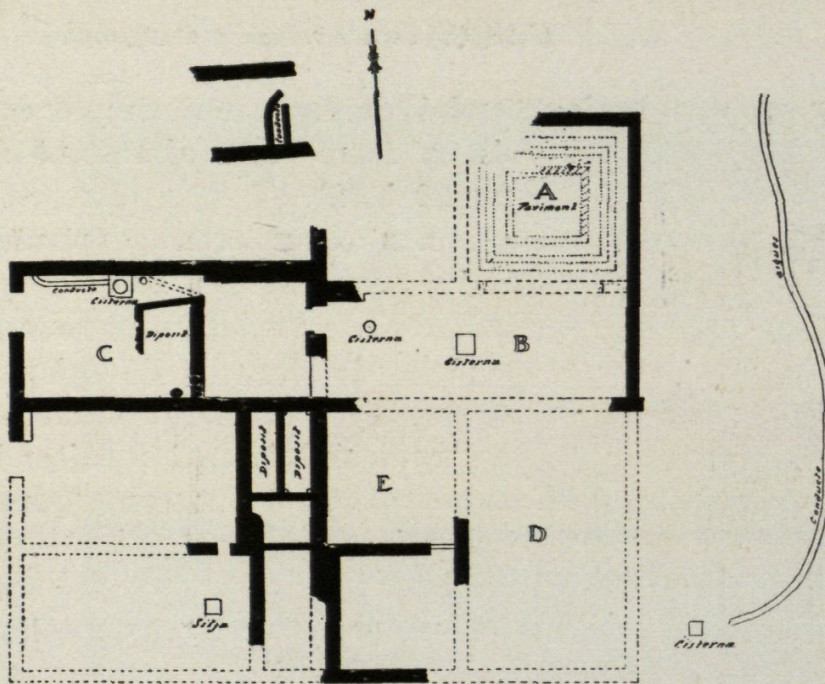

Fig. 312. — Empúries : Casa de la ciutat romana.
(Propietat del Dr. Pi)

Escala 1:400

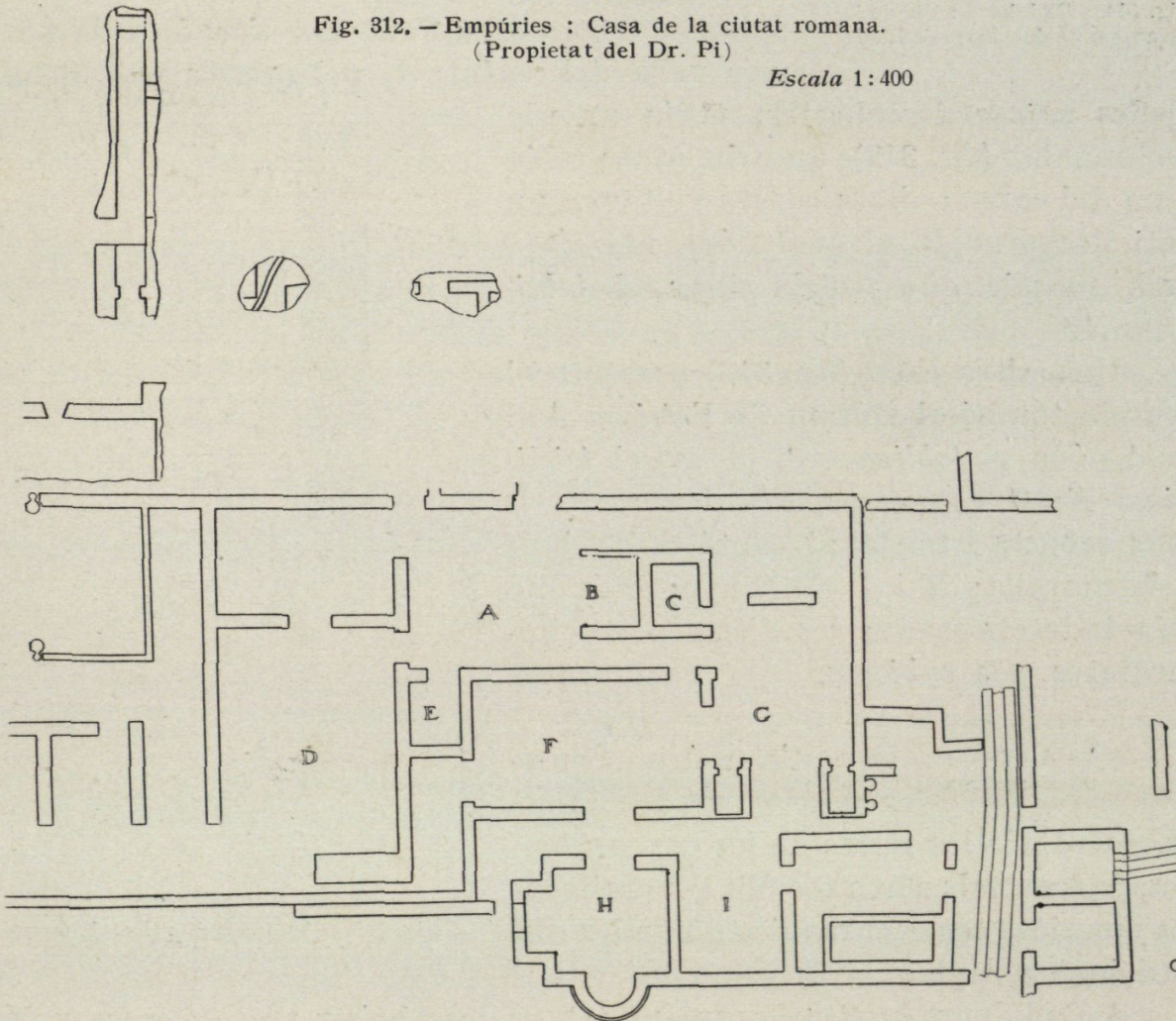

Fig. 313. — Empúries : Casa de la ciutat romana. (Propietat del Sr. Villanueva)

Escala 1:400

pensar en una botiga també de la forma simple coneguda. Aquesta és la forma més abundant a la ciutat (figures 29 i 32).

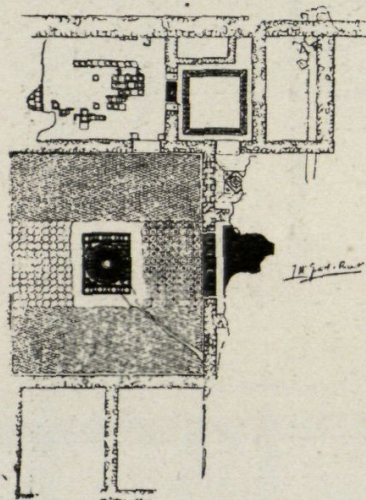

Fig. 314.—Badalona : Pla de la casa romana del carrer de Lladó

de les ruïnes descobertes, tenia un pla rectangular (fig. 312): un primer cos rebia llum del carrer; altres cossos voltaven un pati llargarut *B*, al qual dóna una peça amb mosaic que podria ésser el *tablinum A*.

Una altra casa (fig. 313) presenta el seu pla també al voltant de l'*atrium A* al qual dóna el *tablinum B*, potser el *triclinium F*; *C* és potser la cuina amb els seus rebosts situada al cantó S. E., junt a la muralla; *H* i *I* els banys; *D* és una sala indeterminada; les altres peces immediates, els *cubicula*.

LA CASA ROMANA DE BADALONA

Fora d'Empúries, coneixem solament de manera fragmentària les restes de les cases romanes, de les quals s'han recollit generalment els mosaics, sense cura d'estudiar les disposicions del pla.

A Badalona, la *Bætulo* romana (1), es descobrí un tros de casa que és

(1) SERRA I RÀFOLS, *Forma Conventus Tarraconensis*. I. *Baetulo-Blanda*, pàg. 29.

LES CASES DE LA COLÒNIA ROMANA D'EMPÚRIES

A la colònia romana empòritana es coneixen principalment dues cases; l'una era situada a la part més vella del recinte i, pel que es pot deduir

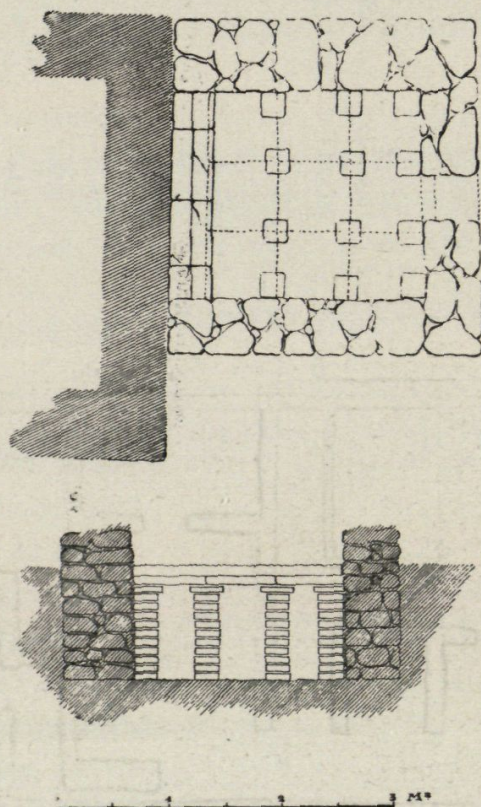

Fig. 315.—Tarragona : Detall d'una habitació amb hipocauste

certament l'*atrium* voltat d'habitacions diverses (fig. 314). Una d'elles, centrada amb el pati, hi comunicava per una gran obertura, com el *tablinum* de les cases italianes; les altres hi comunicaven per mitjà de portals que eren tancats per portes, les pollegueres de les quals s'han conservat en els marxapeus. Davant

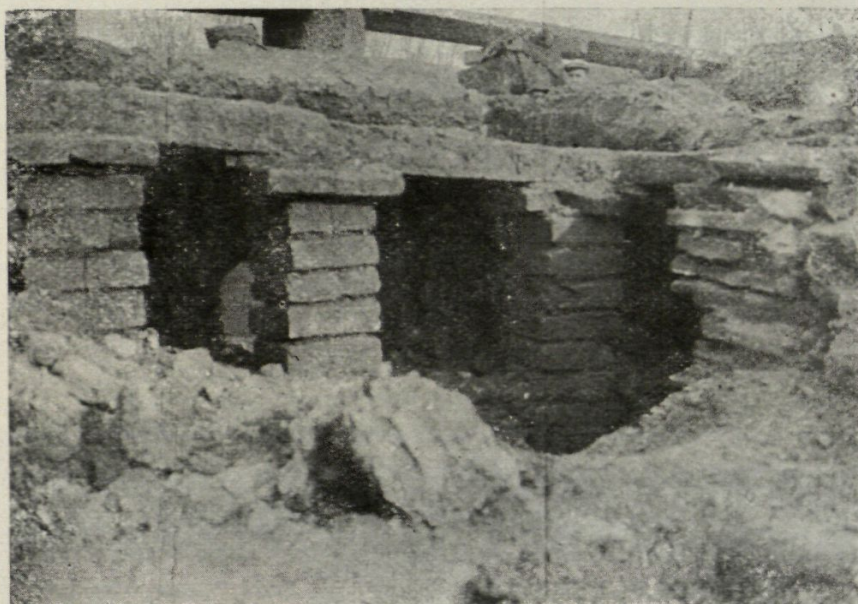

Fig. 316. — Tarragona : Hipocauste descobert en la necròpolis cristiana

d'ell hi devia haver l'entrada, que no ha pogut ésser descoberta. L'atri té en el centre un brollador amb el fons ornat de mosaic, mentre la resta ho era d'*opus signinum* amb dibuix geomètric; el *tablinum* tenia en el paviment un esplèndid mosaic geomètric. En les altres sales el paviment era d'*opus signinum*, o de combinacions de marbre diversos; un pati secundari ho era de petits maons en espina de peix. Una altra casa de Badalona, la casa de Pinós, conserva un mosaic amb una forma circular anàloga a la que

volta el brollador descrit.

Fig. 317. — Tarragona : Hipocauste descobert en la necròpolis cristiana

ELS HIPOCAUSTES Algunes vil·les i cases urbanes eren escalfades artificialment. El braser i la xemeneia per a cremar-hi llenya o carbó eren perfectament coneguts. L'hipocauste era usat fins en les nostres terres temperades. La vil·la de

Fig. 318. — Adora, València : Hipocauste d'una vil·la

Calafell (fig. 297) tenia escalfats amb aquest sistema els principals departaments d'habitació i han estat assenyalats en el pla; restes notables han estat descobertes a la necròpolis de Tarragona (figures 315 a 317) i s'han assenyalat a la vil·la d'Ador (València) (figura 318).

L'hipocauste era un sistema de calefacció central per mitjà de l'aire

calent. Consisteix en un forn de pla quadrat o circular (*fornax*) format per una fogaina i una petita cambra sobreposada, situat més baix que el paviment de l'habitació a escalfar; de la cambra en surt una xemeneia quasi horitzontal que condueix l'aire calent al subsòl d'aquella. L'habitació a escalfar tenia el sòl sobre pilars (*suspensoria*) formant una cambra baixa calenta. Vitruvi explica clarament, amb interessants

Fig. 319. — Trapezophor. (Museu Arqueològic de Barcelona)

(Albertini)

detalls pràctics, la forma de construcció (1), que és la de les figures 315 a 318. «El sòl, diu, serà enrajolat de maons d'un peu i mig, i disposat en pendent cap a la cambra d'escalfar, de tal manera que una bola que s'hi llenci, no pugui restar en son lloc a l'interior, sinó que rodoli enrera fins davant del forn. Així la flama circularà més fàcilment sota el sòl supès. Sobre aquest enrajolat es construïran pilars amb maons de dos terços de peu a tal distància els uns dels altres que els maons de dos peus puguin reposar sobre quatre dels pilars. Els esmentats pilars tindran l'alçada de dos peus, i es faran amb terra i borra en lloc de morter». Sobre els maons es construïa el formigó que feia de llit al paviment de la cambra. Encara es procurava fer circular l'aire calent pels murs revestint-los d'una cambra d'aire a alguns centímetres de gruixària. Això s'aconseguia per mitjà de tubs de secció quadrada o circular, per mitjà d'embans o bé amb *tegulae mammatae*, maons quadrats amb peus que han estat trobats a la necròpolis de Tarragona. Les *tegulae mammatae* eren emprades també per fer embans davant dels murs humits (2). Altre sistema era fet per mitjà de maons que tenien entalladures en les cares laterals o en els angles que s'unien als murs, mitjançant clavícules de terra cuita (3).

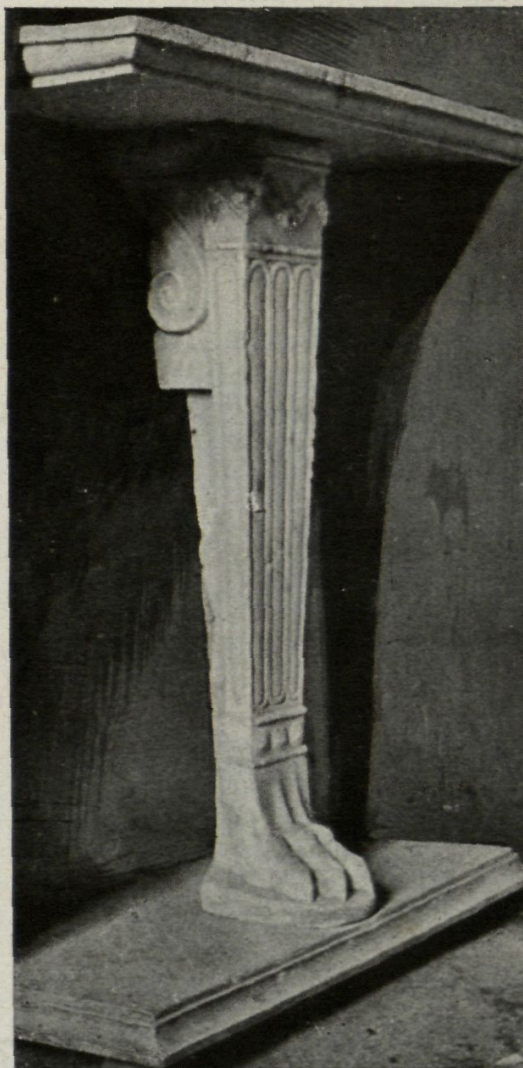

Fig. 320. - Peu d'una taula. (Museu Arqueològic de Tarragona) (Albertini)

(1) *De Architectura*, llib. V, cap. X.

(2) VITRUBI, *De Architectura*, llib. VII, cap. IV. — SERRA VILARÓ, *Excavaciones en la Necròpolis romano-cristiana de Tarragona*, 1929, pàg. 87.

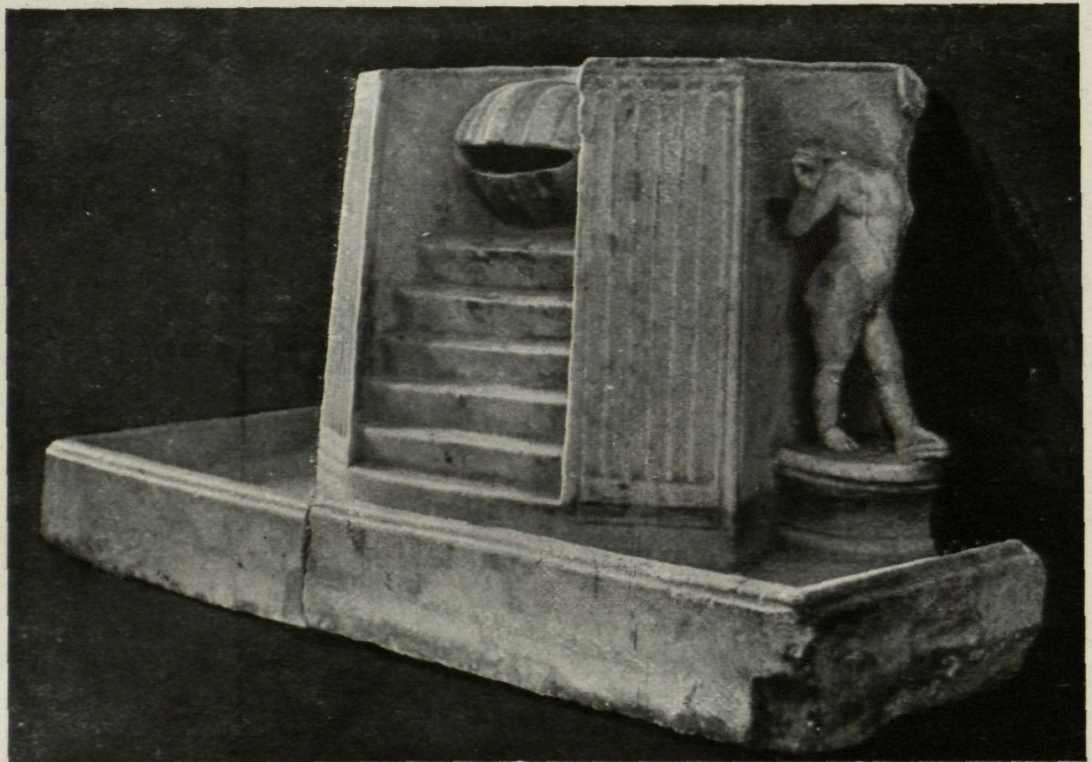
(3) SERRA I VILARÓ, *Excavaciones de la Necròpolis romano-cristiana de Tarragona*, 1928, pàg. 88, figs. 55 i 56. Les figures 1 i 2 de la làmina XXXVIII podrien ésser dues d'aquestes clavícules. — VEGEU CAGNAT I CHAPOT, *Manuel d'Archéologie romaine*, I, figures 114 i 115.

MOBILIARI DOMÈSTIC

Les excavacions han proporcionat algunes vegades elements petris dels que ornaven les cases. Albertini els ha reproduït en el seu recull de les escultures del *Conventus Tarraconensis* (1). Són en primer lloc les taules de marbre dels jardins i de l'atri, record de la primitiva taula de menjar que els ornava, i servien de credença per a la vaixel·la de luxe en els dies de grans festes. Els seus peus, formats de grífols (*trapezophores*), eren una forma estereotipada (figs. 319 i 320). Les nostres cases romanes tenien també alguna vegada altres sumptuosos elements que els marbristes escampaven per tot el món romà, com la fonteta guardada en el Museu Arqueològic de Tarragona (2).

(1) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núms. 135, 137, 141 i 169.

(2) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núm. 135.

Font trobada a Tarragona (Museu Arqueològic de Tarragona) (Albertini)

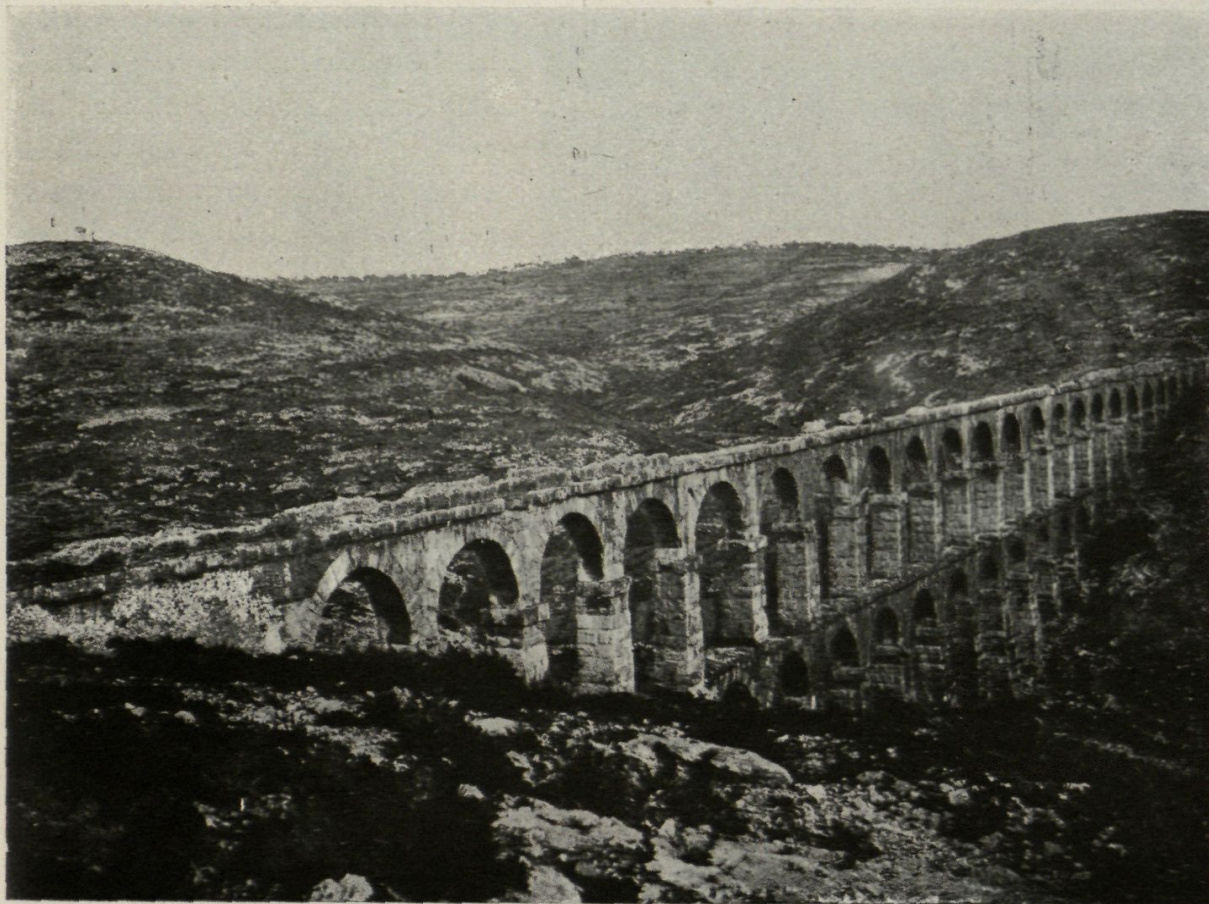

Fig. 321. — Aqüeducte de Tarragona

XIII

AQÜEDUCTES

LES ciutats ibèriques es proveïen generalment d'aigua dels dipòsits oberts a l'aire lliure (fig. 14); les cisternes d'Empúries foren un gran progrés; elles alternaven amb els pous. A les grans ciutats i vil·les romanes aquestes cisternes s'assortien amb l'aprofitament de fonts i d'aigües subterrànies captades per mitjà de mines, o d'aigües superficials, per mitjà de rescloses i conduïdes per aqüeductes sumptuosos.

LES CISTERNES Es la característica de la ciutat romana d'Empúries l'existència dels grans dipòsits subterrànies que recollien l'aigua pluvial. Alguns d'ells, com els situats en l'àrea dels temples (figu-

Fig. 322. — Empúries : Cisterna en la part alta dels temples

lades a Vèlia amb iguals arcs transversals; les d'Empúries no han conservat la volta com les de la colònia de Lucània, ni les boques d'entrada.

N'hi hagué de senzilles, de dobles i de triples, una vegada posades totes al mateix nivell; altres en nivells diversos com per a clarificar l'aigua per decantació.

Es pouava l'aigua per un forat, vo-rejat d'un brocal de pedra o de marbre.

Pausanias no hauria concedit a un lloc sense aqüeducte, ni fonts on l'aigua brollés, el dret d'ésser anomenat una ciutat, si recordem aquella descripció breu que fa del poble de Panopes, que trobà en els seus viat-

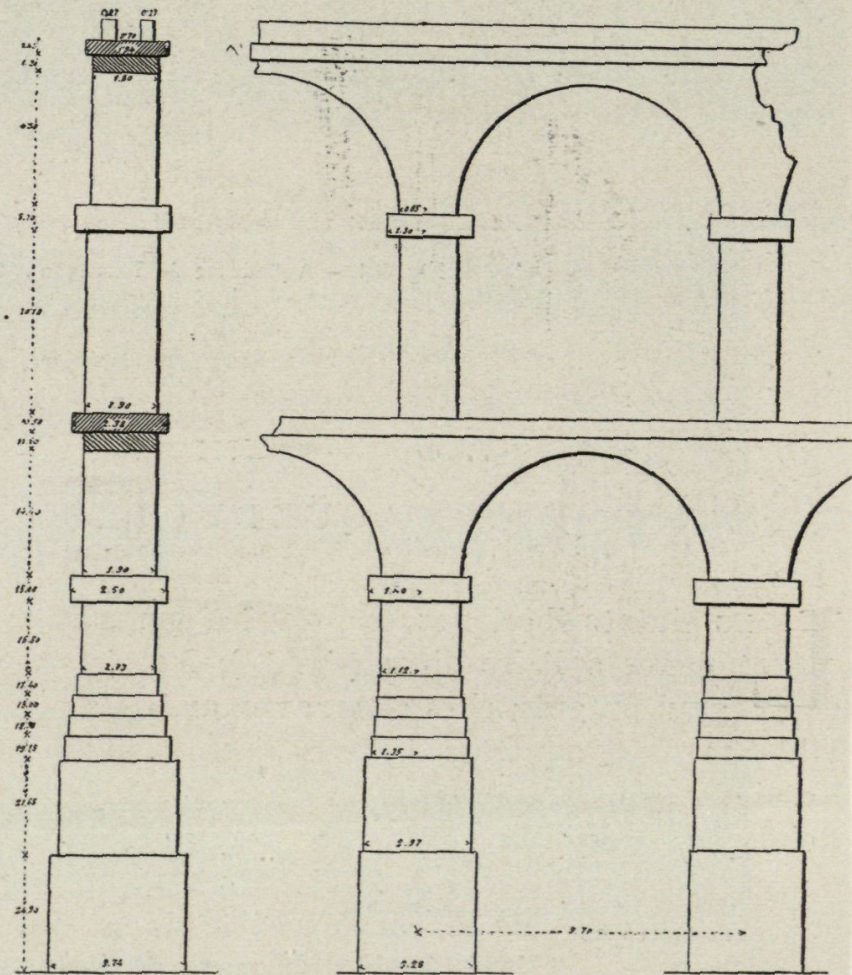

Fig. 323. — Aqüeducte de Tarragona. (Escola d'Arquitectura)

res 76, 82 i 322), i els de sota la *stoa* de l'àgora (fig. 289), semblen dipòsits públics; altres, com els que apareixen vora el port, sota les construccions cristianes, semblen per a assortir les cases particulars. Aigua de cisterna fou la que begueren els habitants d'Empúries a l'època romana. Aquestes mateixes cisternes, revestides de bon i gruixut morter, han estat assenya-

Fig. 324.
Aqüeducte de Tarragona

ges per Grècia: «Hi ha vint estadis, diu, de Queronea a Panopes, que és una ciutat dels focis, si és que es pot donar el nom de ciutat a un indret on no es troba ni edifici destinat a les reunions dels magistrats, ni gimnàs, ni teatre, ni mercat, ni font on l'aigua vagi de lluny» (1).

(1) PAUSANIAS, llib. X, cap. IV.

La cisterna situada en l'àrea dels temples (fig. 76) alimentava una font pública situada prop de l'escala que hi dona, immediata al portal de la ciutat (fig. 31). Les canonades que eren de plom s'unien per mitjà de corbes del mateix material.

Prop d'una de les cisternes s'ha trobat un estrany dipòsit, les parets del qual eren formades d'àmfores, que suggereix la idea del filtratge. El P. Delattre ha trobat a Cartago una construcció com un dipòsit en què les àmfores eren posades horitzontals (1). A Tarragona cobreixen un dipòsit.

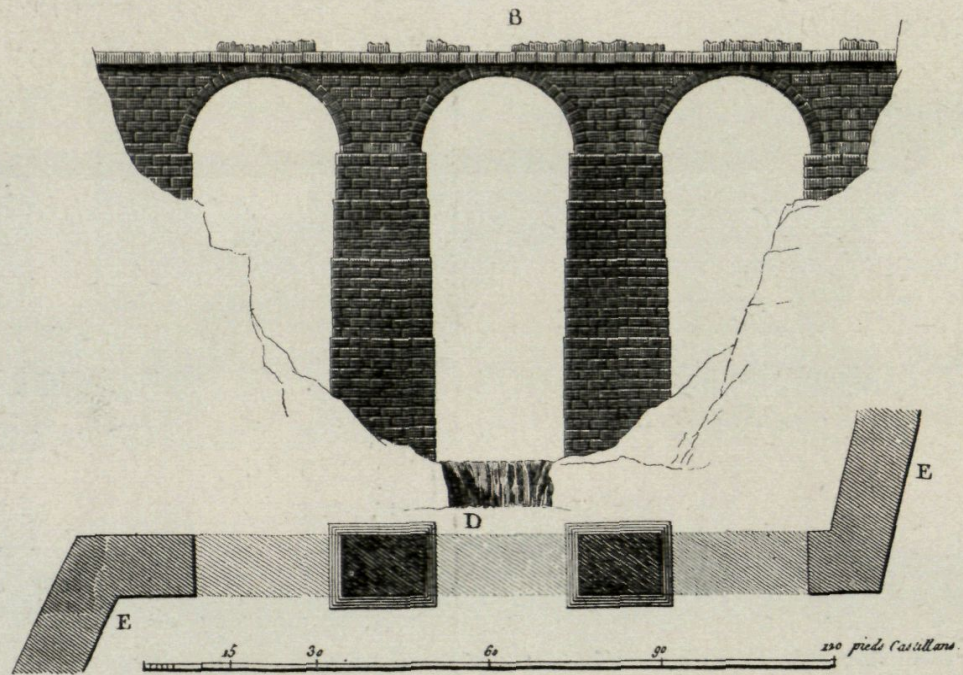

Fig. 325. — Aqüeducte de Xelva (Laborde)

ELS AQÜEDUCTES

Els aqüeductes, testimonis principals de la grandesa del poble romà, com deia Frontinus (2), contemporani de Plini el Jove i de Tàcit, demostren pel que es refereix al de Tarragona, la supremacia d'aquesta ciutat a l'Espanya Citerior. Cap no comptava com ella amb aquestes obres gegantines, que conduïen l'aigua de llugües lluny a les urbs imperials.

L'aqüeducte de Tarragona (figs. 321, 323 i 324) és un dels més ben conservats i més grandiosos d'Espanya. Presenta dos ordres d'arcades, un menys que el de Mèrida i igual nombre que el de Segòvia. El primer ordre consta d'onze, i el segon de vint-i-cinc. És més alt que el de

(1) DELATTRE, *La nécropole punique de Douïmes*. Paris, 1917, pàg. 23.

(2) «...rem enixiore cura dignam, cum magnitudinis romani imperii id præcipuum sit indicium» (FRONTINUS, *De aquæductibus urbis Romæ commentarius*, CXIX).

Mèrida, i sols uns dos metres més baix que el de Segòvia. Sobre l'aqüeducte de Tarragona passava un sol canal, a diferència d'alguns de Roma que en sostenien dos i fins tres de superposats, que conduïen separadament un cabal de distinta procedència. La pedra està assentada sense morter, i les claus de les voltes són independents de les filades horitzontals.

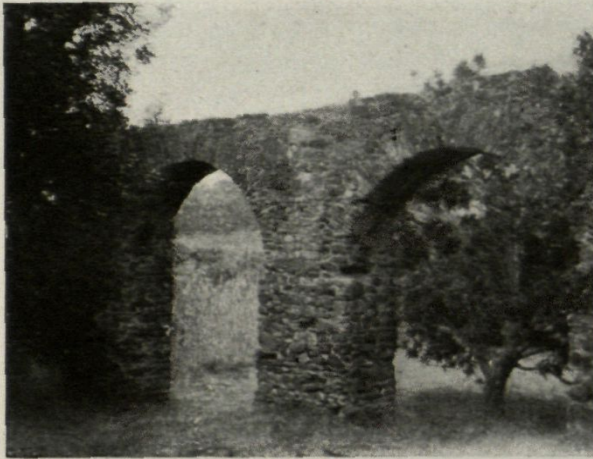

Fig. 326. — Aqüeducte de la Vall de Riu

En una de les excursions que a l'Escola d'Arquitectura organitzà el professor Antoni Gallissà, prematurament perdut per a l'art i la ciència, es prengueren les dades completes que permeteren posar a escala un dels trams de l'aqüeducte, estudi que no s'havia fet fins llavors, de la qual cosa es planyia Hübner (1). La longitud de clau a clau, del primer al vint-i-tresè, és de 164 metres. Les altres mides poden veure's en la figura 323, que té acotades les de cada element. La pedra procedeix d'una pedrera no lluny de l'aqüeducte, coneguda en el país amb el nom de *Coves de la pedrera*.

Els autors aràbics, entre ells Al-makkari, el descriuen, i sembla que fou restaurat sota el regnat del califa Abd-el-Rahman III. Es molt visible en el monument la restauració efectuada (2). Conduïa l'aigua des de Pont d'Armentera a Tarragona.

(1) *La Arqueología de España*, pàg. 245.

(2) Nota l'autor alarb Ahmed Ibn Mohammed Al-Makkari: «...Algunes d'aquestes construccions han estat descrites minuciosament per Ibnu Ghàlip en el seu treball històric titulat *Recreació de l'ànima en la contemplació dels records antics trobats a Andalusia*, com, per exemple l'aqüeducte de Tarragona, que, segons diu, conduïa, des de la mar a la ciutat, per una formosa planúria, d'una manera admirable, i servia per a moure tots els molins de pedra de la ciutat, essent en conjunt un dels més sòlids, magnífics i millors monuments jamai construïts». *The history of the Moham-medan Dynasties in Spain*, traducció de Pascual de Gayangos. Londres, 1843, cap. VI, pàgina 77. El lector pot consultar les obres ja citades: HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Historia de Tarragona*, llib. 1, 2.ª part, Ap., pàg. 75. — PONS DE ICART, *Libro de las grandezas de Tarragona*, XXXIV, pàgs. 211 i següents. — SERRALLACH, *Monumentos romanos de Tarragona*, pàg. 38. — PIFERRER i PI Y MARGALL, *Cataluña*, pàg. 484. — CEAN-BERMÚDEZ, *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España*, pàg. 7. — LABORDE, *Voyage*, I, 1.ª part, lám. LV. — *Album pintoresch-monumental de Catalunya*, 2.ª col·lecció, pàgs. 77 i 78. — ARCO, Luis del, *Guía Artística y Monumental de Tarragona*. Tarragona, 1906, pàgs. 152 i següents.

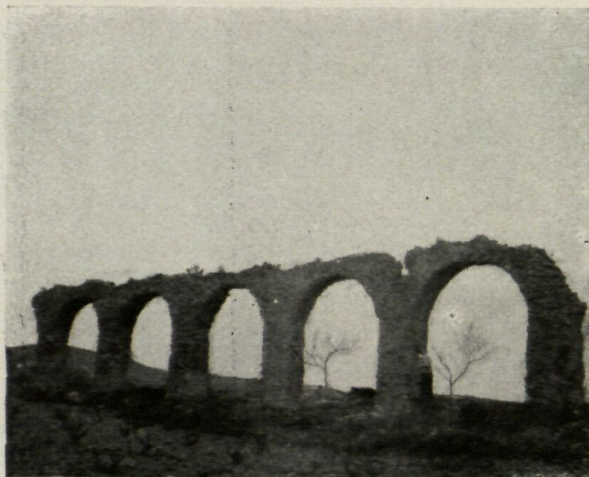

Fig. 327.— Aqüeducte de Sant Jaume dels Domenys

de Sant Pere de les Puel·les i passaven prop del Palau menor dins de Barcelona. En 1017 es deia que en temps antics havien servit d'aqüeducte. A un aqüeducte que conduïa les aigües als banys fets construir per Luci Minici Natal es refereix una làpida transcrita (2).

A Sagunt queden, a l'OE. de la població, ruïnes d'un aqüeducte que hi conduïa les aigües del Palència. Començava a dos quilòmetres de la ciutat, on Chabret (3) pogué veure encara trossos del mur que el formava, de 2 metres d'altura per mig metre de gruix, construït de duríssim formigó.

A Xelva s'han conservat les restes d'un aqüeducte, en part de mina oberta a la roca, en part de canal a cel obert sobre el sòl, en part conduïda sobre arcades sostingudes per pilars escalonats (4); obra gegantina i difícil que travessa un país muntanyós (fig. 325).

A Vilajoiosa s'han conservat les restes d'un altre aqüeducte (5). Sembla referir-se a un aqüeducte la làpida adjunta trobada a Valèn-

V L I V
IO · LOCO

VM QVI AQVAM TRAHI
M A PORTA SVCRONENS
EMPTVM · V · KAL · MAIAS

(1) *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España*, pàg. 15. Parla també d'aquest aqüeducte PONZ, Antonio, *Viage de España*, vol. XIV, 1.ª edició. Madrid, 1788, pàg. 63.

(2) Vegeu pàg. 46. — BALARI, José, *Orígenes históricos de Cataluña*. Barcelona, 1899. — CARRERAS I CANDI, *La ciutat de Barcelona en Geografia general de Catalunya*.

(3) CHABRET, *Sagunto*, II, pàgs. 114 i 115.

(4) SARTHOU CARRERAS, Carlos, i MARTÍNEZ ALOY, José, *Provincia de Valencia*. II, pàg. 266, en *Geografia general del Reino de Valencia*. dirigida per F. Carreras Candi. — LABORDE, *Voyage*, I, 2.ª part, làms. CXIV-CXVII.

(5) FIGUERAS PACHECO, *Provincia de Alicante*, pàg. 1120 en *Geografia general del Reino de Valencia*, dirigida per F. Carreras Candi.

cia, que copia Hübner (1). Finalment, una làpida d'Eivissa, citada (pàg. 47), parla de la construcció d'un aqüeducte.

Una inscripció trobada a Dènia, posada per decret dels decurions, commemora un ciutadà que pagà un gran aqüeducte de bona aigua construït per llocs difícils i després ajudà amb blat el seu municipi (2) en ocasió d'una grossa i pesada subministració.

luBRIBVS · PER · LOCA
diffICILIA · AMPLISSIMO
suMPTV · INDVCTIS · MOX
gravisSIMA ANNONA
fruMENTO · pRAEBITO
municipiibus SVIS
SVBVeNISSEt
decrETO · DECVRIONVM
DIANENSIVM

No solament les ciutats construïen aquesta mena d'obres: les *villae* es

proveïen també abundantment d'aigua, que anaven a cercar a llarga distància travessant les valls amb aqüeductes més o menys senzills. Així són els de la vall de Riu (3), que porten l'aigua a una vil·la propera a Pineda, a la Maresma (fig. 326), i el de Sant Jaume dels Domenys al Penedès (figura 327).

LES CLAVEGUERES Coneixem les clavegueres d'Empúries. Eren estrets claveguerons formats d'una

(1) C. I. L., II, número 3747.

(2) C. I. L., II supp., número 5961.

(3) Ha estat estudiat aquest aqüeducte per Francesc Praten una Memòria encara inèdita titulada *Descripció i estudi d'un aqüeducte romà trobat a Pineda*.

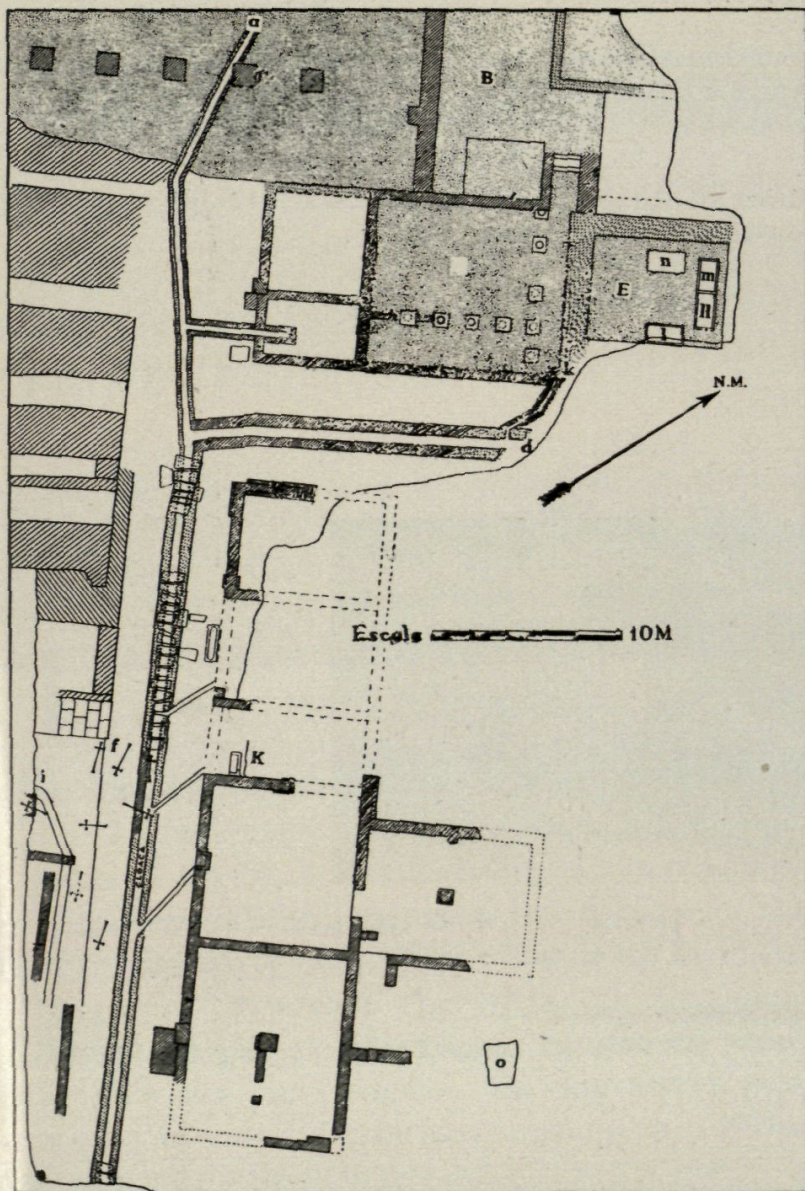

Fig. 328. — Tarragona : Carrers amb claveguera (Serra i Vilaró)

solera, dos murs, i lloses per coberta. En el barri grec es troben seguint principalment els carrers perpendiculars a la costa, que són els de més pendent, i els que venen de les cases travessant els solars de les cases veïnes. No cal pensar en un sistema regular de conduccions, concebut en un pla, sinó en el degut a l'atzar de la iniciativa particular. Sols a l'àgora, davant del mercat, es veu una claveguera recta que devia recollir les aigües de la coberta d'aquell, i les de la plaça, portant-les al mar. Altres claveguerons adés segueixen el carrer, adés es fiquen dintre el domini particular i es ramifiquen a fi de desguassar diverses cases (1).

Mossèn Serra i Vilaró ha descobert clavegueres en el carrer que es dirigia a la plaça de les estàtues situada al cap del mercat i en un carrer transversal. L'ur sistema de construcció era el mateix d'Empúries (2).

(1) Vegeu el pla d'Empúries en «Anuari de l'I. d'E. C. 1913-1914», pàgs. 838-839.

(2) SERRA VILARÓ, *Excavaciones en Tarragona*, pàg. 74.

Cisterna coberta amb àmfores. Costat N. del *macellum* de Tarragona

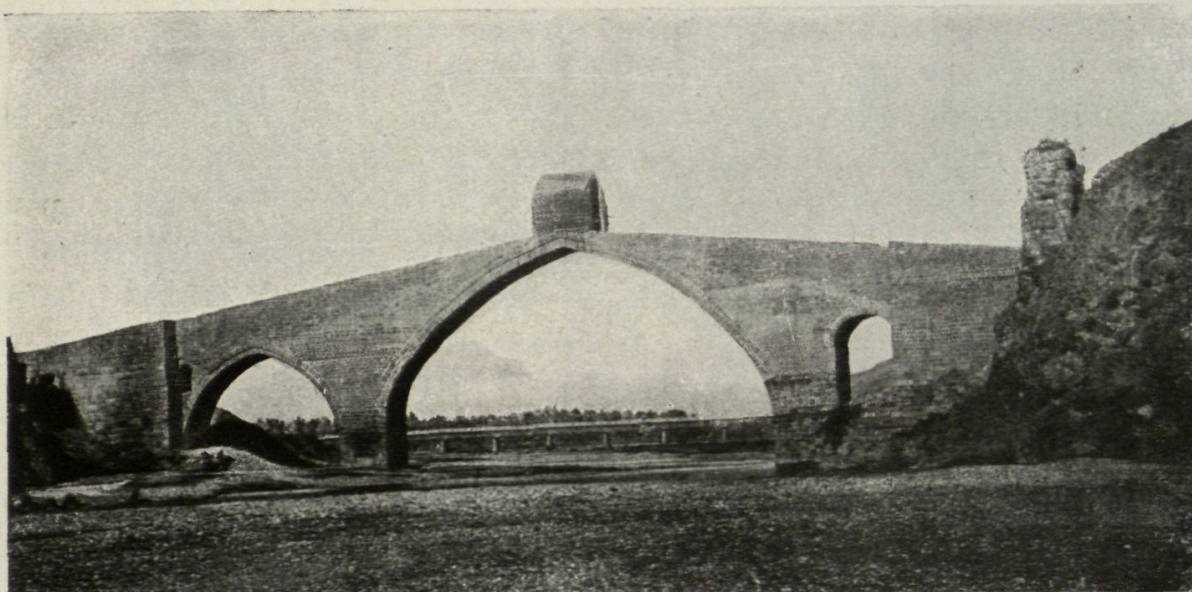

Fig. 329. — Pont de Martorell

XIV

LES VIES

EL mapa de les vies romanes dels *Conventus Tarraconensis* encara està per fer, i es pot dir que avui el seu coneixement es redueix al mapa antic publicat per Hübner. La descoberta de mil·liars no ha aconseguit ni augmentar-lo ni modificar-lo.

La via més antiga fou, sens dubte, la que, venint d'Arles de Provença i de Narbona, anava per *Ruscino* (Castell Rosselló), seguia cap a *Illiberis* (Elna), passava les *Clauses* o *Clausures* (La Clusa), que la barraven fortament, i travessava el Pireneu pel port, *Portus* (Pertús), prop del *Summum Pyreneum*, on Pompeu aixecà el seu trofeu (1). Arran de passar el Pireneu la via es ramifica. Els cartularis antics revelen els vells camins: un que anava prop de la costa, un altre que seguia la vall del Conflent, i un altre el Vallespir (2). Era l'antiquíssim

(1) Vegeu pàg. 183.

(2) FREIXE, *La voie romaine du Roussillon et ses embranchements*, pàg. 485.

camí d'Hèrcules, el seguit per Aníbal en anar cap a Itàlia, camí indígena engrandit pels invasors.

Del Port del Pireneu, travessant els plans plens d'aigüerols de la *Juncaria* (Jonquera), el ramal que es dirigia a la costa anava vers Figueres, i d'allí s'acostava a Empúries, que és vora el mar, seguint el peu de la muntanya pirenenca. D'Empúries, la via es dirigia a Girona, i, pel Vallès, a *Barcino*, i després, pel Penedés, cap a *Tarraco*. Prop de *Tarraco*, passava sota l'arc de Luci Licini Sura. De la capital es dirigia a *Dertosa* (Tortosa) i després a Sagunt i a València des d'on s'inter-nava cap a *Setabis* (Xàtiva) i d'allí a *Ellici* (Elx).

La via tenia també dintre la Hispània ramificacions diverses i camins menys ben construïts i conservats, camins de carro i de bast. Abans d'arribar a Barcelona un ramal anava cap Sant Cugat del Vallès (*Castrum Octavianum*), on s'ha trobat un mil·liar del qual parlaven vells documents; després seguia cap a Martorell on es conserva el pont sobre el *Rubricatus* (Llobregat) i es tornava a unir a la via general vers Vilafranca. Un altre ramal anava pel Congost, cap a Vic; Barcelona estava unida també directament amb el *Castrum Octavianum*. El P. Llanes cregué trobar una ramificació que seguia per les Costes de Garraf cap a Sitges, Vilanova, fins a Calafell (1).

De Tarragona partia una via cap a Lleida, on es bifurcava cap a Osca i cap a Celsa, per a acabar a Lleó. De Sagunt una via anava a Terol, i iguals ramals es desprenien a València.

La via que anava a la Gàl·lia sembla que de primer s'havia restaurat després de la segona guerra púnica, ja que Polibi conta que havia estat amidada i fitada cada vint estadis d'Empúries al Roine (2). August l'havia feta reparar, i del seu temps es conserven diversos mil·liars i el nom de Via Augustea (3).

La via, en molts llocs, era, als nostres ulls, estreta. En el pas dels Pireneus té 3,20 m; sota l'arc de *Lucius Licinius Sura* té 4,87 m. L'amplada mínima de les vies militars, segons la llei de les Dotze Taules, tenia 8 peus, o sigui 2,37 m; però, en general, les vies eren amples fins a uns 7 m (4).

(1) LLANAS, Eduardo, *Observaciones acerca de la utilidad que la geografía catalano-romana puede reportar de las investigaciones arqueológicas en Discursos leídos ante la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona en la recepción pública del R. P. Eduardo Llanas, escolapio, el día 5 de abril de 1891*. Barcelona, 1891.

(2) *Historiæ*, llib. III, cap. XXXIX.

(3) FITA, *Antigüedades romanas de Valencia*, pàg. 54.

(4) CAGNAT ET CHAPOT, *Manuel d'Archéologie Romaine*, I, pàg. 45.

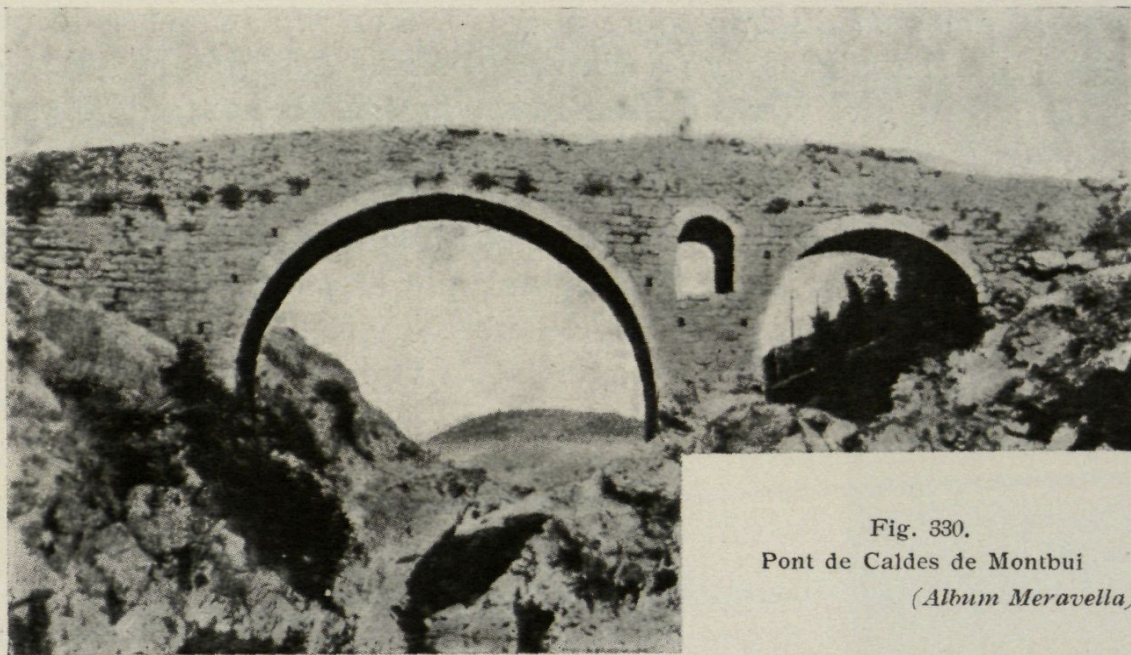

Fig. 330.
Pont de Caldes de Montbui
(Album Meravella)

PONTS

A Catalunya no es troben exemples de grans ponts romans com els de Mèrida, Còrdova i altres, ben conservats; però quasi no hi ha pont d'una certa importància que no conservi quelcom de romà i del qual no siguin romans al menys els fonaments, com el de Lleida (1), i el de Caldes de Montbui (fig. 330).

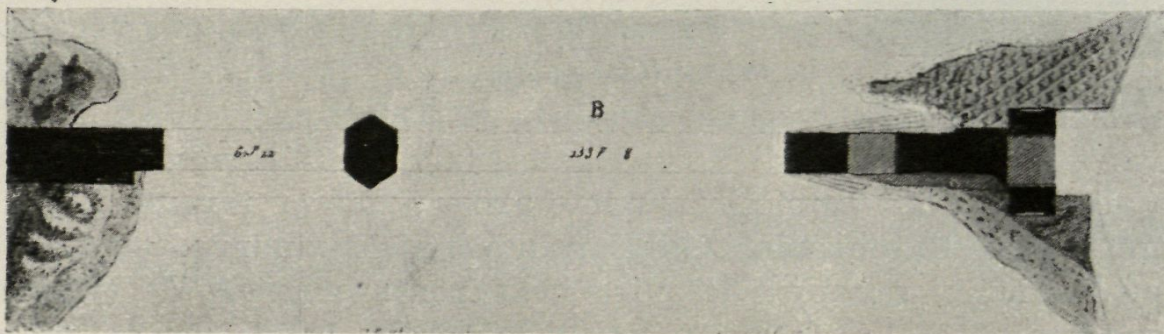

Fig. 331. — Planta del pont de Martorell (Laborde)

(1) El pont de Lleida és de fama clàssica: Anem a reproduir dos textos que s'hi refereixen, de Juli Cèsar: «Entre la ciutat de Lleida i el turó veí, on Afrànius i Preteius estaven acampats, hi havia una plana de prop de tres-cents passos, i cap al centre una petita altura; si Cèsar hagués pogut fer-se'n amo i fortificar-s'hi, no dubtava que hauria tret als enemics tota comunicació amb el pont i la ciutat, d'on treien els queviures». (Comentariu de bello civili, XLIII.)

«L'armada d'Afrànius, al contrari, ho tenia tot amb abundància... El pont de Lleida li facilitava sense perills tots aquests transports, a l'altre costat del riu, un país nou on Cèsar no podia entrar». (Comentariu de bello civili, XLIX.)

Lucà parla del *pont d'Ilerda* sobre el Segre, d'un arc immens, de pedra ben capaç per les aigües que a l'hivern baixen del Pireneu (1). Han conservat encara més restes de llur forma antiga els ponts de Manresa, en els quals es veuen clarament els fonaments de grans carreus, i el de Martorell, amb els seus arcs triomfals (figs. 329 i 331). Avui sols queden d'aquest els fonaments dels espatllers i part d'un arc triomfal. El conjunt havia d'ésser un pont de dos arcs igual que el pont de Saint-Chamas, damunt el Soloubre (figs. 233 a 237). Els arcs tenen exactament la mateixa composició i situació que el nostre vell pont refet a l'Edat Mitjana.

Fig. 332. — Mil·liar. (Museu Arqueològic de Barcelona)

ELS MIL·LIARS

Molts són els mil·liars trobats (2) pels quals consta que durant l'imperi del god Maximinus (235 a 238) hi hagué grans reparacions de ponts i vies. Un mil·liar trobat prop de Girona l'any 1876 confirmà el fet pel que fa referència al NO. de la península ibèrica; la seva inscripció, que el P. Fita (3) atribueix a l'any 238 de J. C., ha estat traduïda pel docte historiador així: «L'emperador Cèsar Caius Juli Verus Maximinus, piadós felig august, germànic màxim, dàcie màxim, sarmàtic màxim, pontífex màxim, revestit per cinquena vegada de la tribunícia potestat i de la imperial per setena vegada, pare de la pàtria, cònsul, procònsul; i Caius Juli Verus Màxim, nobilíssim Cèsar, germànic màxim, dàcie màxim, sarmàtic màxim, príncep de la joventut, fill de nostre senyor l'Emperador Caius Juli Verus Maximinus, piadós felig august, manaren restaurar les vies i els ponts enrunats de tan vells. Tingué cura de l'obra Quintus Dècius, legat d'ambdós Augusts, propietor, baró preclar».

(1) *Pharsalia*. IV, 13.

(2) *C. I. L.*, II, núms. 4693, 4696, 4731, 4756, 4788, 4816, 4826, 4834, 4853, 4858, 4870, 4886, i II Supp. núm. 6201.

(3) FITA, *Mil·liario romano e inscripciones hebreas de Gerona*, pàgs. 135 i següents. — *C. I. L.* II. Supp. núm. 6243.